

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192612

UNIVERSAL
LIBRARY

C UP—881—5-8-74—15,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M 83**
C 195

Accession No. **M 1355**

चटर्जी, शरच्चंद्र.

शुभादा . 1947.

should be returned on or before the date last marked below.

शुभ दा

लेखक
शरच्चंद्र चतर्जी

एकमेव विक्रेते
न व भा र त प्र का श न सं स्था
मुंबई नं. ४

प्र का श क :
रा. ज. दे श मु ख
देशमुख आणि कंपनी
१९१ शनिवारपेठ, पुणे २.

- (१) सर्व हक्क र. दि. देसाई यांच्या स्वाधीन.
(२) मुखपृष्ठावरील चित्र श्री. दीनानाथ दलाल यांचे आहे.

मु द्र क :
न. वि. सर देशपांडे
आदर्श मुद्रणालय
३९५।५ सदाशिवपुणे.

शरत्साहित्यमाला

श्रीकांत भाग १ ते ४	६-०-०
देवदास आणि बिंदूचें बाळ	४-०-०
गविगंगा	१-८-०
भैरवी	३-०-०
काशीनाथ	१-८-०
माधवी	१-८-०
विजया	३-८-०
चंद्रमान, दर्पचूर्ण,	
हेमांगिनी	३-०-०
चार मिनार	१-८-०
विराज बाहिनी	१-८-०
ब्राह्मणाची मुलगी	२-०-०
विप्रदास	४-०-०
परिणीता	३-१२-०
पंडित महाशय	१-१२-०

नाथमाधवमाला

वीरधवल	६-०-०
(शालेय)	१-२-०
डॉक्टर कादंबरी	६-०-०
सानेरी टोळी	५-०-०
देशमुखवाडी	४-८-०
विमलेची ग्रहदशा	३-०-०
विहंगवृद्ध	३-०-०
शिवाजी महाराजांचे-	
आरमार अथवा सांवळ्या	
तांडेल	२-०-०
(शालेय)	१-२-०
मुहासिनी	२-८-०
हेमचंद्र रोहिणी	१-८-०
दोन भावडें	१-८-०
(शालेय)	-१२-०
मराठ्यांचा आत्मयज्ञ	१-८-०
जातिवंत मराठा वीर	१-८-०

शुभदा

सरचंद्र चतर्जी

पुढील प्रकाशन :

चरित्रहीन

डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी

यांच्या कादंबरीचा अनुवाद

पृष्ठे ५०० किं. ४ रु.

भाग १ ला

कृष्णप्रिया ब्राम्हणीनं गंगेच्या पाण्यांत गळ्यापर्यंत खोल उतरून डोळे आणि कान बंद करून तीनदां बुडी मारली आणि मग आपल्या पितळेच्या कळशीत पाणी भरतां भरतां म्हणाली,

“एखाद्याचं फुटकं नशीब असलं म्हणजे असं होतं !”

गंगेच्या घाटावर आणखीहि तीन चार स्त्रिया स्नान करीत होत्या. ब्राह्मणीचे ते शब्द ऐकून आश्चर्यचकित मुद्रेनं त्या तिच्याकडे पाहू लागल्या. एवढ्याशा गोष्टीवरून भांडण उकरून काढणाऱ्या कृष्णाब्राम्हणीला धैर्य घरून वास्तविक प्रकार काय आहे हे विचारायची छाती कुणाचीच होत नव्हती. शिवाय घाटावर ज्या स्त्रिया होत्या त्या सगळ्या कृष्णाब्राम्हणीपेक्षां वयानं लहान; त्यामुळे तिच्याशीं बोलायला त्या जास्तच धावरत होत्या.

“म्हणूनच म्हणतें, बिन्दू, की, एकाद्याचं फुटकं नशीब असलं म्हणजे असं होतं, बरं.”

ज्या बाईला उद्देशून ब्राम्हणी बोलत होती त्या भाग्यवतीचं नांव बिन्दु वासिनी असं होतं. बिन्दु मोठ्या घरची मुलगी होती आणि मोठ्याच्याच घरी पडली होती. या वेळीं ती आपल्या बापाकडे माहेरी आली होती.

ती गोष्ट आपणाला उद्देशून सांगण्यांत आली आहे हे बिन्दूच्या लक्षांत येतांच तिनें विचारलं,

“काय झालं, आत्या ?”

“अग, त्या हारान मुकंजीची गोष्ट आठवली बघ. देव तरी किती निष्ठुर आहे, पाहा ! अग, जसं कांहीं त्या लोकांचे शेडीचे केस पकडून त्यांना तो

सारखा पाण्यांतच बुडवतो आहे ! ”

हारान मुकजींच्या फुटक्या नशिवाविषयी ब्राह्मणी चर्चा करते आहे हे आतां बिन्दूला समजून चुकलं. तिलाही पण वाईट वाटलं. हारान मुकजींचा पांच—सहा वर्षांचा मुलगा नुकाच एक महिन्यापूर्वी मृत्युमुखी पडला होता. त्याची आठवण होऊन बिन्दूनं म्हटलं :

“ अग, आत्या, ह्या गोष्टी का मनुष्याच्या हातच्या आहेत ? देवानं ओढून नेलं, त्याला माणसांनीं काय करावं ? आणि शिवाय जन्म—मृत्यु कुणाला चुकले आहेत ? ”

बिन्दु काय म्हणते आहे हेच पहिल्यांदा कृष्णाब्राह्मणीच्या लक्षांत येईना, परंतु कांहीं वेळानंतर आठवल्यासारखं करून म्हणाली :

‘ हां, हां, बिचाऱ्याचा मुलगा गेला ! एकच महिना झाला. अग, पण बिन्दु, मी म्हणते ती ती गोष्ट नव्हे. मारणं आणि तारणं या गोष्टी देवाच्याच हातांतल्या. परंतु हे—असं वाटतं.....बरं, तूं आणखीन् कांही ऐकलं आहेस का, मुली ? ’

यावर बिन्दुवासिनीनं कांहींच उत्तर दिलं नाही. ती तशीच स्तब्धतेनं तिच्या तोंडाकडे पाहात होती.

ब्राम्हणीनं परत विचारलं :

‘ हारान मुकजींच्या-विषयीं दुसरं कांहींच तुझ्या कानावर आलं नाही अजून ? ’

“ काय घडलंय दुसरें आणखी त्याच्या घरी, आत्या ? ” बिंदूनं विचारलं.

“ आहा ! म्हणूनच मी म्हणत होतें, मुली, देवाचा एकदां फोप झाल मग काय होईल काय नाही कुणी सांगावें ? परंतु हारान मुखर्जीला काय त्याचं ? त्या काळतोंड्याविषयीं का कष्ट होतात मनाला ? कष्ट होतात माझ्या सोन्या-सारख्या सुनेला पाहून. त्याच्या बायकोकडं पाह्यलं म्हणजे उर कसं भरून येतं ! त्या नीचाच्या घरी पडल्यानंतर त्या बिचारीला एक दिवसही सुख कसं तें लाभलं नाही. ”

बिंदु पूर्वी ज्याप्रमाणे तिच्या तोंडाकडे पाहात उभी होती तशीच ती आताही पण उभी राहिली. तिच्या लक्षांत ब्राम्हणीच्या म्हणण्याचा आशय कांहीं येईना. खरा प्रकार काय आहे ह्याविषयी तिला अंदाज करितां आला नाही. तरी पण ब्राम्हणीनं सांगितलेली गोष्ट कांहीं वायां गेली नाही. ज्या धोर-गानं आणि मतलबीपणानं गोष्टीचं मूळ न सांगतां फक्त शाखा—उपशाखां-विषयीच ती बोलत होती, तें तिचें धोरण तडीस गेलं. घाटावर जितक्या स्त्रिया जमल्या होत्या त्यांच्यामध्ये ही गोष्ट वाऱ्यासारखी पसरली आणि त्यांच्या कुतू-इलाला आणि विस्मयाला सीमा राहिली नाही. प्रत्येक जण आपल्याशीच विचार करीत होती : हारान मुकजींच्या घरीं अशी कुठली गोष्ट घडली कीं ती साऱ्या गांवाला माहीत आहे आणि आपल्यालाच तेवढी कळली नाही ?

पुष्कळ वेळ विचार केल्यानंतर बिंदु म्हणाली, “आत्या, झालं आहे तरी काय, हें नीट सांगशील मला ?”

“कां नाहीं सांगणार, मुली ! पण गोष्ट कांहीं चांगली आनंदाची नाही. म्हणूनच सांगण्याची इच्छा होत नाही. बघ, त्या गोष्टीचा विचार मनांत आला कीं हृदयांत कसंसंच होऊन जातं. कालवाकालव होते सारखी. आहा ! अशा सुंदर आणि सुलक्षणी मुलीच्या नशिबीदेखील देवानं एवढा त्रास लिहिला असेल ह्याची कल्पनासुद्धां करवत नाही. देवा रे देवा !!”

“कसला त्रास ?”

“त्रास काय, एकाच प्रकारचा आहे ? किती त्रास, किती यातना, किती प्रकारचे कष्ट ... काय—काय सांगू तुला ?”

“तरी पण सांग ना, आत्या. ”

“नाहीं. आतां नको. कुठलीच गोष्ट लपून राहाणार नाही. मग सगळींच ऐकतील— आतांपर्यंत ऐकलंही असेल म्हणा. काहींजणांनीं आधीं ऐकलं असेल, कांहीं नंतर ऐकतील— तुम्हां सगळ्यांनाही पण कळल्याशिवाय ररहाणार नाही. ”

“पण तूच सांग ना. ”

“नाहीं ग बाई, मी कांहींच सांगणार नाही. दुसऱ्यांच्या गोष्टींत मन घालायचं नाही आणि पडायचं पण नाही, असा मी निश्चय केला आहे.”

तें ऐकून बिन्दूनं हसून म्हटलं : पण आत्या आम्हीं तुला दुसरे का
आहोंत ? मला सांगितल्याशिवाय राहणार नाहीस, अशी खात्री आहे माझी.”

“बिन्दू, तर काय, मग गंगेच्या पाण्यांत उभी राहून मी खोटं बोलेलं,
अशी का तुझी समजूत ?”

“खोटं कसं ? आणि मी तुला खोटं बोलायला सांगते आहे का ?”

“तर मग मी कशी सांगूं बरं ? आतांच नाही का गंगेच्या पाण्यांत
उभी राहून मी म्हटलं, आतां यापुढं मी दुसऱ्याच्या गोष्टींत पडणार नाहीं
म्हणून. तर मग मी ती गोष्ट कशी सांगेन तुला ?”

कलहप्रिया कृष्णाब्राम्हणी निघून गेल्यानंतर सगळ्याच जणी एकमेकी-
च्या तोंडाकडे टकमका पाहू लागल्या. कुणाच्याही लक्षांत येईना. आणि
शिवाय गोष्ट सांगतां सांगतां तशीच मधून निघून गेलेली कृष्णाब्राम्हणीला
अजूनपर्यंत कुणीही पाहिलं नव्हतं. कुठलीही गोष्ट अर्धवट सांगून आणि लप-
वून ठेवून जाणं ब्राम्हणीच्या स्वभावाच्या विरुद्ध होतं.

स्नान आटोपल्यानंतर सगळ्याजणी आपापल्या घरीं निघून गेल्या.

घरीं आल्यानंतर कपडे बदलून बिन्दु आपल्या आईपारीं येऊन बसली.
तिच्या आईनं म्हटलं :

“बिन्दु, एवढा वेळ पाण्यांत डुंबत राहणं चांगलं नाही. उद्यां आजारी
पडलीस तर ?”

“तर काय होईल ? आजारी पडलेंच तर दोन दिवस भोगून घेईन.”

“हो, खरंच की. ” बिन्दुच्या आईनं हसून म्हटलं, “एवढीशी तर गोष्टी
त्याची कशाला एवढी चिन्ता ?”

“आई, हारान मुकजींच्या घरीं पुन्हां काय झालंय म ?”

“कुठं काय झालं आहे ?”

“आज घाटावर कृष्णा आत्या पुसट पुसट बोलली त्यावरून त्याच्या
घरीं आणखी कांहीं तरी नवीन संकट उपस्थित झालं आहे. तुला कांहींच
माहीत नाही का ? तुझ्या कानांवर कांहींच आलं नाही ?”

“मी कांहींच ऐकलं नाही आणि मला कांहीं ठाऊक पण नाही. काय म्हणत होती कुण्णा ? ”

“कृष्णा आत्या म्हणत होती, ‘देव हारान मुकजींची शेंडी धरून त्याला गारखा पाण्यांत बुडवतो आहे ! परंतु त्या काळतोंड्याविषयी का कुणाला शईट वाटतं ? दुःख होतं तें त्याच्या सोन्यासारख्या सुंदर बायकोकडे पाहून.’ ती खटंच बोलली आणि पुढं म्हणाली, ‘मी आतां दुसऱ्यांच्या भानगडीत पडायचं सोडून दिलं आहे. ’

“ब्राह्मणीला इतक्या दिवसानंतर शहाणपण सुचलं म्हणायचं ? ”

“खरंच का, आई, तुला कांहींच माहित नाही ? ”

“मला कांहींच माहित नाही, बिंदू.”

“तर मग आज दुपारीं मी त्याच्या घरीं जाऊन येतें. ”

“कशाला ? त्यांच्यावर काय प्रसंग ओढवला आहे, हें काढून घेण्यासाठी ? ”

“हो. ”

“तुला वेडबिड तर नाही ना लागलं ? ज्या गोष्टीत त्यांनीं मन घालायचं नाही असं ठरवलंय ती गोष्ट समजून घेऊन तूं काय करणार आहेस ? ”

“त्यांनीं म्हणजे कुणी ? ”

बिन्दूच्या आईनं थोडसं इकडं-तिकडं करून म्हटलं :

“त्याच कुंष्णाब्राम्हणीनं. ”

“कृष्णाब्राम्हणीचा कित्ता का आपणाला गिरवायचा आहे ? आणि तिनं जें केलं नाही तें आपण करूं नये, असं थोडंच आहे ? ”

“होय. अशा सगळ्या गोष्टीत तिचाच कित्ता एक प्रकारें गिरवावा, असं मानायला कांहींच हरकत नाही. ”

“कांहीं का असेना; मी जाणारच. ”

“दुसऱ्याच्या गोष्टीत आपण पडूं नये हेंच चांगलं. ”

“बरं. आई, कुणी जर पाण्यांत बुडून मरत असलं तर दुसऱ्यांच्या गोष्टीत आपण पडूं नये असं म्हणून त्याला वांचविण्याचा प्रयत्न न करणं चांगलं का ? ”

“ परतु तू तर त्यांना वांचविण्यासाठी त्यांच्या इथं जात नाहीस, बिन्दू. ”

“ म्हणून काय झालं ? आणि कोण बुडतं आहे हे समजलं तर वांच-
वायला देखील जाईन मी. ”

बिंदूच्या आईनं कांहीं वेळ स्तब्ध राहून म्हटलं,

“ बिंदू, त्यांच्या घरीं जाण्याची तुला जरूर नाही. हारान मुकजी हा चांगला माणूस नाही. तुझ्या वडिलाचं आणि त्याचं वैर आहे. त्याच्या घरीं जाणं तुला शोभून दिसेल का ? ”

“ हारान मुकजी हा चांगला माणूस नाही हे मला माहीत आहे; परंतु त्याच्याकडे कुठं मी जाते ? मी त्याच्या बायकोकडे जातेय. त्याच्या बायकोकडे जाण्यांत तर कसलाच दोष नाही ना ? एवढ्या सगळ्या बोलण्यावरनं मला स्पष्ट दिसून येतंय की त्यांच्यावर कुठली तरी आपत्ति ओढवली आहे खास. आणि अशा वेळीं आपण शेजारीच राहून त्याच्याकडं न जाणं हे तरी शेजारधर्माला शोभून दिसेल का ? उद्यां ही गोष्ट माझ्या सासरीं कळली तर ते माझं तोंडसुद्धा पाहणार नाहीत ! ”

“ तुझ्या सासरचीं माणसं तुझं तोंड पाहणार नाहीत, असं म्हणतेस, तर काय वस्ती-वस्तीतून हिंडून प्रत्येकाच्या घरीं काय चाललं आहे हे पाहून ठेवण्यासाठी अघोरनाथनीं तुला बजावलं आहे ? आणि शिवाय मी इथं तुझी प्रत्यक्ष आई तुला सांगत आहे की त्यांच्या इथं जाऊ नकोस. तर त्याचं तुला कांहींच वाटत नाही ? ”

“ आई, मला जावंच लागेल. ”

“ जाऊन काय करणार ? हारान मुकजीवर कसलं संकट आलं आहे हे त्याच्या घरीं सुद्धा कुणाला माहीत नाही. ”

“ मग तुला हे कसं माहीत झालं ? ”

“ — तुझ्या वडिलांच्याकडून. ”

“ मग हारान मुकजीवर कसली आपत्ति ओढवली आहे, तें तरी सांग. ”

“ नन्दीबाबूंच्या हिशोबांतला पैसा खाल्ल्याबद्दल त्या लोकांनी त्याला पोलिसांच्या हवाली केला आहे. ”

“ नन्दीबाबू कोण ? ”

“ ब्राह्मणपाड्याचे जमीनदार. त्यांच्या कचेरीत हारान मुकजी नौकरी करित होता. ”

“ किती रुपयांची चोरी केली आहे त्यानं ? ”

“ जवळ जवळ दोनशें रुपयांची. ”

“ कुणीच जामीन नाही राहिलं त्याला ? ”

“ कोण जामीन रहाणार ? साऱ्या गांवांत फक्त तुझ्या वडिलांनाच काय ते लोक ओळखतात आणि फक्त त्यांनाच जामीन म्हणून घेतलं असतं. पण त्यांच्याबरोबरही त्या अभाग्यानं वैर धरलं आहे ! जामीन राहण्याविषयी त्यांना एकदां सांगून पाहिलं पण हे कांहीं त्या गोष्टीला तयार झाले नाहीत. ”

बिंदु न बोलतां पुष्कळ वेळ विचार करित होती. कसला कोण जाणे. नंतर ती म्हणाली,

“ कांहीं का असेना, मी एकदां दुपारी त्यांच्या घरीं जाऊन येईन. इथं येऊन मला किती तरी दिवस झाले, तरी अजून हारानच्या बायकोच तोंड सुद्धा पाहिलं नाही मी. ”

बिंदूच्या आईला आश्चर्य वाटलं आणि ती थोडीशी नाराज होऊन म्हणाली,

“ एवढ्या सगळ्या गोष्टींची माहिती झाल्यानंतरही तू जाणार ? ”

“ हो. ” बिंदूनं सहज आणि स्वाभाविक रित्या मान हालवून म्हटलं.

त्यानंतर मात्र पुढे बिंदूची आई कांहींच बोलली नाही.

कांहीं वेळ स्तब्ध राहून बिंदु पुढे म्हणाली,

“ मी त्यांच्या घरीं गेलें तर त्यांत कुणाचंच नुकसान नाही. आणि शिवाय पुरुषां-पुरुषांमधलं भांडण त्यांच्या बायकांतहि पसरावं हें कांहीं चांगलं नाही. ”

बोलतां बोलतां बराचसा वेळ निघून गेला हें लक्षांत येतांच बिंदूची आई उठून उभी राहिली आणि जातां जातां म्हणाली,

“ हें जर त्यांनीं ऐकलं तर रागावतील ते. ”

“मी हारानच्या घरीं अशी जाऊन येईन कीं बाबांना समजणार सुद्धा नाहीं.”

“त्यांना खात्रीनं कळेल तें.”

“तूं सांगितलंस तरच त्यांना कळेल तें.”

“कळल्यानंतर फार रागवतील हं.”

बिन्दूनं ऐकलं न ऐकलंसं करून म्हटलं,

“आई-बाप स्वतःच्या मुलांवरचा राग चट्दिशीं विसरून जातात. त्याची काळजी नको तुला, आई.”

२

या गावांचं नांव आहे हलुदपूर. हें गांव कुठल्या जित्यांत आहे हें सांगण्याची आवश्यकता नाही; कारण हें सांगून तिथं जाण्याचे कष्ट मी कुणालाच देऊं इच्छित नाहीं; आणि शिवाय तिथं जाण्याची कुणालाही आवश्यकता भासणार नाही. इथं कांहीं न पाहण्यासारखं आहे; न ऐकण्यासारखंही कांहीं आहे. हां, जर तुम्हांला जिज्ञासाच असेल तर पुढलं वर्णन वाचून जेवढं समजेल तेवढ्यावरच तृप्ति आणि समाधान मानून घ्या म्हणजे झालं.

या गावांत पूर्वी किती तरी धनिक आणि श्रीमंत लोक राहात होते असं म्हणतात, आज ही गोंष्ट खोटी मानण्याचं कांहीं कारणही नाही; एक तर, हें नांव गंगेच्या किनारीं वसलेलं आहे आणि दुसरं, इथं फार पुरातन काळापासून दोन-चार जीर्ण-शीर्ण शिवालये बाबूंच्या आणि इतर झाडांच्या दर-

म्यांनं मौनं धारण केलेल्या योग्यांच्या मूर्तीप्रमाणे विराजमान झाली आहेत. एक दोन पक्क्या घाटांच्या पोकळीत गाय बैल अधून मधून चरत फिरत असतांना दृष्टीस पडतात. हे सगळे पाहून असं वाटतं की ह्या गांवाची स्थिती नेहमीच अशी नसावी; कधी काळी ह्या गावानेही चांगले दिवस पाहिलेले असावेत. परंतु आतां फक्त दहा वीस ब्राह्मण कायस्थांचीं घरं आणि पन्नास साठ शेतकऱ्यांच्या झोपड्या, एवढीच काय ती वस्ती आतां या गांवांत शिल्लक राहिली आहे. ह्या घरांना आणि झोपड्यांना सोडून बाकी जिकडं तिकडं जंगलच जंगल पसरलं आहे. त्या जंगलामधून एक दोन माणसांना जाण्यायेण्यासाठी एक दोन पायवाटा आहेत.

ह्याच गांवांत श्रीयुत हारानचंद्र मुखोपाध्याय महाशयांचं घर आहे. ते जुन्या विटांनी बांधलेलं, दुमजली असं आहे. त्या घरांत वरच्या मजल्यावर दोन खोल्या आणि खाली चार पांच खोल्या आहेत. ह्या घराच्या सभोवतालीं कांही बाबूचीं, कांही आंब्याचीं आणि कांही केळीचीं झाडं आहेत. बस, मुखोपाध्याय महाशयांचं हेच ते खानदानी घर आणि एवढीच काय ती त्यांची भौतिक संपत्ति.

हलुदपुराहून एक मैलाच्या अंतरावर असलेल्या ब्राम्हणपाड्यांचं जमीनदार नन्दीबाबू यांच्या कचेरींत मुखोपाध्याय महाशय नौकरी करीत होते. दरमहा वीस रुपये त्यांना मिळत असत. एवढ्या रकमेत पूर्वी त्यांचं चांगल्या प्रकारे भागत असे; परंतु अलीकडे ही रक्कम त्यांना अपुरी पडू लागली होती. त्यामुळे हात नेहमी आंखडलेला असे. घेमवाच्या अभावीं त्यांचे घर नेहमी ओकं ओकं दिसत असे.

घरीं त्यांचे आश्रित—त्यांच्यावर अवलंबून असलेली कुटुंबांतली मंडळीही बरीच होती बायको, दोन मुलं, दोन मुली आणि एक विधवा वडील बहीण—अर्थात् हिंदू कुटुंबांत साधारणतः ज्या लोकांचं पालनपोषण केलं जातं ते सगळे लोक त्यांच्या परिवारांत होते. पूर्वी दर महिन्याला चांदीच्या वीस मुद्रिका ज्या वेळी ते आपल्या बायकोच्या हातांत न चुकतां आणून देत असत, त्या वेळेस त्यांच्या कुटुंबीयांचं व्यवस्थित प्रकारे तेवढ्या रकमेत भागून जाई, परंतु हल्लीं काय झालं होतं कोण जाणे, तेवढ्या रकमेत त्यांचे भागेनासं झालं होतं आणि घराला

कायमचं दारिद्र्य चिकटून बसलं होतं. पूर्वी त्यांची पत्नी आणि वडील बहीण मिळून संसार नीटनेटका चालवीत असत; परंतु आजकाल कधी त्यांच्या घरी तांदूळ असले तर डाळ नसायची आणि डाळ असली तर तांदूळ नसायचे. पुष्कळदा असं होई कीं सरपण नसल्यामुळे त्यांच्या घरची चूलसुद्धा बंद राहत असे. 'हें नाही' 'तें नाही' या दरोच्या कटकटीला कंटाळून आणि दारिद्र्य व टंचाई यांनी बेजार होऊन मुकजी महाशयांनीं हळूहळू वाईट मार्गाचा अवलंब केला होता. अर्थातच मालकाच्या पैशांतील कांहीं रक्कम ते आपल्या खर्चासाठीं वापरून लागले होते. हारान बाबूवर प्रत्येकाचा विश्वास असे; त्यामुळे पहिल्यादां तर कुणीहि त्यांचा वहीम घेतला नाही. परंतु हें असं फार दिवस चालणं शक्य नव्हतं. हळूहळू जमिनदारांना संशय येऊं लागला. संशय पक्का झाला त्या वेळीं त्यांनीं एके दिवशीं जमा-खर्चाची वही पहावयाला मागितली. जमा-खर्चाची वही तपासीत असतांना खात्यांत किती तरी चुका आणि पुष्कळच गोलमाल केलेला आहे असें जमिनदारांना दिसून आलं. मग काय? हारान बाबूची चोरी पकडली. हारानबाबू आतांपर्यंत पुष्कळच रुपये पचवून मोकळे झाले होते. जमिनदार श्री. भगवान नन्दी दयाळू आणि धर्मात्मा होते. त्यांनीं हारानबाबूला बोलावून विचारलें,

“आतांपर्यंत किती रुपयांची चोरी केली आहे ?”

“बरोबर सांगतां येत नाही.”

“बरोबर सांगतां येत नाही? वहीखात्यावरून तर असं दिसून येतं कीं जवळ जवळ तीन हजाराच्या वर तुम्ही रुपये चोरले आहेत. एवढ्या रकमेचं काय केलं ?”

“एवढी रक्कम खर्च केली.”

“खर्च तर केलीतच, परन्तु चोरी कां केली ?”

“वीस रुपयांत भागत नव्हतं म्हणून चोरी करावी लागली.”

“इतक्या दिवसांनंतर वीस रुपयांत तुमचा संसार अचानक चालेनासा झाला हें ऐकून मला आश्चर्य वाटतं. बरं कांहीं कां असेना, तुम्ही मला कां नाहीं येऊन सांगितलं कीं माझं वीस रुपयांत भागत नाहीं म्हणून ?”

“तसं सांगितलं असतं तर काय तुम्ही मला जास्त पगार दिला असता ? ”

“कदाचित दिलाही असता ! बरं जें झालं तें होऊन गेलं. वापरलेल्या रकमेपैकीं अर्धी रक्कम जरी तुम्ही परत केली तरी मी तुम्हांला सोडून देईन. ”

“कुठून परत देऊं ? माझ्याजवळ तर कांहींच नाही. ”

“तुमचा जमीन-जुमला असेल, तो विकून टाका. ”

“जमीन-जुमल्याच्या नांवानं वंशपरंपरागत असं एक माझं जुनं घर आहे; तें विकून तुम्ही पैसे घेऊं शकतां. ”

“मग तुमची मुलं—बाळं राहतील कुठं ? ”

“झाडाखाली. ” भगवान वार्क वऱ्याच वेळपर्यंत हारान बाबूच्या चेहऱ्याकड पाहत राहिले.

नंतर म्हणाले,

“तुमचे डोळे इतके लाल कां दिसत आहेत ? ”

“मला काय माहित ? ”

प्रश्नोत्तरानंतर हारान बाबूला सुट्टी देऊन दुसऱ्या एका कारकुनाला बोलावून जमिनदारांनीं विचारलं,

“हारान बाबूची घरची परिस्थिती कशी आहे याची माहिती काढतां येईल का ? ”

“काय काय माहिती काढावी लागेल ? ”

“हीच की त्यांची परिस्थिती कशी आहे, धनसंपत्ति केवढी आहे, कुणाचं देणं घेणं किती आहे ? हीच, हीच सगळी माहिती. ”

या गुहस्थाला हारान बाबूची बरीचशी माहिती होती. तो म्हणाला. मुकजी महाशयाची जेवढी म्हणून मला माहिती आहे तेवढ्यावरून मी सांगतो, त्याची सांपत्तिक स्थिती चांगली नाही आणि त्याच्या घरची स्थितीहि फार वाईट आहे; परंतु त्याच्या—घेण्याच्या बाबतींत मला एक अवाक्षरहि माहित नाही. ”

“सगळ्या गोष्टींचा नीट तपास लावून मला कळवा. ”

दोन दिवसांनंतर त्या गृहस्थाने जमिनदारांना कळवलं कीं मुकजी महाशयांची परिस्थिती कल्पनेच्या बाहेर खालावलेली आहे. आणि ह्यापूर्वी त्याने जी माहिती मुकजी महाशयाच्याविषयी त्यांना सांगितली होती तीहि पण अक्षरक्षः खरी.

जमिनदार भगवान नंदीबाबूंनीं प्रश्न केला,

“मुकजीला नशापाण्याची संवय आहे का ?”

“होय, तो गांजा पितो. ”

“तरीच त्या दिवशीं त्याचे डोळे इतके लाल होते. बरं, ह्या व्यसनाबरोबरच त्याच्यांत आणखीन कांहीं दुसरा दोष आहे का ?”

त्या कारकुनानं खालीं मान घालून उत्तर दिलं,

“होय, असं ऐकलं आहे खरं. ”

“मग तूं एक काम कर—उद्यां कोर्टांत जाऊन चोरीच्या अपराधाबद्दल मुकजीविरुद्ध फिर्याद कर आणि तसाच ठाण्यावर जाऊन पोलिसांत ही खबर देऊन ये. ”

शेवटीं या सगळ्या गोष्टींचा परिणाम म्हणून मुकजी महाशयांना पोलिसांनीं पकडून कच्च्या कैदेत ठेवून दिलं.

हलदपूर गांव जमिनदाराच्या कचेरीजवळ असूनही हारान मुकजीला कच्च्या कैदेत ठेवण्याच्या गोष्टीचा गवगवा गांवांत झाला नाही फक्त ही गोष्ट बिन्दूच्या वडिलांना, भवतारण गांगुली ह्यानांच माहीत होती. कदाचित् नन्दीबाबूंनीं स्वतःच त्यांना ती सांगितली असावी. भवतारण गांगुली वयोवृद्ध होते आणि त्यांचा मानही खूप लोक ठेवत असत. त्यामुळे हारान मुकजीला कच्च्या कैदेतून सोडवून आणणं त्यांना फारसं कठिण नव्हतं. परंतु त्यांनीं त्या बाबतीत कांहींच केलं नाहीं. निस्सहाय, निरुपाय होऊन मुकजी महाशय कच्च्या कैदेतच दिवस कट लागले. परंतु एक गोष्ट राहूनच गेली—ही गोष्ट कलहप्रिय कृष्णाबाम्हणीला कशी कळली, हें एक तीच सांगू जाणे.

वैशाख महिन्यांतील दोन प्रहर, तरी आकाशांत काळ्या मेघांनीं दाटी केल्यामुळे हळूहळू अंधार पसरत चालला होता. ह्याच वेळेला हारान बाबूच्या

स्वयंपाकघराच्या व्हराड्यांत त्यांची पत्नी आणि मोठी मुलगी ललना एकमेकीं-समोर बसल्या होत्या. दोघींचेही चेहरे सुकून गेलेले दिसत होते. आज एकादशी होती. आणि ललना बाल-विधवा होती! परंतु तिची आई! तिन्ही अजनपर्यंत कांहींच खालं नव्हतं.

ललनानं म्हटलं, “आई, आजही, मला वाटतं, बाबा येणार नाहीत. आकाशांत मेघांची दाटी होऊं लागली आहे. कदाचित पाऊस आला तर मग स्वयंपाकघरांत पाणी सांचेल आणि मग उभं राह्यला जागा सुद्धां राहणार नाही; जेवढं तुझ्याच्यानं खाव्हेल तेवढं खाऊन कां घेत नाहीस ? ”

“अजून थोडा वेळ वाट पाहीन म्हणतें.” ललनाच्या आईनं उत्तर दिलं.

“तीन दिवस झाले. अजून ते आले नाहीत. कदाचित् आज येतील.”

“आई, बाबांनीं पूर्वीं असं कधीच केलं नव्हतं ग. तीन दिवस होऊन गेले, अजूनही आले नाहीत ! आज येतील ह्याचा तरी काय नेम ? ”

“देवाची मर्जी ! ”

एकादशीच्या दिवशीं रासमाणि (हारान बाबूची मोठी बहीण) उशीरा स्नान-पूजा करीत असे. ह्या वेळीं आपलं नित्य कर्म आटोपून आणि हांतांनं माळ फिरवित फिरवित त्यांच्या जवळ येऊन ती ओरडून म्हणाली,

“सूनबाई, अजूनपर्यंत तूं कांहींच खालं नाहीस ? ”

“अजून वाट पहावी म्हणतें ” सुनेनं खिच होऊन उत्तर दिलं.

“कपाळ माझं ! अजून किती वेळ वाट पाहणार ? आणि वाट पाहून पाहून काय होणार आहे हें मला दिसतच आहे. तुझेच डोळे दुखू लागतील पण तो कांहीं येणार नाही. तो नीच काय आतां इतक्या उशीरा परत येणार आहे ? जा, पाहून ये हवं तर—गांजा पिऊन कुठल्या तरी रांडेच्या घरीं पडला आहे कीं नाही तें. ”

उपवास केल्यानंतर रासमणीचा चित्तक्षोभ वाढत असे. कुणीच उत्तर देत नाही असं पाहून तिने तणतणच म्हटलं, “मेला काळतोंड्या मरत सुद्धां नाही एकदांचा. म्हणजे सुटू तरी एकदां आम्ही त्याच्या तावडींतून. मेला म्हणजे आत्मा तरी थंड होईल आमचा ! ”

ह्या वेळीं ललना गप्प कशी राहाणार ? दुःखी होऊन ती म्हणाली,
“ आत्या, एकादशीच्या दिवशीं शिब्या कां देतेस ? ”

एकादशीच्या दिवशीं शिब्या दिल्याची जाणीव करून देतांच रासमणीचा चेहरा लाजेनें काळा ठिक्कर पडला. आणि आंतल्या आंत तिच्या हृदयाला वेदनाही झाल्या; तरीपण ललनासारख्या पोरानें त्या गोष्टीची जाणीव करून दिली याबद्दल रासमणीला चीड आली. तिनं म्हटलं, “तू दहा दिवसाची पोरगी! माझ्यासारख्या झातरीला एकादशी-द्वादशीचा उपदेश देतेस. हारान काय तुझाच बाप आहे ? माझा कुणीच लागत नाही तो ? ” असं म्हणतां म्हणतां तिचे डोळे पाण्यानं भरून आले. बाळ माझा, तीन दिवस झाले, घेईं नाहीं आला, माझ्या हृदयांत काय होतं आहे हे फक्त त्या देवालाच माहीत ! ” आणि त्यानंतर पदरानं डोळे पुसून तिनं म्हटलं, “मी एक म्हातारी झालें, माझ्या तोंडून एखादा शब्द निवाला तर तुम्ही डोळ्यांत बोट खुपसून एकाच्या जागीं मला पांच शब्द सुनवणार नाहीं कशावरून ? राहूं दे मुली, आतां मी तुमच्या कुठल्याच गोष्टींत पडणार नाहीं. कांहींहि न खातां पितां सूनवाई प्राण देते आहे हे पाहून कधीं कधीं दोन शब्द तोंडावाटे बोलायची इच्छा होते, आणखिन् दुसरं कांहीं नाहीं बरं.”

ललना अतिशय दुःखीकष्टी झाली. तिच्या एका गोष्टीचे इतके अर्थ होऊं शकतात आणि त्यावर इतकं रडणभेकणं होऊं शकतं ह्याची तिला स्वतःलाच कल्पना नव्हती; तिनं दुःखी स्वरानं म्हटलं,

“ माझी चूक झाली आत्या, मी पुन्हां असं म्हणणार नाहीं.”

खरोखरीच तिच्या हातून चूक झाली होती. त्यामुळे तिच्या आईनं म्हटलं,

“ ललना, तूं आतां मोठी झाली आहेस. माणसानं आतां समजून उमजून बोलायला हवं.”

त्यानंतर सगळ्यांच्या जुलूम-जबरदस्तीमुळे ललनाची आई चार घांस खाऊन जेव्हां उठली त्यावेळीं बिन्दुवासिनीनें पांच वर्षांच्या आपल्या मुलीचा-प्रमिलेचा-हात धरून हारान बाबूच्या घरांत प्रवेश केला. रासमणि समोरच उभी होती. बिन्दूला आलेली पाहतांच तिनं म्हटलं,

“ बिंदू, अलीकडे येतच नाहीस तू ? ”

अशा टोमण्यानं बिन्दु निष्प्रभ होणारी मुलगी नव्हती. तिंन हंसून म्हटलं,

“ तुम्ही तरी कुठं येतां, आक्का, आमच्याकडे ! ”

“ यायचं म्हटलं तरी कसं येणं होईल, बिंदू ? लहान मुलाच्या आजारा-
मुळं घराबाहेर देखील पडणं कठिण होऊन जातं. ”

“ काय झालंय त्याला ? ”

“ हॅच—ताप, पोटदुखी वगैरे. आणखीन व्हायचं काय राहिलं आहे ?
काही व्हायचं शिल्लक उरलं नाही आतां. ”

“ सूनवाई कुठं आहे ? ”

“ आतां इतक्यांतच दोन घास खाऊन त्या खोलीत मुलाजवळ जाऊन
बसली आहे. ”

“ इतक्या उशिरां सूनवाईनं जेवून घेतलं ? ”

“ काय करील बिचारी ! हारानची वाट पाहत बसली होती ना. आज
तीन दिवस झाले, हारानचा पत्ताच नाही. आतां येईल, मग येईल, आणाखिन्
थोड्या वेळानं येईल, अशी वाट पाहतां पाहतां इतका उशीर झाला. ”

बिन्दु पुढे झाली आणि सूनवाई ज्या खोलीत आपल्या मुलाच्या—माधवा-
च्या डोक्याशी बसून त्याला गोष्ट सांगत होती तिथे जाऊन पोचली. माधव
हारान मुखोपाध्यायाचा धाकटा मुलगा होता. त्याचं वय आठ वर्षांपेक्षां जास्त
नव्हतं आणि आज जवळ जवळ एक वर्ष होऊन गेलं—मलेरियामुळं तो अंथ-
रुणावर खिळून पडला होता. खरं पाहिलं असतां त्याला त्रास असा मुर्छीच
होत नव्हता आणि त्याचं औषधपाणी व्यवस्थित झालं असतं तर एव्हाना तो
बराही झाला असता; परंतु गरीबीमुळं त्याच्या औषधपाण्याची सारखी हेळसांड
होत होती, त्यामुळं नाईलाज होता. फक्त काढा, किनाईन किंवा कुठली तरी जडी-
बुटी त्याला देत असत. त्यामुळं त्याची प्रकृति सुधारत नव्हती. आपल्या
दोन्ही शांत उज्ज्वल डोळ्यांनीं आईकडे पाहतां त्यानं विचारलं,

“ आई, आज तीन दिवस झाले, बाबा माझ्याकडे कां येत नाहीत ग ? ”

“ ते इथं नाहीत रे. ”

“ कुठं गेले ग आई ? ”

आईनं थोडंसं इकडे तिकडे करून म्हटलं,

“ तुझ्यासाठी औषध आणायला गेले आहेत. ”

मुलगा आनंदित होऊन ह्मणाला,

“ त्याना म्हणावं गोड औषध घेऊन या. कडू औषध माझ्याच्यानं घेववत नाही; आणि हें पाहा आई, बरा झाल्यावर पहिल्याप्रमाणें हिंडण्या-फिरण्याची माझी फार इच्छा आहे. ” कांहीं वेळ गप्प राहिल्यानंतर अतिशय आग्रहपूर्वक त्यानं परत म्हटलं, “ आई, मी खरोखरीच बरा होईन ना ? ”

आईच्या डोळ्यांत अश्रूनी गर्दी केली होती; मनांतल्या मनांत ती म्हणत होती-देवाच्या मनांत काय आहे कुणास ठाऊक ? उघडपणानं ती त्याला उत्तर देणार इतक्यांत बिन्दूनं पुढं होऊन माधवला म्हटलं,

“ कां नाही बरं होणार बाळ तूं ? मी तुझ्या जवळ राहून तुला बरा करीन. ”

माधव अथवा माधवच्या आईला बिन्दू आल्याची अजूनपर्यंत कल्पना नव्हती त्यामुळें बिन्दुला एका एकी पुढ्यांत उभी असलेली पाहतांच दोघेही आश्चर्यचकित झालीं.

अंथरुणावर बसल्यानंतर बिन्दूनं विचारलं,

“ खाऊन पिऊन घेतलंस ना शुभदा ? ”

हारान बाबूच्या स्त्रीचं नांव शुभदा होतं. बिन्दू वयानं तिच्याहून जरी लहान होती तरी तीचं नांव घेऊनच तिला हांक मारीत असे. शुभदा मान हालवून म्हणाली,

“ हो. ”

“ तुझी मोठी मुलगी कुठं आहे ? ”

“ कदाचित वर असेल. ”

“ तर मग बोलाव न तिला खाली ” असं म्हणून तिनंच स्वतः हांक मारली-“ ललना, -अग ए ललना-”

ललना वरूनच होकारली “ काय ? ”

“खाली तर ये पाहू थोडी. ”

ललना आल्यानंतर प्रमिलेला तिच्या हातांत देत बिन्दून म्हटलं,
“प्रमिलेला घेऊन माधवजवळ थोडा वेळ बैस तर खरी. फार दिवसानंतर तुझ्या आईची भेट झाली आहे. ना त्यामुळे तिच्याशी शेजारच्या खोलीत मी बोलत बसणार आहे. ऐकशील ना माझं एवढं काम ? ”

ललनानं मान हालवून होकारार्थी उत्तर दिलं. बिन्दून मग प्रमिलेला ललनाच्या हवाली करून शुभदाचा हात धरून तिला एकदम वर नेलं. खोलीचा दरवाजा आंतून बंद करून घेत तिनं विचारलं,

“सूनवाई, किती दिवसापासून हारानदादा घरी येत नाही ? ”

“तीन दिवसापासून. ”

“कां येत नाहीं कांहीं माहीत आहे तुला ? ”

“नाहीं, मला कांहींच माहित नाहीं. ”

बिन्दूच्या बोलचालीवरून तिला भीति वाटू लागली होती. बिन्दु कसली तरी अशुभ बातमी तर नाहीं ना सांगणार ह्या संशयानं तिची छाती धडधड करू लागली होती. बिन्दु कसल्या तरी काळजीत गप्प बसली होती आणि तेवढ्यांत शुभदाचं अंग घामानं डंवरून निघालं होतं. पुष्कळ वेळानंतर बिन्दून म्हटलं,

“शुभदा, तुला माहितच आहे ना की कांहीं गोष्टी अशा असतात की मनुष्यानं लाख प्रयत्न करून पाहिले आणि खूप इच्छा केली तरी त्यांच्यांत गोडवा उत्पन्न होत नाहीं. ”

शुभदाचा चेहरा पांढरा फटफटीत पडला. तिनं हळूच म्हटलं,

“हो, मला माहित आहे-परंतु कां, काय गोष्ट आहे ? ”

“हारानदादा आज तीन दिवस झाले घरी आले नाहीत. समज, त्यांच्या-विषयी मला तुला कांहीं अशुभ बातमी सांगावयाची असेल तर ? ”

शुभदाच्या साऱ्या शरिरांत एकदम बीज चमकून गेली.

“काय ते आतां नाहीत ? ”

“अग, हें काय ? कांपते आहेस काय अशी ?”

कुणी म्हटलं कीं ते जिवंत नाहीत म्हणून ?”

“तर मग ते—?”

“किती वेढी आहेस तू ? होय जिवंत आहेत, कां बरं जिवंत नाही राहणार ? जिवंत आहेत आणि चांगले धडधाकट आहेत.”

ते जिवंत असून चांगले धडधाकट आहेत हें ऐकल्यानंतर शुभदाच्या अंगांत बोलण्याची शक्ति उरली नाही. पुष्कळ वेळानंतर उतरलेल्या चेहऱ्यानं तिनं विचारलं,

“मग ?”

“तेंच तर तुला सांगायला आलें आहे. परंतु तुझी अवस्था जर अशी होऊ लागली तर मी सांगू तरी कशी ?”

“नाहीं, मी पुन्हा असं करणार नाहीं.” शुभदानं दीर्घ श्वास घेऊन म्हटलं, “सांग, काय झालं आहे ?”

“चोरीच्या अपराधाखालीं हारानदादांना नन्दीबाबूंनीं कच्च्या कैदेत डांबून ठेवलं आहे.”

“कच्च्या कैदेत ?” शुभदाचा चेहरा फटफटीत पडला होता. “आतां कसं होईल ?”

बिन्दूनं सहज स्वरांत उत्तर दिलं, “कुठं काय होईल ? त्यांना सोडवून आणावं लागेल.”

“असं कुठं झालं आहे का ?”

“असं झालं नाहीं तरी कच्च्या कैदेत गेलं म्हणून सगळेच जेलमध्ये जातात असं थोडंच आहे ?”

पुष्कळ वेळ स्तब्ध राहिल्यानंतर शुभदानं म्हटलं,

“बिन्दु एकदां मी तुझ्या वडिलांच्याकडे जाणार आहे.”

बिन्दूनं मान हालवली. शुभदाचं तोंड पाहून दगडालाही पाझर फुटेल हें तिला माहित होतं. परंतु भवतारण गांगुलीच्या हृदयाला फुटणार नाहीं हेंही तिला पक्कं माहित होतं, म्हणून मान हालवून तिनं म्हटलं,

“ माझ्या बाबांच्याकडे जाऊन फायदा ? ”

“ आमचं तर आतां कुणीच नाही. कदाचित् त्यांच्यातला अंतर्गामि जागृत होऊन काहीं तरी केलं तर पाहायचं. ”

“ ज्यांचं कुणीच नाही त्यांचा देव तर आहे ? हारानदादाचं आणि बाबांचं वैर आहे. त्यामुळे बाबांकडे जाऊन तुझा फायदा होणार नाही. ”

“ तर मग काय करायचं ? ”

“ तेंच मी तुला आतां सांगतें. तुला काय वाटलं, मी फक्त हीच बातमी तुला सांगायला आले आहे असं ? पण मी जसं सांगेन तसं करशील ? ”

“ हो. ”

“ कितीही संकटं आलीं तरी ? ”

“ हो, ” शुभदानं वृढ स्वरानं म्हटलं.

“ तर मग एक. दोन-तीनशें रुपये चोरल्याच्या आरोपावरून नन्दीबाबूंनी हारानदादावर फिर्याद केली आहे. ”

“ दोन-तीनशें रुपये ? ” शुभदाला खोटं वाटलं, इतके रुपये एकदम कुणी चोरू शकेल ? आणि समजा, चोरले; तरी ते ठेवणार कुठे ? —

“ एवढे रुपये त्यांनीं कधींच चोरले नाहीत ग, बिन्दू ! ”

“ त्यांनीं चोरले नसले तर ठीकच आहे, परंतु होय नाही करून आतां त्याचा काय उपयोग ? एवढी रक्कम नन्दीबाबूंना देऊन त्यांची क्षमा मागितली तर ते हारानदादाला सोडून देतील. ”

“ परंतु हें कसं होणार, बिन्दू ? माझ्याजवळ इतके रुपये कुठून असणार आणि मला मिळणार तरी कुठून ? ”

“ तेंही पण मी तुला सांगतें. लाज, संकोच धरायची ही वेळ नाही, शुभदा. माझ्या ह्या दोन सोन्याच्या बांगड्या घेऊन आजच तूं राजी नन्दीबाबूंच्याकडे जा. त्यानंतर तुला जसं जमेल तसं कर. ”

“ तुझ्या बांगड्या ? ” शुभदानं विस्मयचकित होऊन म्हटलं.

“होय, माझ्याच बांगड्या. ह्यांची किंमत कमीत कमी तीन-चारशे रुपये तरी सहज आहे. या त्यांना देऊन त्यांचे पाय धरलेस म्हणजे त्यांना द्याय देऊन ते हारानदादाला सोडून देतील.”

“पण बिन्दू..... ?”

“हं आतां पण-बिण कांहीं नाहीं हं. पहिल्यांदा आपल्या पतीला सोडव; त्यानंतर पण-बिण ऐकून घेईन. ही काय संकोच करण्याची वेळ आहे, शुभदा ! आणि रुपये परत करायची चिन्ता तुला आतांपासूनच कां ? तुझा मुलगा मोठ्ठा झाल्यानंतर तो परत देईलच की मला !”

“तर मग मी आजच जाऊं ?”

“हो, आजच.”

“कुणाच्या बरोबर जाऊं ?”

“कुणी असा विश्वासाचा मनुष्य नाही ?”

“कुणीच नाही.”

“मग तू एकटीच जा. मला तर वाटतं की, तू एकटीनंच गेलेलं अधिक चांगलं. पांच जणांच्या कानांवर ही गोष्ट गेली तर पांच प्रकारच्या कंड्या उठतील.”

“तर मग मी आजच जाईन.”

“हो. आजच जा. अंधार पडल्यानंतर मळलेलीं वस्त्रं नेसून आणि डोक्यावर पदर घेऊन जा. उद्यां याच वेळेला मी पुन्हा एकदां येऊन जाईन.”

ती जायला निघाली. तेव्हां शुभदाच्या डोळ्यांतून आंसवांची धार लागली. बिन्दूनं आपल्या पदरानं तिचे अश्रू स्नेहपूर्वक पुशति म्हटलं,

“परमात्मा सगळं कांहीं भलंच करील बरं— यानं जर काम नाही झालं तर परत दुसरा उपाय आणि मार्ग आहेतच— तू मात्र कसलीच चिंता करूं नकोस म्हणजे झालं.”

त्यानंतर आपल्या पदराच्या गांठीतून पांच रुपये काढून शुभदाच्या मुठीत देत ती म्हणाली,

“सुनवाई, मी तुझ्या आईच्या पोटची तुझी सख्खी बहीण आहे. माझ्याशी कसली लाज ? हे रुपये घे आणि मुलासाठी कांहींतरी घेऊन ये.”

खाली येऊन विन्दून आपल्या मुलीचे—प्रमिलेचे हात धरून म्हटलं,

“फार उशीर झाला. चल आपण आतां घरी जाऊं.” त्यानंतर विधवा ललनाकडे एक प्रेमपूर्ण आणि कारुण्यपूर्ण कटाक्ष टाकून ती घराबाहेर गेली.

३

त्या वेळीं दुपारी वाऱ्यामुळे मेघांची पांगापांग झाली होती. परन्तु आतां अंधार पडतांच मेघांनीं पुन्हां आकाशांत दाटी केली. आज रात्री पाऊस पडल्याशिवाय राहणार नाहीं असाच सगळ्यांचा तर्क होता. पाऊस पडला तर बरं होईल असंच सगळ्यांना वाटत होतं, कारण वैशाखाच्या उकाड्यामुळे सगळेच त्रस्त होऊन गेले होते. पावसामुळे हवेंत थोडासा तरी गारवा येईल आणि जीव भांड्यांत पडेल म्हणून सगळे लोक पावसाची त्या रात्री मोठ्या उत्सुकतेनं वाट पाहत होते. मेघाच्छादित आकाशांतून होणाऱ्या वर्णावामुळे गांवांतील सगळ्या लोकांचा फायदाच होणार होता. परंतु शुभदाच एक अशी होती की तिचं त्यामुळे नुकसान होणार होतं. शुभदा आकाशाकडे पाहून कपाटाला हात लावून विचार करूं लागली—आपल्याच फुटक्या नशिवामुळे आज हें दुसरं संकट आपल्यावर कोसळणार आहे. एक तर हलुदपुरचा रस्ता घनदाट जंगलांतून होता आणि त्यावर मेघाच्छादित आकाश ! तरी

शुभदानं दोन्ही बांगड्या पदरांत बांधून घेतल्या आणि अंगावरील वस्त्र ठीक-ठाक करून व बिछान्यावरील एका चादरीनं सारं शरीर लपेटून घेऊन ती घराबाहेर पडली. पूर्वी ती कधीच ब्राम्हणपाड्याला गेली नव्हती. तिनें नुसतं ऐकलं होतं कीं उत्तर दिशेला अर्धा कोस रस्ता चालून गेल्यानंतर एक पक्की सडक लागते आणि त्या सडकेनं थोडंसं पुढें चालत गेलं कीं ब्राम्हणपाडा गांव लागतो. तिथें एकदां पोहचल्यानंतर जमिनदाराचं घर शोधून काढण्यास फारशी यातायात करावी लागणार नव्हती. कारण गांवांत प्रवेश केल्यानंतर जमिनदार नंदीबाबूंची हवेली दिसूं लागते हें ऐकून तिला माहीत होतें. हलदपुरची अंधारी वाट पार करून पक्की सडक गांठणंच तिला कठीण होऊन बसलं. हळुहळू काळोख जास्तच वाढत चालला होता आणि पावसालाही सुरवात झाली होती. टप्पिशी पडलेल्या पाण्याच्या थेंबाच्या आवाज ऐकतांच तिच्या जिवाचा थरकांप होऊन जाई. थोड्याच वेळांत टप्पू करून पडणाऱ्या पावसाचं मुसळधार वृष्टींत रूपांतर झालं. निरुपाय होऊन शुभदा एका झाडाच्याखाली आसऱ्याला जाऊन उभी राहिली. पुढें जाणं अशक्यप्राय होतं. कारण त्या काळ्याकुड काळोखांत एका हाताच्या अंतरावरील वस्तूसुद्धां दिसत नव्हती. घोर वृष्टि, मेवांचा गडगडाट, आणि बिजेचा चमचमाट यांमुळे शुभदाच्या साऱ्या शरीराला भीतीनं कांपरं सुटलं होतं. घोर वृष्टीमुळं जंगली जनावरं आणि जीवजंतू त्याच झाडाखाली आश्रयासाठीं येत होते आणि तिथें मनुष्याची आकृति पाहून भयंकर चीत्कार करून पळून जात होते, हें शुभदा उघड्या डोळ्यांनीं पाहत होती.

शुभदाच्या मनांत विचार आला—“ह्या झाडाखालीं चोर—डाकू आसऱ्या-साठीं येणार तर नाहीत ?” तिला आपल्या जीवाबद्दल भीति वाटत नव्हती; प्राणाहूनही मौल्यवान् अशा त्या दोन बांगड्यांबद्दल तिला भीती वाटली. त्या बांगड्यांतच तिचं जीवनसर्वस्व गुंतलेलं होतं. त्यांच्यामुळेच आपल्या पतीला मुक्त करून ती परत आणणार होती ! भयभीत होऊन शुभदा त्या झाडाखालून पळत सुटली. चिखलानं तिचं सारं शरीर भरून गेलं होतं, झाडांच्या फांद्यांशीं टकरा खालच्यामुळें आणि कांटे बोचल्यामुळे शरीराचें अंग—प्रत्यंग क्षत—विक्षत होऊन गेलें होतें, तरी कशाचीच पर्वा न करतां शुभदा चालतच होती.

एक क्षणभरसुद्धा वृष्टीचा जोर कमी होत नव्हता आणि एक पळभरही मेघांचा गडगडाट थांबला नव्हता. तरी शुभदा झाडा-झुडुपांतून वाट काढीत पुढे पुढे जात होती. आपण जात आहोत कुठं, हें देखील तिला ठाऊक नव्हतं. ही काळोखी वाट संपून पक्क्या सडकेला आपण केव्हां ना केव्हां येऊन पोहचूँ एवढंच ज्ञान तिला होतं. त्याचप्रमाणे कांहीं वेळ चालत गेल्यानंतर तिला असं वाटलं कीं पूर्वीपेक्षां रुंद अशा रस्त्यावरून आपण सध्यां चालत जात आहोत. दुस्पट उत्साहानं तो रस्ता पार करून ती खरोखरीच पक्क्या सडकेवर येऊन पोहचली.

एकदां पक्क्या सडकेला येऊन लागल्यानंतर तिच्या मनांत दुसऱ्याच एका शंकेनं डोकं वर काढलं. आतांपर्यंत पक्क्या सडकेवर आपण केव्हां आणि कसें येऊन पोहचूँ, ह्याच विवंचनेनं तिला घेरलं होतं, परंतु एकदां सडकेला येऊन लागल्यानंतर दुसऱ्याच विचारानं तिच्या पोटांत भीतीचा गोळा उठला होता. ज्या कामाकरितां ती निघाली होती त्या कामाची तिला आठवण झाली होती.

एवढ्या अपरात्री जमिनदारबाबूची भेट कशी होईल आणि झाली तरी आपल्या कामांत आपल्याला यश मिळेल कीं नाही, ह्याच शंकेनं तिला आतां सतावून सोडलं होतं.

यश मिळो न मिळो, एवढ्या संकटांना पार करून येथपर्यंत आल्यावर ती परत तशीच कशी जाणार? हळू हळू तिनें ब्राम्हणपाडा गांवांत प्रवेश केला.

थोडसं अंतर चालून गेल्यानंतर एक विशाल हवेली आणि तिच्या चहुंबाजूला असलेली बाग पाहून जमिनदारांचा हाच वाडा अशी तिची खात्री झाली.

ती आतां आंत कशी जाणार? आणि समजा, आंत ती गेली तरी तिची आणि जमिनदार नंदीबाबूची एवढ्या अपरात्री भेट कशी होणार? तिला कांहींच सुचेना. शुभदाला आतां रुंद कोसळलं—हाय! आतां कसं होणार? मी घरीं कशी परतूं? अगोदर पोटांत अच गेलेलं नव्हतं, त्यांत वाटचालीच्या श्रमांनीं ती अतिशय दमलेली होती; वर काळजीनें बाबरलेली होती. त्यामुळे तिच्या शरीरांतली सगळी शक्ति नाहीशी झाली होती.

नंदीबाबूंच्या घरासमोर असलेल्या शिवालयाच्या ओसरीवर येऊन ती आढवी झाली.

पावसाची वृष्टि तोंपर्थत थांबली नव्हती. पण तिचा वेग कमी झाला होता. वैशाखी मेघ क्षणार्धात जसं समळं आकाश व्यापून टाकतात तसंच क्षणार्धात ते कुठल्या कुठे पांगून जातात आणि आकाश निरभ्र होतं.

आताही तसंच झाले. आकाशांत दाटी करून राहिलेले मेघ पाहतां पाहतां लुप्त होत चालले होते; चन्द्राच्या शीतल प्रकाशांत वृष्टीत नहालेली धरती चमचम चमकत होती. दूर क्षितिजाजवळ काळ्या मेघाच्या एका पट्ट्याखाली मधून मधून आपल्या प्रकाशाचा झोत आणि लोळ दाखवून जणू कांहीं चंद्राला हिणाविण्यासाठी मोठ्या दिमाखांत बीज चमकून जात होती.

शुभदाचं कशाकडेच लक्ष नव्हतं. ती मेल्यासारखी व्हराड्यांत आढवी झाली होती. घरी परत जायची वेळ झालेली पाहून शुभदा उभी राहिली आणि अंगावरील ओले कपडे सावरून लागली. ती आपले ओले कपडे पिळून टाकून ठीकठाक करीत होती तेवढ्यांत जमीनदाराच्या हवेलीचं फाटक उघडलं आणि कंदील घेतलेला एक गडी आणि त्याच्या मागोमाग एक वृद्ध गृहस्थ असे दोघे शिवालयाकडेच येत असलेले तिला दिसले. कदाचित् ह्यांच्यामुळे तरी निदानं जमीनदारबाबूची भेट होईल अशी एक क्षीण आशा तिच्या मनांत निर्माण झाली. ते दोघे जवळ आलेले पहतांच ती एका कोपऱ्यांत जाऊन उभी राहिली. एक स्त्री तोंडावरनं पदर घेऊन शिवालयाच्या दाराशी उभी आहे हें त्या वृद्ध गृहस्थाने पाहिलं. परंतु तिच्याकडे दुर्लक्ष करून ते दोघे मंदिरांन गेले. बऱ्याच वेळानंतर ती स्त्री जशीच्या तशीच कोपऱ्यांत उभी असलेली बाहेर आल्यानंतर त्यांना दिसली. त्या स्त्रीच्या तोंडावर पदर पाहून, असेल कुठल्यातरी चांगल्या घरची बाई—पावसामुळे आश्रयासाठी उभी असेल आणि नंतर निघून जाईल असं सकृदृदर्शनीं त्या वृद्ध गृहस्थाला वाटलं होतं, परंतु तिला अजूनही तिथेच उभी असलेली पाहून त्यानं तिला विचारलं,

“तू कोण आहेस, बाई?”

त्या स्त्रीनं कांहीच उत्तर दिलं नाही.

“कुठं जाणार आहेस, मुली ? ”

शुभदाला उत्तर देतांना खूपच लाज आणि संकोच वाटत होता, तरी पण मधुर आवाजांत तिने उत्तर दिलं,

“जमीनदारबाबूंच्या घरीं.”

“जमीनदारबाबूंचं घर तर हे पुढंच आहे. मग तिथं न जातां इथं कां उभी आहेस ? ”

शुभदा कांहीं उत्तर देऊं शकली नाही.

वृद्ध पुरुषानेंच पुन्हां प्रश्न केला,

“जमीनदाराच्या घरीं तुला कुणाकडे जायचं आहे ? ”

“बाबूंच्याकडे. ”

“कुठल्या बाबूंच्याकडे ? ”

“भगवान् बाबूंच्याकडे. ”

वृद्ध पुरुषानं विस्मित होऊन विचारलं,

“भगवान् बाबूंच्याकडे ? ”

“हो. ”

“तर मग माझ्याबरोबर ये. ”

वृद्ध गृहस्थ पुढे चालू लागला. चांदण्याच्या प्रकाशांत त्याचे शुभ्र केश आणि सौम्य मूर्ती पाहून शुभदा विनासंकोच त्याच्या मागोमाग जाऊं लागली. क्रमशः फाटक पार करून, बगिच्यांतून, एका खोलीच्या दरवाजापाशीं येऊन ती उभी राहिली.

खोलीचं दार उघडून त्या वृद्ध गृहस्थानं म्हटलं,

“याच खोलींत ये. ”

शुभदानं खोलींत प्रवेश करून पाहिलं—खोली खूपच सजवलेली होती. सगळ्या जमिनीवर मूल्यवान् गालीचा पसरला होता. आणि त्याच्यावर एक शुभ्र चादर आंथरलेली होती. तिथेंच तक्रियांच्यामध्ये बसायची जागा होती.

वृद्ध गृहस्थ तिथेंच जाऊन बसला आणि कंदिलाच्या प्रकाशांत शुभदाला त्याने पायापासून डोक्यापर्यंत न्याहाळलं. कधी काळी शुभदा सुन्दर होती

पण वय आणि संसारांतील दुःख-कष्टांमुळे पूर्वीसारखं तेज तिच्या चेहऱ्यावर आतां उरलं नव्हतं, तरी पण त्या निस्तेज सौंदर्यातच जेवढं म्हणून माधुर्य आणि तेज शिल्लक उरलं होतं तेवढ्यानेच तो वृद्ध गृहस्थ चकित होऊन गेला.

पुष्कळ वेळ तिच्याकडे एकसारखं एकटक पाहात राहिल्यानंतर तो तिला म्हणाला,

“मुली, तुझी कांहीं तरी चूक झाली असावी, विनोदबाबूंना कां तूं भेटायला आली आहेस ?”

“विनोदबाबू कोण ?”

“विनोदबाबू ? भगवानबाबूंचे लहान भाऊ आहेत.”

“नाहीं, मी त्यांना भेटायला आले नाहीं” शुभदानं उत्तर दिलं.

“तर मग काय भगवानबाबूंनींच तुझं काम आहे ?”

“हो.”

“भगवान नन्दी हें माझंच नांव आहे, परन्तु पूर्वी मी तुला कधी पाहिल्याचं मला आठवत नाहीं.”

“नाहीं.” शुभदानं मान हलवून म्हटलं.

“तर मग माझ्याशीं तुझं दुसरं काय काम असणार ?”

शुभदानं उत्तर दिलं नाहीं.

भगवानबाबूंनींच पुन्हां म्हटलं, “माझ्या समजुतीप्रमाणे एवढ्या अपरात्रां एखाद्या स्त्रीचं विनोदबाबूंनींच काम असायचं. माझ्याशीं तुझं काय काम असावं हेंच मला समजेनासं झालं आहे.”

शुभदानं तरीही कांहींच उत्तर दिलं नाहीं.

“तुझं घर कुठं आहे ?”

“हलुदपूर.”

“हलुदपूर ? माझ्याशीं काय काम आहे ? हाडानची तर तूं बायको नाहीस ?”

शुभदानं पदरांतून मान हलवून म्हटलं, “हो.”

“मग बोल काय काम आहे ?”

आपल्या पदरांतून त्या दोन सोन्याच्या बांगड्या काढून भगवान्वाबूंच्या पायांजवळ ठेवीत शुभदानं गद्गद स्वरांत म्हटलं, “ त्यांना सोडून द्या.”

वृद्धाच्या डोक्यांत सगळ्या गोष्टींचा प्रकाश पडला. दोन्ही बांगड्या हातांत घेऊन त्यांचं व्यवस्थित निरीक्षण करून शंवटीं त्यांनीं म्हटलं, “ एवढं तरी त्यानं तुला दिलं आहे ह्यांतच मला आनंद आहे ! ” त्यानंतर दोन्ही बांगड्या खालीं ठेऊन ते म्हणाले, “ या तू परत घेऊन जा. ब्राह्मणकन्येच्या हातच्या बांगड्या मी घेऊं इच्छीत नाहीं. त्याला सोडायचा तर मी तसाच सोडून देईन. त्यानं माझे पैसे इतके चोरले आहेत की हा दागिना घेऊनही त्यानं चोरलेल्या पैशाची थोड्या अंशानेही भरपाई होणार नाहीं. मग ह्या बांगड्या घेणं न घेणं सारखंच आहे. असं असतांना मी त्याला तसाच कां सोडूं नये ? ”

शुभदानं आपले डोळे पदराने पुशीत विचारलें, “ तर मग तुम्ही त्यांना सोडून देणार ना ? ”

“ असाच त्याला सोडून द्यायची माझी इच्छा नव्हती; माझ्या मनांत चांगली अदल घडवायची होती त्याला. त्याची दानत चांगली नाही. त्याला कडक शिक्षा मिळणं आवश्यक होतं; पण मुली तुझ्या तोंडाकडे पाहून मी त्याला सोडून देत आहे. ”

शुभदाच्या डोक्यांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या. ब्राह्मणकन्या असूनही त्या वृद्धाच्या शुभ्र केसांकडे पाहून उघड उघड त्याला आशीर्वाद देण्याचं धैर्य तिला झालं नाही. मनांतल्या मनांत तिने त्याला असंख्य धन्यवाद दिले. हात जोडून त्याचें कल्याण करण्याबद्दल तिने देवाची प्रार्थना केली आणि जाण्यासाठीं म्हणून ती उठून उभी राहिली.

भगवान्वाबूंनीं मान वर करून विचारलं, “ आजच वरीं जाणार मुली ? ”

शुभदानें मान हालवून होकार भरला.

“ तुझ्याबरोबर दुसरं कुणी आहे का ? ”

“ कुणीच नाही. ”

“कुणीच नाही ? तर मग एवढ्या अपरात्रीं तूं एकटीच जाऊं नकोस. मी एक गडी देतो त्याला बरोबर घेऊन जा.”

शुभदानें त्यालाही नकार दिला आणि ती एकटीच त्या जंगलांतून घरीं परत आली.

घरीं येईपर्यंत चांगलं उजाडलं होतं.

ललना उठली होती आणि घरचा कामधंदा पाहात होती. ओल्या वस्त्रांत आईला पाहून तिनें विचारलं, “आई, इतक्या पहांटे नदीवरून स्नान करून आलीस ?”

“हो.”

४

शुभदानं आपल्या दोन्ही मुलींचीं नांवं राममणि आणि दुर्गामणि न ठेवतां ललना आणि छलना हीं ठेवलेली पाहून तिच्या नणंदेचा—रासमणीचा रागाचा पारा नेहमीच चढलेला असायचा. ललना आणि छलना हीं दोन्ही नांवं अष्टौप्रहर त्यांच्या कानावर आदळत असल्यामुळे रासमणीला तीं नांवं खुपत असत. ललना हें नांव त्यांतल्या त्यांत थोडंस तरी चांगलं होतं, परंतु छलना—छीः हें काय नांव झालं ? छलनाकडे ती कधीं उघड्या डोळ्यानं हुंकूनही पाहात नव्हती; ह्याचं अर्थ कारण तिच्या नांवांत होतं. सगळे लोक आपल्या मुलींचीं नांवं देव-देवतांवरून ठेवीत असतात. कारण तीं नांवं घेतलीं म्हणजे नामस्मरणाचं पुण्य पंदरीं पडून पापक्षालन होतं. पण ह्या

दोन मुलींचीं नांवं घेऊन हांका मारायला सुरुवात केली की उलट पापाचा भार दिनीं—प्रतिदिनीं वाढतच जातो अशी रासमणीची कल्पना होती.

ललनामयी आणि छलनामयी ह्या दोन्ही हारान-मुकजींच्या मुली होत्या. ललना मोठी होती आणि छलना धाकटी. ललनाचं वय सतरा वर्षांचं होतं आणि छलनाचं अकरा वर्षांचं. पहिली विधवा तर दुसरी अजून कुमारिकाच होती.

हे झालं त्यांच्या नांवाविषयी, आतां राहिले त्यांचे रूप. त्यांच्या रूपाचं वर्णन मला करतां येणार नाहीं. हां, एवढं मात्र मी सांगूं शकेन कीं जेव्हां जेव्हां ललना गंगेच्या घाटांवर स्नानासाठीं म्हणून जात असे तेव्हां तेव्हां वयस्क बाया तिला पाहून असं म्हणत असत, “विधवा करण्यासाठींच का देवांनं पोरीला इतकं रूप दिलं !”

लगेच ललना तोंड लपवावं म्हणून पाण्यांत बुडी मारून राही.

तिला पाहून समवयस्क मुली तिच्याविषयी कानगोष्टी करीत. त्यांच्या आपसांत कानगोष्टी काय चालत होत्या हे त्यांचं त्यांनाच माहीत. परंतु ललने-बदल त्यांच्या तोंडून कांही फार मोठ्या चांगल्या गोष्टी निघत नव्हत्या एवढं मात्र नक्की ! ललनाचं त्यामुळे कांहींच बिघडत नसे. ती कुणाशीच जास्त बोलत नसे आणि कुणाच्या भानगडीतही पडत नसे. एकादुसराच शब्द तोंडांतून निघायचा. गुपचुप स्नान करून, कळशी भरून घेऊन ती घरीं जात असे.

परंतु छलना तशी नव्हती, तिचं सगळंच निराळं. गप्पा मारायला, हुदळायला आणि खेळायला तिला फार आवडत असे. आठ वाजतां स्नानाला म्हणून जी घरून निघत असे ती अकरा वाजायच्या आंत घरीं कधींच परत जात नसे. अंगावर दागिना नसला कीं तिच्या कपाळाला आठ्या पडत. मोठ्या तांदुळाचा भात तिला चालत नसे आणि आज ताटांत मासळी कां नाहीं म्हणून ती ताट भिरकावून देई. एक का दोन, रोज ती असे हजारों उत्पात घरीं करत असे. तिच्याही शरीरांतून लावण्य आणि रूप ओसंडून वाहात होतं. तापलेल्या सोन्यासारखा रंग, गुलाबाच्या फुलाप्रमाणे चेहरा—ज्याच्यांतले डोळे चित्रकाराच्या कुंचल्याने काढल्यासारखे रेखीव होते—आणि पान खाऊन खाऊन दोन्ही ओठ लाललाल करून जेव्हां आपलं रूप छलनामयी आरशांत पाहात असे तेव्हां तिची छाती गर्वाने

आणि अभिमानानं फुलून उठत असे. मनांतल्या मनांत ती आपल्याशींच म्हणत असे—“इतक्या लहान वयांतच माझं एवढं रूप आहे तर मोठी झाल्यावर तर माझ्या रूपाला सीमाच राहणार नाही! सगळ्या अंगावर दागिने राहतील, इथें बांगड्या, इथें बाजूबन्द, हार, गोफ, कंठमाला, आणाखिन् किती तरी अन् किती प्रकारचे दागिने माझ्या अंग-प्रत्यंगावर राहतील; आणि मग त्यावेळेस काय होईल ह्या कल्पनेनें तिला जो आनंद होई तो गगनांत मावत नसे. अशा वेळीं पळत पळत आपल्या आक्काकडे ती जात असे.

ललना तिला विचारित असे, “कां ग, पळत पळत कुठं चाललीस ?”

“आक्का, माझी अंगकान्ति पूर्वीपेक्षां काळी पडली आहे कां ग ?”

“काय म्हणून काळी पडेल ?”

“नाहीं ना पडली ? बरं, आक्का, आपल्या गावांत एखादा ज्योतिषी आहे का ग ?”

“कां ?”

“मी त्याला माझा हात दाखवीन.”

“कशाला ?”

“माझा हात पाहून मी मोठी झाल्यावर माझ्या अंगावर दागिने पडतील की नाहीं हे तो सांगेल.”

ललनाचे डोळे टच्द्दिशीं भरून येत आणि ती म्हणे, “पडतील बरं, तुझ्या अंगावर दागिने पडतील. माझी बहीण राजाची राणी होईल बरं.”

छलना मग अगदीं लाजून चूर होऊन जात असे. तिचा चेहरा लाल झाल होऊन जाई आणि मग तिथून आणाखिन् दुसरीकडं कुणीकडं तरी ती लहून जाई. अंगावर दागिने पडतील की नाहीं हेंच तिनें विचारलं होतं, राजाची राणी होणार की नाहीं हें कुठं तिनें विचारलं होतं ?

कधी कधी ती ललनाला विचारी, “आक्का, आपल्या घरीं कांहींच कसं नाहीं ग ?”

ललना उत्तर देई, “आपण गरीब आहोंत म्हणून.”

“आम्ही गरीब कां आहोत, आक्रा ? आमच्यासारखं गांवांत दुसरं कुणीच रहात नाही आणि आमच्यासारखा त्रासही पण भोगत नाही.”

“देव ठेविल तसंच राहावं लागतं बाई.”

“देवानं दुसऱ्यानां आमच्यासारखं कां नाही ठेवलं ? आम्हालाच कां न्यानं असं ठेवलं आहे आक्रा ?”

“आमच्या पूर्वजन्मचिं पाप म्हणून.”

“कसलं पाप आक्रा ?”

“पापं काय एकाच तऱ्हेची असतात छलना ? पापं नाना तऱ्हेची असतात. कुणाला माहिती किती पाप आम्हीं केलं आहे तें ! — आई—बापांचा मान ठेवला नसेल, दुसऱ्यांना विनाकारण त्रास दिला असेल, न जाणों, आणखिन् काय काय केलं असेल तें ?”

छलनेचा चेहरा खरकन् उतरून जाई. मग ती प्रश्न करीत असे, “तर मग जन्मभर आम्हाला गरिबीतच राहावं लागेल का ? कधीच आम्हाला सुख मिळणार नाही का गं आक्रा ?”

“असं कुणी म्हटलंय ? वेढे, वाईट दिवस गेल्यानंतर चांगले दिवस नक्कीच येतील !” आणि मग प्रेमानं आपल्या बाईणीचे हात आपल्या हातांत धेऊन ललना म्हणत असे, “पाइशील तुला केवढं सुख लाभेल तें.—केवढं ऐश्वर्य—किती दास—दासी रहातील—किती दागिने—साक्षात् लक्ष्मीच जशी. माझी बहीण राजाची राणी होईल !”

ललना अशाच तऱ्हेनं तिची समजूत काढीत असे. छलनामयीनं कांहीही विचार न करतां एकदम म्हटलं होतं, “आक्रा, तूं ?..... !”

छलनामयीला माहीत होतं कीं आपली आक्रा विधवा आहे, तरी सुद्धां बालिकेला सुलभ अशा चंचल स्वभावामुळं तिच्या तोंडून ते शब्द बाहेर पडले होते. त्यांत त्या मुग्ध बालिकेचा कांहींच अपराध नाही हे उमजून ललनामयी खालीं मान घालून कांहीं उत्तर न देतां गप्प बसून राहिली. थोड्या वेळानें ललना वर तोंड करून हंसून म्हणाली, “मीही सुखी होईन वरं—बघ आई मला आंत बोलावते आहे.” असं म्हणून ललना आंत आईकडे निघून गेली.

खराखरीच तिची आई त्यावेळीं तिलाच हांका मारीत होती. आईजवळ जाऊन तिने विचारलं, “ काय आई ? ”

“ तुझे वडील आले आहेत त्या खोलीत—” आईचं म्हणणं पूर्ण ऐकायचं सोडून ललना तशीच आंत पळाली.

जेवायला बसल्यानंतर रासमणीनं विचारलं, “ इतके दिवस कुठं होतास ? ”

तोंडांत घांस टाकून हारानबाबूंनीं मोठ्या गंभीरतेनं म्हटलं, “ ती एक फार मोठी हकीकत आहे. ”

“ मोठी हकीकत कसली रे ? ”

तो घांस गळ्यांतून खाली उतरल्यानंतर तसाच पूर्ववत् गंभीर चेहरा ठेवून हारान बाबूंनीं म्हटलं, “ मोठी हकीकत म्हणजे एवढीच की माझा प्रलय-काल जवळ आला होता. ”

रासमणीच्या विस्मयाला सीमा राहिली नाही, दारुण चित्तेनं व्याप्त होऊन भरलेल्या कंठानं तिने विचारलं, “ नीट सांग ना हारान काय झालंय तें ? ”

हारानने आपल्या गंभीर चेहऱ्यावर हसं आणून म्हटलं, “ चौथीच्या चंद्राला कलंक लागला ती गोष्ट तुला माहीत आहे ना ? माझंही थोडं तसंच झालं आहे. चोरीच्या अपराधाखाली नंदीबाबूंनीं मला— नाही माझ्याविरुद्ध कोर्टांत फिर्याद दाखल केली होती. ”

“ फिर्याद केली होती ? ”

“ हो, फिर्याद केली होती; परंतु खोटी गोष्ट किती दिवस टिकाव धरणार ? माझ्यावर आरोप शाबित झाला नाही त्यामुळेच केस जिंकून आज मी घरी परत आलों आहे. ” पदराआड शुभदाने आपले डोळे पुसले. रासमणीने नंदीबाबू आणि त्यांच्या कुटुंबांतील लोकांचा उद्धार होवो अशी देवाजवळ प्रार्थना केली आणि त्यांचं कल्याण व्हावं म्हणून दुर्गेला हजारों नमस्कार केले. नंतर तिने विचारलं, “ बरं, आतां तुला ते लोक परत नौकरांवर घेतील ? ”

रासमणीच्या प्रश्नामुळे हारान बाबूचे डोळे लालभडक होऊन गेले; त्यानें भडकूनच म्हटलं, “ नौकरांवर घेतील ? हं, परंतु त्यांच्याकडे आधीं नौकरी करायला मी तयार पाहिजे ना ? त्या हरामजाद्या नन्दीचं तोंड मी ह्या

जन्मांत पुन्हा कधी पाहीन तरी का ? जिवंत राहिलों तर ह्याचा बदला जरूर घेईन; सुड घेईनच घेईन. ”

रासमणी कांहीं वेळ भयभीत आणि विस्मित डोळ्यांनी आपल्या वीर-शिरोमणी भावाकडे पाहात होती, नंतर हळू हळू ती म्हणाली,

“ नौकरी करणार नाहीं तर घरस्वर्च कसा भागेल ? ”

“ त्याची तू काळजी करू नकोस आक्का—मी पुरुष आहे, मला कसली काळजी ? उद्याच दुसरीकडे कुठं तरी नौकरी पाहतों. ”

हारानच्या शब्दावर रासमणीचा विश्वास बसला असं मुळींच नाही, परंतु पूर्णपणे अविश्वास दाखविण्यापेक्षा अशा वेळीं थोडासा विश्वास दाखवून भीषण चिंतेतून कांही काळ का होईना सुटका करून घेण्याची माणसाची इच्छा असते. रासमणीनेही असाच विश्वास दाखवून मनाचं तात्पुरतं समाधान करून घेतलं. तिने मनाचं समाधान केलं—आपल्या म्हणण्याप्रमाणेच वागेना का तो. निदान या संकटाच्यामुळे जरी त्याचे डोळे उघडले तरी पुरे आहे.

कांहीं क्षण सावध राहून ती म्हणाली, “ तुला जें ठीक दिसेल तेंच कर बाबा, नाहीं तर त्या भानगडीत मुलाबाळांच्या हालअपेष्टांना सीमा राहणार नाहीं. ”

एक भलं मोठं उत्तर देऊन बाबू हारानचंद्र एकदांचा जेवण करून उठला. जेवल्यानंतर तो माधवाच्या खोलीत गेला. बाबा आले आहेत हें त्याला आधींच कळलं होतं म्हणून तो बिछान्यावर उठून बसून वाट पाहत होता. माधवाच्या अंगावरून हात फिरवून हारानबाबूने विचारलं, “ तुला कसं वाटतं बाळ आतां ? ”

“ आज बरं वाटतं बाबा; पण बाबा तुम्ही इतके दिवस घरीं कां नाहीं आलांत ? कुठं होतां तुम्ही ? ”

हारानचंद्र चांगलं एक खासं उत्तर शोधीतच होता.

माधवानें वाट न पाहतांच म्हटलं, “ तुम्ही माझ्यासाठीं औषध आणायला गेला होता ना ? औषध आणलंत ? ”

हारानबाबूंनी सुकलेल्या तोंडानें उत्तर दिलं,

“ हो, आणलं आहे औषध. ”

“ औषध चांगलं आहे ना ? औषध घेतल्यावर बरं वाटेल ना मला ? ”

“ वाटेल हो बाळ ! ”

“ तर मग द्या ” माधवानं हर्षभरित अंतःकरणाने हात पुढे करून म्हटलं. विचारा हारानबाबू संकटांत पडला. त्याने थोडसं इकडं तिकडं करून म्हटलं, “ आतां नाहीं घ्यायचं औषध; रात्रीं घ्यायचं आहे. ”

“ बरं ” त्यानं हसून म्हटलं. हारानबाबूच्या ह्या उत्तरावरही माधव संतुष्ट झाला. कांहीं वेळ आपल्या बापाकडे पहात राहिल्यानंतर त्यानं परत विचारलं, “ बाबा, मला एक डाळींवि आणून देतां ? ”

हारानबाबूने मान हलवून म्हटलं, “ हो, देईन आणून हं बाळ. ”

थोड्याच वेळांत शुभदाही तिथे आली; तिला आपल्याजवळ बोलावून हारानबाबूने म्हटलं, “ दोन आण्याचे पैसे देतेस का मला ? ”

“ कशाला हवेत ? ”

“ मला एका गृहस्थाचे दायचे आहेत. तो मागायला आला आहे. ”

शुभदाने पैसे देण्याकरितां पेटी उघडली. तेवढ्यांत हारानबाबूने मान उंच करून पेटींत पाहिलं. त्यांत त्याला बरींच नाणीं दिसलीं.

दोन आण्याचे पैसे घेत त्यानें म्हटलं, “ आणखिन् चार आणे असले तर दे. माधवला डाळींवि आणून देतो. ”

शुभदानं दीन मुखानं पतीच्या चेहऱ्याकडं पाहिलं. इतके पैसे काढून द्यायला कदाचित तिला कठीण जात असावं. तरी पण तिने हारानबाबूला हवे तेवढे पैसे पेटीतून काढून दिले.

पैसे हातांत पडल्यावर हारानबाबूने हंसत हंसत म्हटलं, “ उद्याच मी हे तुझे पैसे परत करीन. ”

आपल्या नवऱ्याच्या बोलण्यावर विश्वास किती ठेवायचा हें ती जाणून होती. त्याच्या म्हणण्याला नुसतीच मान हलवून तिने विचारलं, “ आतां ह्या वेळीं बाहेर नाहीं गेलं तर चालणार नाहीं का ? ”

“ कां ? ”

“ थोडा वेळ विश्रांति घ्या. ”

हारानचंद्रानें तोंड फिरवून म्हटलं, “ असं कुठं झालं आहे ? विश्रांति घेऊन का कुठे आपला निर्वाह चालणार आहे ? अग माझ्या पाठीमागं कितीतरी कामं आहेत. ”

“ तर मग जा. ”

हारानबाबू निघून गेल्यानंतर शुभदानें पेटी उघडली. आतां फक्त एकच रुपया शिल्लक उरला होता तीत. बिन्दूनं त्या दिवशीं दिलेले पैसे आतां संपत आले होते. एकच रुपया काय तो आतां तिचा आधार होता. तो रुपया पेटीच्या एका चोरखणांत लपवून ठेऊन ती माधवच्या जवळ येऊन स्वस्थ बसली.

“ आई, बाबा डाळींब केव्हां आणतील ग ? ”

“ संध्याकाळी. ”

“ संध्याकाळ झाली, रात्र पडली. तरी हारानबाबूंचा पत्ता नव्हता. बाबा केव्हां येतील, डाळींब केव्हां आणतील असे प्रश्न, माधवनें किती तरी वेळ विचारले. शुभदेचा “ आतां ” म्हणून उजाडेना. शेवटीं तो रडूं लागला.

शुभदा त्याच्याजवळ येऊन बसली. आणि समजून घालूं लागली ललनाने नाना तऱ्हा करून त्याला विसर पडावा म्हणून प्रयत्न करून पाहिला; पण डाळींबाचा त्याला कांहीं विसर पडेना. शेवटीं तो रडून रडून थकला आणि झोपी गेला.

उजाडायच्या आधीच त्याला जाग आली. त्यानं डोळे उघडून विचारलं, “ आई, डाळींब बाबांनीं आणलं का ग ? ”

शुभदानें मोठ्या कष्टानं आपले अश्रू आवरीत म्हटलं, “ तू डाळींब कस खणार बाबा ? ”

“ कां ? ”

“ डाळींब खाल्ल्यानं आजार वाढतो बाळ. ”

माधव उठून बसला होता तो परत आडवा झाला.

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं हारानचंद्राची स्वारी घरीं परत आली. रासमणी नाराज होऊन त्यांच्याशीं बोललीसुद्धां नाहीं. हारानबाबूला पाय धुण्यासाठीं ललनानं पाणी आणून दिलें; स्नानाची व्यवस्था केली आणि हुक्का ओढण्यासाठीं चिलीम भरून आणून दिली. हारानचंद्रांचं स्नान वगैरे करून जेवण आटोपलें.

शुभदानं हळूच भीत भीत त्याला विचारलें, “माधवाला डाळिंब आणणार होतां ना ?”

“अग हो—पण काय करूं? खिशांत ठेवले होते पैसे. डाळिंब घेतलें आणि खिशांत हात धातला तों खिसा फाटका ! पडले कुठं तरी ते. आणखी असले तर दे चार आणे. आतां जाऊन आणतो डाळिंब. घाबरूं नको. संध्याकाळीं तुला परत करीन तुझे.”

शुभदानं सुकलेऱ्या तोंडानं म्हटलें, “माझ्याजवळ आतां एक पै देखील नाहीं.”

हारानचंद्रानं हेसुन म्हटलें, “असं कुठं झालंय ? घरची लक्ष्मी तू—लक्ष्मीचं भांडार रितं कधीं होईल का ?”

शुभदाच्या डोळ्यासमोर क्षणभरच लक्ष्मीच्या भांडाराचं चित्र नाचून गेलें. तिनें खालीं मान घालून म्हटलें, “खरंच माझ्याजवळ आतां कवडी देखील नाहीं.”

एवढं बोलून शुभदा गप्प बसली.

हारानबाबूनीं परत म्हटलें, “दोन पैशांसाठीं सुद्धां माझ्यावर विश्वास नाहीं तुझा ? रुपया नको. चार आणे पुरेत.”

हयावर शुभदानें आणखिन कांहीं आढेवेढे घेतले नाहीत. मुकाट्यानें हारानबाबूनं मागितले तेवढे पैसे तिनें काढून त्याला देऊन टाकले.

त्या रकमेचा सदुपयोग कसा चालला आहे हें पाहा. हारानचंद्र हलदपूर गांव पार करून ब्राम्हणपाड्याला जाऊन पोचला. त्यानंतर एक गल्ली पार करून त्याने बांबूनीं आणि तड्यानीं बांधलेल्या एका घरांत प्रवेश केला. तिथें किती तरी माणसें लुल्ल होऊन एका कोपऱ्यांत बसलीं होती. हारानचन्द्राला पाहतांच त्यांनीं एकच गिह्या करायला सुरुवात केली. प्रेमाला अगदीं ऊत आला. कुणी त्याला 'बाप्पा' म्हणून तर कुणी त्याला 'काका', 'मामा', 'मावसा' म्हणून हाक मारली. अशा प्रकारें मानसन्मानाचा स्वीकार करीत हारानबाबूनें त्या लोकांच्या मध्यभागीं आपलें आसन ठोकलें. नाना प्रकारच्या गप्पाष्टकांना सुरुवात झाली. किती तरी राजे-महाराजे आणि वजीर-द्विवाणांचे खून पाडण्यांत आले आणि बिचाऱ्या लाखों प्याद्यांना खर्ची घालण्यांत आलें. ते अफूचें दुकान होतं. या जगांत अफूचें दुकान आणि स्मशान हीं दोनच स्थानं अशीं आहेत कीं, तिथें मानव प्राण्याचा कायापालट होतो. स्मशानांत राजे-महाराजे भिकाऱ्याप्रमाणेंच होऊन जातात आणि अफूच्या दुकानांत भिकारी स्वतःला राजे-महाराजे समजूं लागतात.

जसजशी अफूची गुंगी चढूं लागते तसतसा हृदयाचा मोठेपणा, शौर्य, वीर्य, धैर्य, पांडित्य गंभीरतेनं आणि विशालतेनं प्रकट स्वरूपांत आपआपलें दर्शन देऊं लागतात. किती तरी दान-प्रतिदान झालं; मणि, मुक्ता, हिरें, सोनं, किती तरी राज्यं आणि राजकन्या अफूच्या गुंगीत त्यांच्या डोळ्यासमोरून नाचून जाऊं लागल्या. एवढे सद्गुण, एवढी संपत्ति संसारांतल्या सगळ्या प्रकारच्या चांगल्या चांगल्या वस्तू, एकाच ठिकाणीं एकाच वेळीं ह्या मृत्युलोकांत

गोळा होणं कठीण आहे. सगळे मिळून त्या अर्धवट अंधार असलेल्या बांबूच्या घराचं मृत्युलोकांतील इन्द्रसभेत कशा तऱ्हेनं रूपांतर करीत होते त्याचं वर्णन करणं माझ्या सामर्थ्याच्या बाहेर आहे. हळू हळू अंधार पडतो आहे हें पाहून किती तरी कालीदास, दिल्लीचे बादशाह, नवाब सिराजुद्दौला आणि किती तरी मियां तानसेन—एकेक असे मृत्युलोकांतील त्या इन्द्रसभेतून बाहेर पडले. जगांतील हलक्या दर्जातील लोकांशी ते मिसळत नसत. त्यांच्याशी गप्पा—गोष्टी केल्या तर आपल्या मानमरातबास धक्का पोंहचेल म्हणून त्यांना टाकून रस्त्याच्या कडेकडेनं आपआपल्या घराकडे जाऊ लागले.

हारानचन्द्रही त्यांच्याचप्रमाणे तड्यांचा दरवाजा उघडून बाहेर आला. बाहेर आल्यानंतर त्यांच्यापुढे एक नवीनच प्रश्न उभा झाला. कशी कोणास ठाऊक त्यांना आजारी माधवची आठवण झाली आणि त्याबरोबरच डाळींबाचंही स्मरण झालं. त्या इन्द्रसभेतून इतरांच्या प्रमाणे तोही कुठल्यातरी एका भू-खंडाचा सम्राट होऊन बाहेर आला होता पण त्या काळतोंड्या माधवच्या चेहऱ्यानं त्यांचे साम्राज्य गडगडून कोसळलं. दिल्लीच्या सम्राटानं खाशांत हात घालून पाहिलं पण खजिना रिता. एवढ्या महान् दिल्लीच्या सम्राटाजवळ चार पैसे आणि गांजाची चिलीम ह्याशिवाय दुसरं काहीच शिल्लक नव्हतं. “बरं आहे ” ह्या मंत्राचा जप करून ते जवळच्याच एका गांजाच्या दुकानांत शिरले.

आपल्या गोड गोड संभाषणानं त्या दुकानदाराला प्रसन्न करून त्यानें म्हटलं,

“ काका, चार पैशाची तंबाखू तरी द्या. ”

दुकानदारानं त्याच्या आज्ञेचं तात्काळ पालन केलं.

तंबाखू घेतल्यानंतर हारानचंद्राने एका झाडाखाली मनपसंत जाग शोधून काढली आणि तिथे आसन ठोकून चिलमीच्या मदतीनं विस्कळीत झालेलं आपलं साम्राज्य फिरून जुळवू लागला.

सगळं काम यथासांग झाल्यावर, रात्र फार झालेली पाहतांच त्यांनीं त्या झाडाच्या बुंधाचा त्याग केला. पुष्कळ दूर गेल्यानंतर एका झोपडीजवळ जाऊन तिचं दार ठोठावीत त्यानें हांका मारायला सुरवात केली.

“ कात्यायनी, अग ए कात्यायनी ! ”

आंतून कुणीच उत्तर दिलं नाही.

त्यानें पुन्हां हांक मारली, “ अग ए कातू, घरांत आहेस का ? ”

—तरी आंतून उत्तर नाही.

हारानचंद्रानें आवाज चढवून म्हटलं, “ घरांत आहेस तर एकदां दार उघडून जा ना ! ”

पुष्कळ वेळ गेल्यानंतर आंतून एका स्त्रीचा अगदीं क्षीण आवाज आला,
“ कोण ? ”

“ मी—मी ! ”

“ मला बरं वाटत नाही—उठवत नाहीं मला. ”

“ असं काय करतेस ? जरा उठून दार उघड ना. ”

ह्या वेळीं मात्र गलेलठ आणि काळ्याकुट्ट अशा एका तरुणीनं येऊन दार उघडलं. तिनें आपल्या साऱ्या शरीरावर गोंदून घेतलं होतं. ती कण्हत होती. “ अग आई ग, माझं पोटा किती दुखतंय ! एवढ्या मोठ्यानं ओरडायला काय झालं ? ”

“ ओरडायची काय मला संवय आहे ? दार उघडलं नाही तर ओरडावं लागतं. ”

तरुणीला राग आला.

तिनं म्हटलं, “ नाही बाबू, हें मला खपणार नाही. यायचं असेल तर लवकर येत चला. रात्रीं अपरात्रीं कुणाचीही पर्वा न करतां अशा तऱ्हेनं माझं नांव घेऊन मोठ्यानं ओरडतां—हें नाहीं चालूं देणार मी. अशा प्रकारची आरडाओरड मला सहन होणार नाही. आणि मला ती पसंतही पडणार नाही. ”

हारानचंद्रानें आंत घुसून दरवाजा बंद करून घेतला; नंतर कात्यायनी-कडे पाहून म्हटलं, “ ओरे ! तुझं पोटा दुखतंय हें मला माहीतच नव्हतं. ”

“ सगळ्यांना माहीत आहे पण तुम्हाला कसं माहीत असणार ? कालपासून पोटांत पाण्याचा एक थेंबसुद्धां गेला नाही. बरं, पण एवढ्या अपरात्रीं कां आलांत ? ”

“ एक काम आहे ? ”

“ कसलं ? ”

“ सांगतों, पण आधी जरा तंबाखू तर देशील ? ”

त्या तरुणीनं नाखुषीनं घराच्या एका कोपऱ्याकडे बोट करून म्हटलं,
“ त्या त्या कोपऱ्यांत सगळं कांहीं ठेवलं आहे. तंबाखू प्यायची असेल तर स्वतः सगळं हातांनी करून घ्या—मला आणाखिन् छळूं नका, मी थोडी आडवी होईन म्हणत्ये. ”

नंतर तंबाखू भरून हातांत हुक्का घेऊन कात्यायनीच्या शेजारी तिच्याच बिछान्यावर हारानचंद्र येऊन बसला. पुष्कळ वेळ तंबाखू ओढल्या- नंतर फारच हळू आणि धीम्या आवाजांत—आपला स्वर कर्कश न होईल ह्याची काळजी घेत—म्हणाले, “ कातू, आज तुला मला दोन रुपये द्यावे लागतील. ”

“ नाही ” कात्यायनीनं उत्तर दिलं.

“ अग एकेतेस का पण ? का झोपलीस ?—आज मला दोन रुपये हवे आहेत. ”

कात्यायनी या कुशीची त्या कुशीवर बळली पण तिने उत्तर दिलं नाही. हारानचंद्राला थोडासा धीर आला. हुक्का जिथल्या तिथं ठेवून तिच्या अंगावर हात ठेवीत त्यानं विचारलं, “ देतेस ना ? ”

ह्यावेळीं मात्र कात्यायनीनं उत्तर दिलं.

“ निष्कारण कां उगीच कटकट चालवली आहे ? कुठून देऊं पैसे ? ”

“ कां ? तुझ्याजवळ पैसे नाहीत ? ”

“ नाहीत. ”

“ अग असं काय करतेस ? मला फार जरूरी आहे; एवढी द्या कर माझ्यावर. ”

“ माझ्याजवळ असतील तर ना तुमच्यावर द्या करूं ? ”

“ तुझ्याकडे दोन रुपये सहज निघतील. तुझ्याजवळ तेवढे खास आहेत हें मला माहीत आहे. तिकडे घरांत उपासमार चालू आहे आणि खरं

सांगू माझ्या आजारी पोरान्या तोंडचा घास काढून आज माझं पोटा भरलं आहे मी. माझ्या मनांत कशी कालवाकालव चालली आहे. माझी मलाच लाज वाटत आहे. कातू, माझी आज लाज राखे—माझं रक्षण कर. ”

“ माझ्याजवळ कांहीं असलं तरच मी लाज राखणार ना तुमची ? माझ्याजवळ तर एक फुटकी कवडी सुद्धा नाही ! ”

आतां मात्र हारानवाबूला राग आला. तो म्हणाला, “ पैसे नाहीत कसे ? तुझ्यासारख्या जवळ पैसे नाहीत तर कुणाजवळ असायचे ? मी इतके पैसे तुला दिले आणि माझ्या अडल्या वेळेला तू दोन रुपये सुद्धा देत नाहीस ? टंकेची किछी दे माझ्याकडे. मी टंक उघडून पाहतो. ”

कात्यायनीला तोंडांत मारल्यासारखं झालं; एक शिबी हासडून ती उठून बसली आणि हारानवाबूकडे एक जळजळीत कटाक्ष फेकून म्हणाली, “ कां, तुम्ही कोण आहांत माझे म्हणून मी तुम्हाला माझ्या टंकेची किछी देऊं ? ”

ती बाई हलकट होती, अपशब्दांचा उपयोग करतांना तिला बिलकूल लाज वाटत नव्हती.

विनासकोच ओरडून ती म्हणाली, “ ज्यावेळीं मी तुमची रखेली होतें त्यावेळीं दिले तुम्ही मला पैसे. पण त्याचा अर्थ असा होत नाही की तुमच्या वाईट परिस्थितीत ते सगळेच्या सगळे तुम्हाला मी परत करावेत ! ”

हारानवाबू लाजेनें चूर होऊन गेला. कात्यायनीशी तो कधींच सामना करित नव्हता, आजही त्यानें केला नाही. अतिशय दीन होऊन त्यानें म्हटलं, “ तरी पण प्रेमासाठीं म्हणून तरी एवढे उपकार कर ! ”

“ चुलीत गेलं प्रेम ! काय म्हणून मी तुमच्यावर आतां प्रेम करूं ? आज तीन महीने झाले एक फुटकी कवडी तरी आणून दिलीत का ? ”

“ छी अशा गोष्टी तोंडानं बोलूं नये, कातू, काय तुझं माझ्यावर प्रेम नाही ? ”

“ मुळींच नाही, रतीभर सुद्धा नाही. बाबू, आमच्या पोटाकरतां आम्ही तुमच्यावर प्रेम करतो. आम्ही काय तुमच्या घरच्या बायका आहोत ? गळ्यावर सुरी फिरत असताना सुद्धा बिचार्यांना प्रेम करावं लागतं ! तुमच्याशिवाय काय

मला दुसरा कुठं आश्रय नाही ? जो आम्हांला पैसे आणून देतो त्यालाच आम्ही मानतो. त्याच्यावरच आम्ही प्रेम करतो !—जा आतां घरी जा, एवढ्या अपरात्री आतां मला छळू नका. ”

“ सगळंच संपलं का कातू ? ”

“ कधींच ! आतांपर्यंत मी तुमचा मान ठेवीत आले म्हणून कांहीं बोलले नाही. आज जेव्हां तुम्ही आपण होऊनच विचारलंत तेव्हां स्वच्छच सांगून टाकते कीं तुम्ही कांहीं भले गृहस्थ नाही. तुम्ही आतां माझ्याकडे येत जाऊं नका; जमिनदाराचे पैसे चोरून जेलमध्ये जाण्याची पाळी आली होती तुमच्या-वर. सध्यां नौकरीबिकरीसुद्धां नाही. कुठल्या वेळीं माझा सत्यनाश कराल कुणी सांगावं ? म्हणूनच हात जोडून सांगते कीं माझा नाद सोडा, पुन्हां कधीं इकडे फिरकू नका. ”

कात्यायनीच्या ह्या छी थू मुळं हारानचंद्र किती तरी वेळ खालीं मान घालून स्वस्थ बसला होता.

त्यानंतर त्यानें वर मान करून म्हटलं, “ ठीक आहे, यापुढें मी तुझ्या घरी येणार नाही. तुझ्यासाठींच मी चोरी केली, तुझ्यामुळेच मी लम्पट म्हणवून घेतलं आणि तुझ्यामुळेच माझ्या बायकोला कच्च्याबकच्यांना एकापरीनं साडून दिलं होत; शेवटीं तूंच... ”

कांहीं वेळ गप्प राहिल्यानंतर परत हारानचंद्रानेच म्हटलं, “ बरं झालं आज माझे डोळे तरी उघडले—”

हारानचंद्राचे हे शब्द ऐकून कात्यायनी नरम पडली; थोडंस सरकून बसत ती म्हणाली, “ देव करो आणि खरोखरीच तुमचे डोळे उघडू देत. आम्ही लोक हलक्या जातीचे आहोत, नीचच आहोत—तरी पण आम्हालासुद्धां एवढं समजतं कीं पाहिल्यांदा घरदार, मुलं—बाळां आणि नंतर इतर; खायला प्यायला व्यवस्थित असल्यानंतर माणसाने गांजा अफू वगैऱ्यांचा शोक करावा. तुमचं वार्डट व्हावं असं मी मुळींच म्हणत नाहीं—तुमच्या चांगल्यासाठींच मी सांगतें. पुन्हां तुम्ही माझ्याकडे येऊं नका, अफूच्या दुकानांची पायरी चढूं नका. घरी परत जा, घर-दार, मुलां-बाळांची काळजी द्या. कुठें तरी एखादी

नौकरी करा, मुलां-बाळांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था करा आणि मग तुम्हाला वाटलं तर माझ्याकडे या, मी नाहीं म्हणणार नाहीं.”

कात्यायनीनं अंथरुणावरून उठून टॅकेंतून दहा रुपये काढून हारानचंद्राच्या हातांवर ठेवीत म्हटलें, “ हं हे घ्या. ”

हारानचंद्र एवढंसं तोंड करून, निरुत्तर होऊन किती तरी वेळ तसाच बसला होता. शेवटीं मान हालवून त्यानें म्हटलें, “ नको आतां. मला त्याची गरज नाहीं.”

कात्यायनी हंसली.

आपल्या हातानं हारानचंद्राचं तोंड वर करून म्हणाली, “ जी तुम्हाला ओळखत नाहीं तिच्यावर राग काढा. हे घेऊन गेला नाहीत तर उद्यां तुम्हास गळ्यांना उपास काढावा लागेल हे माहीत आहे ना ? ”

“ कां ? ”

“ घरीं कांहींसुद्धां नाहीं तुमच्या. ”

“ हें तूं कसं ओळखलंस ? ”

“ मुलाच्या तोंडांतला घास काढून माझं पोटा मी भरलं आहे असं आतां तुम्हीच म्हणालात ना ? ”

“ ओः— ”

“ तेवढ्यावरूनच मी ओळखलं नाहीं. तुम्हीं सांगायच्या आधींच मला सगळं ठाऊक होतं ! मी तुमच्या घरीं जाऊन प्रत्यक्ष सगळं पाहून आलों आहे.”

“ केव्हां ? ”

“ एक तर बायकांना कुठं काय चाललं आहे हे गहाण्याची स्वाभाविकच इच्छा असते, आणि दुसरं सगळं ऐकून पाहून चहूंकडली बातमी हातीं असल्याशिवाय आमच्यासारख्या बायकांचा निभाव लागत नाहीं. तुम्ही लोक जितके मूर्ख आहांत, तितक्या आम्ही बायका मूर्ख नाहीं. तुमच्यासारख्यांची घरी बायको असते, मुलं-बाळं असतात, सगे-सोयरे, आतेष्ट, मित्र सगळेच असतात. आपत्कालीं तुम्हाला त्यांची मदत होऊं शकते; परंतु आमचं कोण आहे ? एकदां पडल्यानंतर आम्हाला उभें कोण करणार ? भुकेनं आणि उपासमारीनं आमच्यासारख्या बायकांचा जीव जरी जात असला तरी आमची कुणाला दया

येणार नाही. ज्यांचा कुणी नाही त्यांचा देव असतो असं लोक म्हणतात परन्तु आम्हा अभागिनींना त्याचाही पण आधार नाही. म्हणूनच आम्हाला सगळं पाहून ठेवून वागावं लागतं. नाही तर आमचा निभाव कसा लागणार ? समजलं ? ” या गोष्टी उघड करून सांगत असतांना तिला त्रास होत होता. त्यांत अस्वाभाविक असं कांहींच नव्हतं. परंतु लगेच आपल्याला सांवरून घेऊन तिने तो त्रास बाहेर दाखवला नाही.

हारानचंद्राचं डोकं आपल्या हातानं हालवून ती म्हणाली, “मी जें कांहीं आतां बोलले तें सगळं समजलं का ? हे रुपये आपल्या बायकोच्या हातांत द्या—दोन दिवस तरी चांगले जातील. स्वतःजवळ मुळीच ठेवू नका ते. —ऐकलं का ? ”

हारानचंद्राचें चित्त ठिकाणावर कुठं होतं ?

मान हालवून त्याने म्हटलं, “हो. ”

“रात्र फार झाली आहे, आतां आणखिन कुठं जाऊं नका. इथंच झोपून जा. ”

६

सदानंद चक्रवर्तीला गांवातले लोक ‘सदा दादा’ म्हणून हांका मारीत असत. बाकीचे लोक ‘वेढा सदा’ म्हणत. ह्याच हलुदपूर गांवांत तो रहात होता. त्याचा बाप कडूर हिंदू होता. इंग्रजी भाषा मल्लेंछाची आहे—इंग्रजीचा अभ्यास केला तर धर्म नष्ट होतो ह्या भीतीनं त्यानं आपल्या मुलाला शिक्षण

दिलं नव्हतें; आणि शिक्षणाची आवश्यकता तरी काय होती ? आठ-दहा एकर विघे घरच्या मालकीची जमीन असल्यावर दुसऱ्यांची नौकरी कां करावी लागणार त्याला ? मग जीवाला व्यर्थ कष्ट देण्यांत काय लाभ ? कुणी म्हणत, त्यानं संस्कृत भाषेचं अध्ययन केलं आहे; कुणी म्हणत त्यानं कांहींच केलं नाही. कांहीं कां असेना त्याच्या विद्वत्तेविषयीं मतभेद असला तरी तो वेडा आहे ह्या बाबतींत मात्र कुणाचेच दुमत नव्हतें. त्याच्या स्वभावांत वेडेपणाची थोडीशी तरी छटा असावी हा लहानापासून थोरापर्यंत समज. तो शेतांची रखवाली करतो, वेळीं अवेळीं गात असतो, प्रेतांची राख फुंकायला जातो आणि घरोघर हिंडतो, फिरतो; तर मग अशा लक्षणांना वेडेपणा म्हणूं नये तर लोकांनीं दुसरं तरी काय करावं ? नातलगपैकीं दूरच्या आतेशिवाय त्याला दुसरं कुणीच जवळच नव्हतं. म्हणून त्यानं साऱ्या गांवाला आपलासा करून टाकला होता. गांवचे सगळेच त्याचे आत्मीय स्वजन होते. गांवांतील प्रत्येक घराचा दरवाजा नेहमीं त्याच्यासाठीं उघडा असे आणि गांवातील प्रत्येक माणसाशीं घरांतल्या माणसासारखा तो वागत असे. पहिल्यांदाच सांगितलं आहे कीं, त्याच्या घरांत त्याच्या शिवाय दुसरं कुणीच नव्हतं. त्याच्या बापानें पुष्कळसा पैसा देऊन लहानपणींच त्याचं लग्न केलं होतं. परंतु दुर्दैवानें लग्नानंतर एका वर्षांनंच त्याची बायको मरून गेली होती. आज सहा वर्षे झालीं. सदानंद अजून एकटा सडाफटिंगच आहे. लग्नाला लागणारा पैसा त्याच्याजवळ जमला नाही म्हणून म्हणा किंवा दुसऱ्या लग्नाची त्याची इच्छा नव्हती म्हणा; सदानंदानं अजून तरी दुसरं लग्न केलं नव्हतं. त्याच्या भाऊवंदांत मोठी रक्कम घेतल्या-शिवाय मुलगी देण्याची प्रथा नव्हती. त्यामुळें कुणी त्याला लग्नासंबंधीं प्रश्न केला कीं, तो चट्कन् उत्तर देत असे, “इतके रुपये आणायचे कोटून बाबा ?”

आज तिसऱ्या प्रहरीं दगांनीं पुन्हां आकाशांत गर्दी केली. सगळीकडे अगदीं निश्चल आणि स्तब्ध होतं, झाला तर खूप जोराचा पाऊस पडेल नाहीतर तीन चार तास तरी पाण्याचा एक थेंबसुद्धां पडणार नाही.

अशा वेळेला घरांतून रासमणीनं हांक मारून म्हटलं. “अग ए ललना घेरांत एक थेंबभरसुद्धां प्यायला पाणी नाही; चटदिशी घाटावर जाऊन एक कळशी तरी भरून घेऊन ये मुली. ”

कमरेवर कळशी ठेऊन ललना नदीच्या घाटावर आली. पाणी भरून घेऊन दोन पाऊलं ती पुढें जाते न जाते तोंच ढगांतून टप् टप् करून मोठे मोठे पाण्याचे थेंब पडूं लागले. घाईघाईनं ललना घराकडे जाऊं लागली.

सदानंदाचं घर वाटेवरच होतं. रस्त्याच्या कडेला असलेल्या व्हरांड्यांत बसून त्यावेळीं तो एक भजन म्हणत होता. ललनाला भिजतांना पाहून त्यानं आपलं भजन बन्द केलं आणि म्हणाला,

“ललना, भिजत कां जात आहेस ? ”

ललनानं हसून उत्तर दिलं, “तुम्ही गाणं का बन्द केलंत ? ”

सदानंदालाही हंसू आलं; हास्य आणि गाणं सदानंदाच्या ओठांवर अष्टौपदर असायचें. गाण्याच्या सुरांतच त्यानं उत्तर दिलं, “गाणं पूर्ण झालं म्हणून. ” त्यानंतर नेहमीच्या स्वरांत त्यानं म्हटलं, “तें सगळं राहूंदे. उगीच भिजत जाऊं नकोस, इथं थोडा वेळ थांब आणि नंतर जा. ”

ललना व्हरांड्यात येऊन उभी राहिली. कांहीं काल सदानंद तिच्या चेहऱ्याकडे एकटक पहात होता. नंतर तो म्हणाला “इथं थांबू नकोस, घरी जा. ”

“कां बरं ? ”

“आत्या घरांत नाही. शिवाय बराच वेळ पाऊस थांबला नाही तर तूं घरी कशी जाणार ? ”

थोडासा विचार करून पाहिल्यानंतर सदानंद म्हणतो तेंच बरोबर आहे असं ललनाला वाटलं; ती थोडीशी पुढें गेली परंतु पुन्हां परत आली. तिला परत आलेली पाहतांच सदानंदानं विचारलं, “परत कां आलीस ? ”

“काल रात्री मला ताप आला होता; आणि भिजल्यानंतर ताप अधिक वाढतो म्हणतात. ”

“तर मग जाऊं नकोस, इथंच थांब. ”

सदानंदानं परत गाणं म्हणण्याला सुरवात केली.

प्राप्त न होणार कां ती,
व्यर्थ उभाच खडा.

जळतो मी ज्वालेत सदाकदा
प्रस्तूर-मूर्ति तू आई
बुडणार आता नाव तरी
माझी सोन्याची

कळशी खाली ठेऊन ललना गाणं ऐकत उभी होती. ते सुस्वर गाणं ऐकून ती तल्लीन होऊन गेली. अचानक सदानंदानं गाणं मध्येच थांबवले तें पाहून ती म्हणाली, “कां, गाणं का थांबवले ?”

“आतां पुढें नाहीं गाणार मी.”

“कां ?”

“पुढले चरण मला पाठ येत नाहींत.”

ललनेनं हंसून विचारलं, “पूर्ण न येणारं गाणं मग गायला कां लागलांत ?”

“मी आपला असाच गात असतो.” त्यानंतर कांहीं वेळ आकाशांतील मेघांच्याकडे तो एकटक पहात राहिला. क्षणभरानं त्यानं म्हटलं, “ढगांतच कमलं फुलतात; पाहिलीं आहेस कधीं तूं ?”

ललनानं हंसून म्हटलं, “नाहीं तुम्ही पाहिलीं आहेत ?”

“हो आहे.”

“कधीं ?”

“मी तर नेहमीच पहातो आकाशांत ढग जमा होतात त्या वेळीं.”

सदानंदाच्या गंभीर चेहरा पाहून ललनाला हसूं लोटलं. तोंडांत पदर कोवून तिनें विचारलं, “असं कधीं झालंय ?”

“ कां बरं ? पाण्यांतच कमळ उगवतं ना ? ढगांत तर पाण्याची कम-
तरता मुळीच नसते, मग तिथे कां नाहीं कमळ उमलणार ? ”

“ पाण्यांत चिखल असल्याशिवाय कमळाचं फूल कधीं उमललं आहे ? ”
पुष्कळ वेळपर्यंत ललनाकडे पाहून सदानंदानं उत्तर दिलं, “ ठीक आहे
म्हणून सुकून जातं ”

ललना त्यावर कांहीच बोलली नाही, ती स्वस्थ उभी होती. सदानंद
हा दिवसभर अशाच प्रकारच्या न होणाऱ्या गोष्टी वेड्यासारखा बडबडत
असतो हे सगळ्यांनाच माहित होतं.

कांही वेळ स्तब्ध राहून पुन्हा सदानंदानेच प्रश्न केला, “ ललना,
आजकाल शारदा तुमच्या घरी येत नाही का ? ”

सदानंदानाच प्रश्न ऐकतांच ललनानं आपलं तोंड दुसरीकडे फिरवलं.
यावेळेचा आपला चेहरा दाखविण्याची तिची इच्छा नसावी.

सदानंदानं पुन्हा तोच प्रश्न केला, “ येत नाही का ? ”

“ नाही. ”

“ कां ? ”

“ मला काय माहीत ? ”

सदानंदानं परत गाण्याला आरंभ केला—

गाणं थांबलं परंतु पाऊस थांबत नव्हता. उलट आकाशांत जास्तच
ढग जमा झाले होते.

ललनानं कळशी उचलून कंबरेवर ठेवली हें पाहून सदानंदानं म्हटलं,

“ अरे. हें काय ? कुठं चाललीस ? ”

“ कां ? घरी जाते ”

“ पावसातून भिजत गेलीस तर ताप नाही का वाढणार ? ”

“ वाढला तर त्याला काय करायचं ? ”

ललना निघून गेल्यानंतर सदानंदानं आपलं गणं परत सुरू केलं.

हारानचंद्रानें आपल्या पत्नीच्या हातांत सगळेच्या सगळे दहा रुपये मोजून दिले त्या वेळीं शुभदाला हसूं येऊनही तिच्या चेऱ्यावर तें उमटलं नाहीं. उलट तिचा चेहरा उतरून गेला आणि तिनं खालीं मान घालून विचारलं. “ हे रुपये तुम्ही आणलेत कुठून ? ”

रुपये देतांना हारानचंद्राचा चेहरा देखील उतरलेलाच होता. कांहीं काल स्तब्ध राहून त्यानें विचारलं, “ शुभदा, हे रुपये मी चोरून आणलेत असं तुला वाटतं ? ”

हारानबाबूच्या ह्या प्रश्नामुळे शुभदाचा चेहरा आणखीन उतरला. तिच्या मनांत एकदां हीच शंका डोकावून गेली होती. परंतु तिनं तोंड उघडलं नव्हतें. ईश्वर करो आणि ही शंका खोटी ठरो. खरी ठरली तर ह्या दहा रुपयांचा स्वीकार करणं चांगलं होईल का ? चोरीच्या पैशानं आपलं पोटे जाळण्यापेक्षां कांहीं न खातां-पितां उपाशी मरायला तीं तयार होती, परंतु बाकीच्यांचं काय ? प्राणाहूनही प्यार अशी तिची मुलं होती ! पुढं विचार करायला तिला वेळ कुठें होता ? तिनें मुकाट्यानें ते दहा रुपये घेतले आणि टुंकेत ठेऊन दिले.

थोड्याशा सुखांत दिवस जात होते. हारान मुकजी हलदपूर गांवांत दिसत नव्हता. घरीं आल्यानंतर रासमणि विचारीत असे, “ तूं सारा दिवस असतोस तरी कुठें ? ” त्या वेळीं हारान उत्तर देत असे “ मला किततीरी कामं आहेत; नौकरीच्या शोधाकरितां हिंडावं लागतंय जिकडे तिकडे.”

शुभदाही हाच विचार करीत असे. कारण आतांशा तो तिच्याजवळ पैसे मागायला येत नसे. उद्यां परत करीन ह्या वायद्यावर दोन-चार आण्याचे पैसेसुद्धां घेऊन जात नसे. परंतु मला विचारलंत तर मी तुम्हाला बरोबर सांगेन. कारण तो काय करीत असतो हें मला माहीत आहे. सगळा दिवस कांहींच न खातां न पितां तो नौकरीसाठीं वणवण हिंडत फिरत असतो. कितीतरी लोकांच्या जवळ जाऊन आपली करुण कहाणी त्यांना ऐकवितो, कितीतरी अडत्यांच्याकडे नव्हे मामुली दुकानदारांच्याकडे जाऊन सुद्धां नौकरी मागतो, परंतु व्यर्थ ! कुठेंच त्याचं जमत नव्हतं. त्या भागांत त्याला लोक ओळखत होते त्यामुळें त्याला नौकरी देऊन त्याच्यावर विश्वास टाकायला कुणीच तयार होत नव्हतं. संध्याकळीं निराशेन उतरलेल्या चेहऱ्यानें घरीं परत आला कीं शुभदा त्याला विचारीत असे, “ आज कुठं खालंत ? ”

आपल्या बायकोचा प्रश्न ऐकून हारानबाबू हंसण्याचा प्रयत्न करी नंतर उत्तर देई, ‘ मला खायला काय कमी आहे ? मला कोण ओळखत नाही ? ’

शुभदा त्यावर कांहींही न बोलतां गप्प बसत असे. हळू हळू कळशीं-तलं पाणी कमी होत चाललं होतं — तिच्याजवळचे रुपये सरत चालले होते. दोन तीन दिवसांच्या पोटागी पुरते पैसे शिल्लक होते. परंतु तोंड उघडून आपल्या पतीला तें सांगण्याचें धैर्य कांहीं तिला होत नव्हतं. कुणालाच सांगायची तिला इच्छा होत नव्हती; मनांतली गोष्ट मनांतच ठेऊन त्याच्यावर जाळं विणीत ती बसत असे.

आज तीन दिवसांनंतर रात्री थकलेल्या पतीचे पाय चेपीत असतां मनांत येणाऱ्या असंख्य तर्क-वितर्कांशीं झगडून तिनें आपलं तोंड उघडलं. “ सगळे पैसे संपून गेले. आतां पै देखील हातांत नाही. ” हारानचंद्रानें डोळे मिटलेले ठेऊनच म्हटलं, “ अवघे दहा रुपये ! किती दिवस पुरणार ते ? ”

या प्रश्नोत्तरानंतर त्या दोघांमध्ये रात्रभर कांहींच बोलणें झालें नाही. उद्यांच कसं करायचं असें विचारायचं शुभदाच्या मनांत राहून राहून येत होतं परंतु धीर झाला नाही. तो आपलाच अपराध असं तिला वाटत होतं म्हणून ती गप्प राहिली. पैसे इतक्या लवकर कसे खर्च झाले, अशीं बोलणीं जर तिला

आपल्या पतीकडून खावीं लागलीं असतीं तर त्याला आपल्याकडून उत्तर देण्याचा तिनं खरोखरीच प्रयत्न केला असता, परंतु बोलण्याऐवजीं पतीकडून तिलां सहानुभूति मिळाली होती. त्यामुळे तिच्या तोंडांतून चकार शब्द बाहेर पडला नाही.

दुसरा दिवस उजाडायच्या आंतच हार नचंद्र निघून गेला. ललना रोजच्या प्रमाणे घरचा कामधंदा पाहू लागली आणि रासमाणि स्नानादिक कामं आटोपून शिवपूजेला लागली. एकटी शुभदा काय ती घरांत स्वस्थ बसून होती. तां तरी काय करणार विचारी ? तिच्या हातापायांतली शक्तीच नाहीशी झाल्यासारखी झाली होती. सुकलेल्या चेहऱ्यानं थोडं इकडं हें करीत, थोडं तिकडं तें करीत, ती वेळ घालवू लागली.

आठ वाजून गेले तेव्हां ललनानं विचारलं, “आई, अजून तूं स्नानाला नाही गेलीस ? किती उशीर झाला ! ”

“ही चाललेंच. ”

कांहीं वेळानंतर ललनानं येऊन पाहिलं तों तिची आई अजून तशीच तिथंच्या तिथंच उभी आहे ! तिला आश्चर्य वाटलं. तिनं विचारलं,

“काय झालं आहे, आई, तुला ? ”

“कुठं काय ? कांहींच नाही. ”

“मग अशी उभी कां ? ”

“तर काय करूं ? ”

“कां ? स्नान नाहीं करायचं ? स्वयंपाक नाहीं करायचा ? ”

शुभदानं आपले दोन्ही कातर डोळे कन्येच्या चेहऱ्यावर लावून भय व्याकुळ स्वरात म्हटलं, “आज कांहींच नाही ? ”

“काय नाही, आई ? ”

“कांहींच नाही, घरांत एक पसाभर तांदुळसुद्धां नाहीत. ”

ललनाचा चेहरा खर्षादिशीं उतरला. तिनं धावरून विचारलं, “आतां कसं होईल, आई ? मुलं काय खातील ? ”

शुभदानं दुसरीकडं तोंड फिरवून म्हटलं, “देवाला माहित ! ”

कांहीं वेळानंतर शुभदानंच म्हटलं, “ललना, तू बिन्दु आत्याकडे जाशील का ? ”

“कशाला, आई ? ”

“ती कांहींतरी देईल कदाचित्. ”

ललना निघून गेल्यानंतर शुभदाच्या डोळ्यांतून आंसवांची धार लागली. पूर्वी तिनं असं कधींच केलं नव्हतं. आपल्या मुलीला दुसरीकडे भिक मागायला कधींच तिनं पाठवलं नव्हतं. राहून राहून ही गोष्ट तिच्या मनाला खात होती. लाजही वाटत होती आणि अभिमानही वाटत होता. कुणाचा अभिमान ? कदाचित् आपल्या पतीच्या चेहऱ्याचं स्मरण करून तिनं आकाशाकडे बोट दाखवून म्हटलं असतं “त्यांचा ! ”

ललना गेल्यानंतर शुभदा गालांवर हात ठेवून किती तरी वेळ तिथेच स्वस्थ बसून होती. जवळ जवळ अकरा वाजतां लांकडी बाहुलीला कपड्यांनी गुंडाळून आणि तिच्या बिनहातापायाच्या शरीराला कांचेच्या मण्यांनीं सजवून छलनामयी शुभदाच्या समोर येऊन उभी राहिली. आईजवळ येतांच छलनानं मागणी केली, “आई, भात दे. ”

शुभदानं फक्त छलनामयीच्या चेहऱ्याकडे पाहिलं; पण ती कांहींच बोलली नाही.

छलनानं पुन्हां मागणी केली, “उशीर होतो आहे, आई. भात दे ना. ”

तरी पण शुभदा गप्पच.

बाहुलीला एका हातांतून दुसऱ्या हातांत घेत छलनानं आणखी आवाज चढवून विचारलं, “काय, भात अजून नाही झाला ? ”

शुभदानं मान हालवून म्हटलं, “नाहीं. ”

“कां नाही झाला ? उशीरा उठलीस वाटतं ? ”

त्यानंतर कसला तरी विचार करून छलना स्वयंपाकघरांत गेली परंतु तिथे एका अजूनही थंड असलेली पाहून रागवून ओरडून म्हणाली, “अजून चूलसुद्धा पेटवली नाहीस ? ”

शुभदां बघेरुच चिडून उत्तर दिलं, “आतां पेटवते. ”

छलना परत बाहेर येऊन आपल्या आईजवळ उभा राहिली. आईचा सुकलेला चेहरा पाहतांच ती वरमली. आपल्या आईजवळ बसून तिने विचारलं, “आई, अजून कांहींच झालेलं नाही कीं ग. ”

“आतां सगळं होईल. ”

“आई, आज तूं अशी काय करते आहेस ? ”

माधवने त्याच वेळीं खोलीतून हांक मारली, “आई—”

माधवची हांक ऐकतांच शुभदा घाबरून उठून उभी राहिली. ललनारी उठून उभी रहात म्हणाली, “आई, तूं बस. मी जाते माधवकडे.”

“बरं आहे. ”

ललनाने आपल्या घरून निघून मागल्या दाराने भवनारण गंगोपाध्याय महाशयांच्या घरी प्रवेश केला; परंतु बिन्दु तिथे नव्हती. आदल्या रात्रीच ती सासरी निघून गेली होती. अचानक सासरचे बोलावण आल्यामुळे तिला निघून जावं लागलं होतं; नाहीतर सासरी जाण्यापूर्वी तिने शुभदाची भेट नक्कीच घेतली असती. एवढेस तोंड करून ललना परत फिरली. घरी जायला तिचे पाय उचलत नव्हते. गांगुलीमहाशयांच्या घरी जातांना सुद्धां लाजेने तिचे पाय उचलत नव्हते, परंतु आतां रिकाम्या हातांनीं घरी परत जात असतांना तर तिला जास्तच लाज वाटू लागली होती. पुष्कळ वेळ रस्त्याच्या कडेला एका झाडाखाली उभी राहून ती विचार करित होती. आणि एकदम तिच्या मनांत काय विचार आला हें माहित नाही, ती एकदम तडक गंगेच्या घाटाकडे जाणाऱ्या रस्त्याने जाऊ लागली. जवळच सदानंदाचे घर होतं. खोलीच्या समोर बाहेर एका वासराला तो गोंजारीत उभा होता. ललना तिथेच जाऊन जवळ उभी राहिली. मान वळवून ललनेला पाहतांच सदानंदाने म्हटलं, “ललना तू ? ”

“आत्या घरी आहे ? ”

“नाही, आतांच कुठे तरी बाहेर गेली आहे. ”

ललनेचं मन दिघा झालं आणि झटपडशीं मागे सरकून ती उभी राहिली.

सदानंदानं वासराला सोडून दिलं आणि ललनाच्या चेहऱ्याकडे पाहता विचारलं, “आत्याकडे कांहीं काम होतं ?”

“हो.”

“ती तर आतां घरी नाही. मला सांगितलंस तर चालणार नाही का ?”
ललनाही तोच विचार करीत होती. परंतु सदानंदानें विचारातांच तिचा चेहरा लाजेनं लाल होऊन गेला. “घरीं शिजवायला कांहीं नाहीं म्हणून मी तुमच्याकडे आलों आहे” असं का ती सांगणार होती ? छे: छे: ही गोष्ट सांगण्यासारखी आहे का ? एक दिवस कांहीं न खाछं तर चालणार नाही का ? परंतु बाकीच्यांचं काय ? शुभदाच्या मनांत जो विचार आला होता तोच विचार ललनेच्या मनांत पण आला. ललना गुपचुप उभी होती. तिला तोंड उघडून सांगतां येत नव्हतें. तोंड उघडून तसं सांगणं किती कठीण आहे, हें जशांच्यावर म्हणून असा प्रसंग आला आहे त्यांनाच कळेल ! जेव्हां एकाद्या सभ्य गृहस्थावर आपलें दैन्य उघडं करून सांगण्याची पाळी येते तेव्हां त्याच्या हृदयाला कशा यातना होतात आणि त्याची जीभ आंतल्या आंत कशी आंखडून जाते, हें तोच सांगू शकेल. ललनेच्या तोंडून एकही शब्द बाहेर पडला नाही. परंतु तिचा उदास, केविलवाणा चेहरा पाहतांच सदानंदाच्या लक्षांत सगळं आलं होतं. त्यानें हसून तिचा हात धरला. सदानंद वेडा आहे हे सगळ्यांना माहीत होतं, त्याची बुद्धि स्थिर नाही हें पण सारेच जाणत होते. त्यामुळे त्याच्या कुतीला कुणीच नावं ठेवीत नव्हतें. दुसऱ्याला जिथं संकोच झाला असता तिथं त्याला कधीच संकोच वाटला नव्हता. दुसऱ्याला जें शोभलं नसतं, कदाचित् तें त्याला शोभलं असतं. म्हणून त्यानें विनासंकोच पुढें होऊन स्वच्छंदपणानें ललनाचा हात धरला होता. ललनेचा हात धरून त्यानं हंसून म्हटलं, “आपल्या सदादादाला सांगायला ललनाला लाज वाटते ? छे: वेढी कुठली ! आपल्या सदादादाशीं का कुठें लाज धरावी लागते ?” त्यानंतर हात सोडून त्यानं विचारलं, “का कांहींच सांगणार नाहीस ?”

सदानंदाचा कंठस्वर, त्याच्या बोलण्याची तऱ्हा—सगळं सारखं आहे.. हंसण्या—हंसण्यांत तो कधीं कधीं असं बोलून जातो कीं तें ऐकलं म्हणजे

डोळ्यांतून आपोआप आंसवांची धार सुरू होते; तरीसुद्धां सदानंदाच्या ह्या बोलण्याचा परिणाम ललनावर कांहींच झाला नाही. ती स्तब्धच उभी होती. सदानंदाने थोडा वेळ वाट पाहिली. मग मात्र मान वर करून तो गंभीरतेनं म्हणाला, “कां ग ललना, काय, झालें आहे काय ?”

ललनाने मान खाली घालून, डोळे पुशीत भरलेल्या गळ्यानं म्हटलं, “मला एक रुपया द्या.”

सदानंद पाहिल्यासारखाच किंबहुना त्यापेक्षांही जोरानं हंसून म्हणाला “बस्स एवढंच ना ! एवढ्याशा गोष्टीसाठी इतकी लाज, इतका संकोच ? हीच गोष्ट सदादादाला सांगतां येत नव्हती वाटतं ?—बरं, रुपया घेऊन तूं काय करशील ?”

पुन्हां लज्जा आणि संकोच ! ललनेनं थोडसं इकडं—तिकडं करून शरमेनं आणखी लाल होऊन म्हटलं, “बाबा घरीं नाहीत.”

घरांतून एकाऐवजीं पांच रुपये आणून तिच्या हातावर ठेवीत सदानंदानं म्हटलं, “अरे, जो खराखुरा मनुष्य असेल त्याच्याशीं लाज धरायची ? वेड्या जवळ कुणी लाज धरतं ?” त्यानंतर दुसरीकडे तोंड फिरवून त्यानें हंसून म्हटलं, “पुन्हां जरूर लागली तर पाहिल्यांदा ह्या वेड्याला येऊन सांग. कां सांगशील ना ?”

आपल्या हातांत एकापेक्षां जास्त रुपये पाहून ललना म्हणाली, “एवढे रुपये घेऊन मी काय करूं ?”

“ठेवलेस तर त्यांना कांहीं क्रीड लागणार नाही.”

“तरी पण इतक्या रुपयांची आम्हाला गरज नाहीं कांहीं.”

रुपये परत करण्याचा तिचा बेत पाहून परत सदानंदानं तिचा हात धरून म्हटलं, “छे लहान मुलासारखं वागूं नकोस. ज्या वेळीं पैशाची तुला आवश्यकता वाटणार नाही त्या वेळीं वाटल्यास कधीं तरी परत आणून दे. पण हें पाहा, कुणाला सांगूं नकोस हं. समजा, कुणी विचारलंच तर सांग सदानंदानं रुपयाच्या मागं चार पैसे व्याज घेऊन हे रुपये उसने दिले आहेत.”

सगळा दिवस अशाच तऱ्हेन निघून गेला. सगळ्यांनीं जेवून घेतलं. परंतु त्या दिवशीं शुभदानें पाण्यालासुद्धां स्पर्श केला नाही. रासमणीनं परो-परीनं सांगून पाहिलं, ललनानं कितीतरी आर्जवं केलीं. हड्ड धरून पाहिला. तरी पण शुभदाच्या तोंडांत अन्नाचा एक कणसुद्धां गेला नाही.

अंधार पडतांच भुऱ्या केसांनीं आणि गुढगाभर धुळीत भरलेल्या पायांनीं हारानचन्द्रानं घरांत प्रवेश केला. एका कपड्यांत त्यांनीं दोन शेर तांदूळ, मीठ, थोडे बटाटे आणि लहानसं पडवळ बांधून आणलें होतें. एक भांडं आणून त्यांत त्या वस्तू ठेवतांना शुभदाला रडं आवरणं कठीण होऊन गेलं. तांदुळ एकाच प्रकारचे नव्हते. त्यांत बारीक, मोठे, सगळ्यांचं मिश्रण होतं. आपल्या पतीनं मुलांबाळासाठीं आणि आपल्यासाठीं दारोदार भीक मागून हें सगळं गोळा करून आणलं आहे हे शुभदाला समजायला कठीण गेलं नाही.

संध्याकाळ व्हायच्या थोडा वेळ आधीं माधवनं म्हटलं, “आक्का, मी आतां बरा नाहीं होणार.”

“छे: असं म्हणूं नये, बाबा.” त्याच्या अंगावरनं स्नेहानं हात फिरवित ललनेनं म्हटलं, “तूं बरा होणार, कां नाहीं होणार बरा तूं? दोन दिवसांत घड्याकड्या होशील चांगला.”

“असे किती तरी दोन दिवस होऊन गेले आहेत. पण मी कांहीं बरा झालों नाही.”

“ ह्या वेळीं तूं नक्कीच बरा होशील. ”

“ बरा नाही झालो तर ? ”

“ नाही, तूं खात्रीनं बरा होशील. ”

“ पण झालो नाही तर ? ”

त्याचे दोन्ही अशक्त हात आपल्या हातांत घेत गंभीर होऊन ललनेनं म्हटलं, “ छे: असले शब्द तोंडावाटे काढूं नयेत आपण. ”

माधव कांहीच बोलला नाही. तो गप्प बसला.

कांही क्षणानंतर ललनेनं पुन्हां विचारलं “ माधव, तूं खातोस थोडंस ? ”

माधवनं मान हलवून म्हटलं, “ नाही. ”

थोड्या वेळानं औषध द्यायची वेळ झाली. एका लहानशा कांचेच्या ग्लासांत ओतून औषध ललनानं त्याच्या तोंडासमोर नेत म्हटलं, “ घे, हें पी. ”

माधवनं पहिल्याप्रमाणेच मान हलवून नकार दिला. औषध कांही झालं तरी तो पिणार नव्हता. असं तो नेहमीच करीत असे—कडू औषध प्यायचं त्याच्या जिवावर येत असे. परंतु थोडासा धाकदपटशा दाखविला की तो तें पीत असे; त्यामुळे ललनेनं म्हटलं, “ दांडगाई करूं नकोस अशी—हं, घे. पी पाहू. ”

माधवनं हातांत ग्लास घेऊन औषध जमिनीवर ओतून टाकलं.

पूर्वी माधवनं असं कधीच केलं नव्हतं ! ललनेला आश्चर्य वाटलं, रागहि आला ती म्हणाली,

“ हें काय माधव ? ”

“ मी आतां औषध नाही घेणार ! ”

“ कां ? ”

“ उगीचच. मी औषध काय म्हणून घेऊं ? मी बरा होणारच नाही मग औषध द्यायचं कशाला ? ”

“ कुणी सांगितलं तुला, तूं बरा होणार नाहीस म्हणून ? ”

माधव गप्प बसला.

ललना त्याच्या अगदीं जवळ येऊन बसली. त्याच्या अंगावरून हात फिरवीत तिने म्हटलं, “ माधव, माझं ऐकणार नाहीस तूं ? ”

बाल—सुलभ अभिमानानें त्याचे डोळे भरून आले.

“माझे कुणीच ऐकत नाही तर मी तरी दुसऱ्यांचं काय म्हणून ऐकूं?”

“कोण तुझं म्हणणं ऐकत नाही, बाबा?”

“कोण ऐकतंय? आईला कांहीं विचारलं कीं ती रागावते आणि आल्या तर माझ्याशी बोलतसुद्धा नाही! तूही पण माझ्यावर रागावतेस—बोल, मग मी तरी कां कुणाचं ऐकूं?”

माधवच्या डोळ्यांतून आंसवांची माल वाहू लागली.

ललनानं प्रेमानं त्याचे अश्रू पुसत म्हटलं, “मी ऐकेन तुझं.”

“तर मग सांग, मी चांगला होणार नाही तर दुरोज असाच पडून राहणार आहे का?”

“नाहीं, असं थोडंच होणार आहे?”

“तर, मग काय होणार आहे?”

लळनाचे ओठ थोडेसे थरथरले. ती कांहींच बोलली नाही.

माधवनं कांहीं वेळ तिच्या चेहऱ्याकडं टक लावून पहात म्हटलं, “आक्का, आमचा धाकटा भाऊ यदूसुद्धां आजारी पडला होता, पण तो कुठं बरा झाला? गेलाच ना देवाघरी? बाबा रडले, आई रडली, आत्या रडली, तूं रडलीस सगळेच रडले; आई अजूनही रडते. पण तो कांहीं परत आला नाही. आणि समज मीही त्याच्या सारखाच देवाघरी गेलों तर?”

ललनानं दोन्ही हातांनीं आपलं तोंड झांकून घेतलं. दुसरी एकादी वेळ असती तर त्याला धमकावून त्याचं तोंड तिचं बन्द केलं असतं परंतु ह्या वेळीं तिला तसं करतां आलं नाही.

कांहीं क्षण स्वस्थ पडून राहिल्यानंतर पुन्हां माधवनेच म्हटलं, “सांग ना, आक्का, मेल्यावर काय होतं?”

ललनानं तसंच तोंड झांकून म्हटलं, “कांहीं नाही. फक्त आम्ही सगळीं रडूं.” कदाचित ती आतां रडतही असावी.

माधवला समजलं कीं कांहीं माहीत नाही आणि त्याला काय झालं होतं हेही पण ठाऊक नाही; पुष्कळ दिवसांपासून ही गोष्ट जाणून घेण्यासाठी तो

आतुर झाला होता. आज ह्या गोष्टीची तो शहानिशा करून घेणार होता, म्हणून त्यानं पुन्हां प्रश्न केला, “आका, मेल्यावर कुठं जायला लागतं ?”

ललनानं वर पाहात म्हटलं, “तीथं—आकाशांत !”

“आकाशांत ?” माधवला आश्चर्य वाटलं, “परंतु तीथं कुणाजवळ राहूं मी ?”

ललनानं दुसरीकडं पहात म्हटलं, “माझ्याजवळ.”

माधवला पूर्ण समाधान वाटलं. तो हंसून म्हणाला, “मग खरंच छान होईल ! बरं, तीथं आमचं घर आहे ?”

“हो, आहे.”

“मग तर आणखिन्ही छान ! आपण दोघं तीथं मजेनें राहूं, नाहीं ?”

ललनानं मनांतल्या मनांत देवाची “असंच होऊ दे” अशी करुणा भार्कात म्हटलं, “हो.”

माधवनें आपल्या हातानें तिचं तोंड आपल्याकडे वळवीत म्हटलं,

“आका, तीथं आपल्याला जें जें आवडतं तें तें खायला मिळतं ना ?”

“हो.”

“तीथं पुष्कळ डाळींचं असर्तील नाहीं ?”

“हो.”

माधव मनापासून हंसला आणि कुशीवर वळला. जणू काहीं एकाच कुशीवर त्या आनंदाचा उपभोग त्याला घेतां येत नव्हता ! पुन्हां पाहिल्या कुशीवर वळून पूर्ववत् ललनाकडं पहात त्यानं विचारलं, “मग, आका, आपण तीथं केव्हां जायचं ?”

“माधव !”

“काय, आका ?”

“आईला सोडून तू कसा जाणार ?”

“कां ? आई पण येईल.”

“आणि आली नाहीं तर ?”

“मी बोलावून घेऊन जाईन.”

“आणि समज, तरीसुद्धां ती आली नाही तर ?”

ललनेच्या ह्या प्रश्नानं मात्र माधवचा चेहरा उतरून गेला. “आक्का, आई तिथं कधीच येणार नाही ?”

“येईल, परंतु पुष्कळ दिवसानंतर.”

“ठीक आहे, आम्ही आधी जाऊ, आई नंतर येईल.”

कांही क्षण स्तब्ध राहून तो पुन्हां म्हणाला, “मग आईला विचारून घेऊं का ?”

“नको, नको, आईला विचारूं नकोस. आईला विचारलंस तर ती तर येणार नाहीच परंतु मलासुद्धां येऊं देणार नाही.”

माधवनें घाबरून म्हटलं, “तर मग मी आईला विचारणारच नाही. मला आता औषध देऊन तूं जेवायला जा. औषध घेऊन मी झोपी जाईन.”

औषध घेऊन, बतारुं खाऊन आणि पाणी पिऊन माधवचन्द्र मजेंत ‘देवाजवळ आकाशांत काय असेल’ ह्याचा विचार करूं लागला. तिथं जाऊन आपण काय काय करूं कुठं कुठं हिईं फिरूं आणि किती डाळीवं खायचीं आणि त्यांतलीं आईकडे खालीं किती फेकायचीं, छलना आक्काला आमीष दाखवून, तिला छळून आणि रडवून मग तिला किती डाळीवं घायचीं, ह्या सगळ्या गोष्टींची संगतवार यांदी मनांत करीत करीत तो झोपी गेला.

आणि ललना ? तीही वर जाऊन झोपी गेली. रासमणि, शुभदा, हारानचंद्र आणि छलना सगळ्यांनीं कितीही हांका मारल्या तरी ती खालीं आली नाही. ‘माझं डोकं दुखतंय, मला हाक मारूं नका’ असा बहाणा करून ती झोपी गेली.

दुसऱ्या दिवशीं माधव थोडासा बदलून गेला होता. एक तर तो तसाच शांत प्रकृतीचा होता पण आतां तो गंभीरही झाला होता. औषध घेण्यासाठीं तो तोंड वेंगाडत नव्हता. खायला ‘हें दे, तें दे’ करून मागत नव्हता, किंवा ‘हें पीत नाही, तें पीत नाही’ असंही तो म्हणत नव्हता. आजकाल तो नेहमी आनंदी असायचा. आई जेव्हां त्याला विचारीत असे, “माधव, कांहीं खाशील ?” ह्यावेळीं तो म्हणत असे, “दे.”

“ काय देऊ ? ”

“ जें असेल तें. ”

ललना त्याच्याजवळ जेव्हां येऊन बसत असे तेव्हां त्याच्या आनं-
दाला पारावार राहात नसे ! दोघांची मिळून कितीतरी खलवतं चालत आणि
आणखिन त्यांच्या काय काय गुप्त सल्लामसलती चालत कुणाला ठाऊक ? परंतु
कुणाची तरी चाहूल ऐकू आली की त्यांची बोलणी बन्द होत.

आजकाल हारानबाबूंच्या घरी तितकीशी अडचण भासत नव्हती.
पैशाची अडचण आली म्हणजे ललना एकदोन रुपये काढून देत असे. पैसे
येतात कुटून हें शुभदाला माहीत होतं. परंतु रासमणीला वाटत होतं कीं हारानच
पैसे आणून देतोय, आणि हारान विचार करीत असे : काय हरकत आहे ? पैसे
येतात ना ? मग ते कुटून आणि कसे आले म्हणून काय झालं ? मी तरी
कुटून आणून देऊं ?

आजकाल त्याच्या मनाला एकसारखी एक टोंचणी लागून राहिली होती.
मधून मधून अफूचं व्यसन सुटतं आहे कीं काय अशी त्याला भीति वाटत
होती. अफूचं व्यसन सुटलं तर बिघडलं कुठं ? व्यसन कायम ठेवायला अफू
आणू कूटून ? कांहीं का आणि कसं कां होईना जोंपर्यंत पोट जाळायला भात
मिळतो आहे तोंपर्यंत मी मनांत कसलाच किंतु आणणार नाही; चांगले
दिवस आल्यानंतर सगळं कांहीं ठीक होईल. या विचारांनी तो स्वस्थ बसत
असे.

कांहीं दिवसांनंतर सदानंदाची आत्या काशीयात्रेसाठीं चल म्हणून
त्याच्यामार्गे लागली. ती म्हणे, “सदू, मला एकदां काशीला घेऊन चल. केव्हां
मी मरून जाईन ह्याचा नेम नाही; मरायच्या आधीं काशीविश्वनाथाचं दर्शन
घ्यायची फार इच्छा आहे रे. ”

सदानंद कुठल्याच बाबतीत आत्याच्या विरुद्ध जात नसे. त्यानें
आत्याच्या म्हणण्याला होकार दिला. दोन एक दिवसांतच काशीला जाण्याचा
निश्चय कायम झाला.

ज्या दिवशीं काशीयत्रेला तीं निघणार होती त्या दिवशीं संध्याकाळीं 'ललना, ललना' अशा हांका मारीत सदानंद शुभदाच्या घरी वर चढून गेला. ललना त्या वेळीं वरच होती. सदानंदाला आलेला पाहतांच ती उठून उभी राहिली. कपड्यांच्या पुरचुंडीत सदानंदानें पन्नास रुपये बांधून आणले होते. ती पुरचुंडी उघडून उशीच्या खाली ठेऊन तो म्हणाला, "आम्ही आज काशीला जात आहोत. तिथून कधीं परतूं हें सांगतां येत नाही. आणि मला माहीतही नाही. जरूर लागल्यास ह्यांतले पैसे घेऊन खर्च कर."

ललना चकित होऊन म्हणाली, "इतके रुपये?"

सदानंदाला हंसू आलें. त्यानं म्हटलं, "किती रुपये? पन्नास रुपये कांहीं जास्त नाहीत. दिसायला जास्त वाटतात खरे, परंतु खर्चाच्या वेळीं ते कमीच पडतील."

"तरी इतके....."

ललनेला तिचें वाक्य पूर्ण करण्याची संधि न देतां हात हालवून विशिष्ट तऱ्हेनं इशारा करीत तो खाली निसटला. खालीं स्वयंपाकघरांत शुभदाजवळ आऊन त्यानं म्हटलं, "काकी, आज आम्ही काशीला जात आहोंत."

शुभदानं ही बातमी आधींच ऐकली होती. तिनं विचारलं, "परत कधीं येणार?"

"तें कसं सांगूं? काशीत राहून आत्याचं मन जेव्हां संतुष्ट होईल तेव्हांच आम्ही परत येऊं."

शुभदानं दीर्घ निश्वास सोडून म्हटलं, "ठीक आहे, बाबा. मी तुला आशीर्वाद देतें. चांगल्या तऱ्हेनं संभाळून रहा." सदानंद तेथून हंसत हंसत निघून गेला.

दुसऱ्या दिवशीं जवळ जवळ अर्धे रुपये आपल्या जवळ ठेवीत आणि बाकीचे अर्धे आईजवळ देत ललना म्हणाली, "आई, जातांना सदादानें हे रुपये दिले आहेत."

शुभदा डोळे फाडून रुपये मोजू लागली. रुपये मोजून झाल्यानंतर आपल्या मुलीकडं पाहात ती म्हणाली, “ मला वाटतं, सदानंद हा पूर्वजन्मीचा आपला रिणकरी असला पाहिजे. ”

ललनानं मान हालवून म्हटलं, “ हो असंच वाटतयं. ”

“ एवढी रक्कम कुणी कुणाला देईल ? ”

ललनानं कांहींच उत्तर दिलं नाही.

“ ललना, सदानंद वेडा आहे का ? ”

“ कां ? ”

“ नाही तर हें सगळं तो कां करतो आहे ? ”

“ संकटांत सांपडलेल्या माणसांच्या दुःखांत दुःखी होणं वेडेपणा आहे का ? ”

“ तर मग त्याला लोक वेडा कां म्हणतात ? ”

ललनेनं हंसून उत्तर दिलं, “ लोकांचं हें असंच ! ”

हारान मुकजीच्या कुटुंबियांना आजकाल हालांत दिवस काढावे लागत नव्हते. कपडेलते आणि खाणं-पिणं ह्यांचा खर्च व्यवस्थित चालू होता. परंतु शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांत हळू हळू एकमेकांत ह्याविषयी कुजबुज सुरू झाली होती.

कुणी म्हणत—साला हारान, नन्दीवाबूंची मोठी रक्कम गडप करून आला आहे; आणि कुणी म्हणत—हारान आतां मोठा आसामी झाला आहे. पण कुणी कुणी असेही म्हणत—अरे नाही हो, कांहींच नाही. दोन्ही वेळ चूलसुद्धां पेटत नाही त्याच्या घरांत. अशाच प्रकारची किती तरी चर्चा चालत असे. दूरचे जे लोक होते त्यांचं कुतूहल इतकं जागृत झालं नव्हतं, परंतु जवळपास जे लोक होते त्यांचं कुतूहल मात्र बरंच वाढलं होतं आणि मुखोपाध्याय कुटुंबांतील लहानमोठं न्यून आणि दोष हुडकून काढायला ते कम्बळ करून सिद्ध झाले होते.

एके दिवशीं दुपारीं मुकजी कुटुंबाच्या घरी अचानक कृष्णाब्राह्मणीचं अचानक आगमन झालं. कृष्णाब्राह्मणी येतांच म्हणाली, “ अग काय चाललं आहे, सूनवाई ? जेवणखाण संपलं का ? ”

शुभदानं उत्तर दिलं, “ हो, आत्तांच आटोपलं सगळं. ”

कृष्णाब्राह्मणी पानतंबाखू खात खात आणि एकीकडे तोंडांतला रस थुंकीत यथास्थानीं जाऊन बसली. बसल्यानंतर तिनं विचारलं, “ सूनवाई हरान आजकाल करतो काय ? ”

“ काय करतील ? नौकरीच्या शोधांत भटकनाहेत. ”

“ घरांतलं मग चालतं कसं ? ”

शुभदानं उत्तर दिलं नाही.

म्हातांणी पुन्हां म्हणाली, “ लोक म्हणतात कीं हरान आतां मोठा असामी झाला आहे ! नन्दीबाबूचे पैसे त्यानें खाल्ले आहेत; आतां त्याला खाण्यापिण्याची काय चिन्ता ? परंतु सूनवाई; मला सगळं माहीत आहे म्हणूनच विचारते कीं संसार कसा चालवतेस ? ”

शुभदानं थोडंसं अळंढळं करून उत्तर दिलं, “ असंच, कसं तरी. ”

“ हरामाची अवलाद ब्राम्हणपाड्याची ती नीच कातू; तीच तर ह्या सगळ्या दुःखाचं मूळ आहे. त्या काळतोंडीचे तुकडे तुकडे करावेत असं मनांत येतं ! ”

शुभदानं तें ऐकलं न ऐकलंस करून विचारलं, “ आक्का, तुमचं जेवण-खाण झालं का ? ”

“ हो. झालं. त्याच हरामजादीनं हा सगळा सर्वनाश केलाय. हरान आपला भोला-शंकर. म्हणून तिच्या जाळ्यांत सांपडला. तीन हजार रुपयांची चोरी केली, काहीं नाहीं तरी निदान शेदोनशें तरी बायकोच्या हातांत आणून द्यायचे होते ? तर म्हटलं असतं कीं ठीक आहे, पण तेंही नाही ! ”

शुभदानं विचारलं, “ आज काय केलं होतं, आक्का ? ”

“ आणखीन काय करूं, सूनवाई ? आज उशीर झाला होता म्हणून खिचडीच केली होती नुसती. परंतु त्या हरामजादीला परलोकची तरी चिन्ता आहे का ? दोन रुपयांसाठी हराननें हात जोडले परंतु त्या रांडेनं त्याला घराबाहेर काढलं ! पण देव काय गप्प बसेल ? तो पाहून घेईल. ब्राह्मणाचा असं

सर्वनाश केला आहे, तुझ्यासारख्या सतीला डोक्यांतून आंसवं गाढायला लावलं आहे तिनं, ह्या सगळ्या पापाचा दंड काय तिला तो करणार नाही ? पाहशील तू, मी सांगून ठेवतं.....”

शुभदानं मध्येच अडवून विचारलं, “आक्का, बिन्दु सासरीं एकाएकीं कां निघून गेली ? ”

“ तिच्या सासऱ्याला महामारीनं झपाटलं होतं म्हणून तिला बोलावणं आलं होतं.

बरं, आतां घरचं काम तू चालवणार कशी ? ”

“ मी काय चालवणार ? देव जसं चालवील तसं चालेल. ”

कृष्णाब्राह्मणीनं एक दीर्घ निश्वास सोडून म्हटलं, “ तें तर आहेच; तरी परंतु सगळ्यांत मोठी काळजी म्हणजे तुझ्या धाकट्या मुलीची आहे. किती मोठी दिसते ती आतां ! लवकर लग्न झालं नाही तर बरं दिसणार नाही आणि लोक उगीच चर्चा करूं लागतील. कांहीं विचार केला आहेस का ह्या बाबतीत ? ”

शुभदाची मुद्रा उदासवाणी झाली. दीर्घ श्वास सोडत बसली होती. त्याच वेळीं ललना तिथें येऊन पोहचली. छलनामयीच्या बाबतीत चाललेल्या गोष्टी थोड्याफार प्रमाणांत तिच्या कानांवर पडल्या होत्या. तेवढ्यावरून आणि बाकीचं अनुमानावरून ओळखून तिनं आपली पक्की खात्री करून घेतली की, हिन्दू कुटुंबांत—तें कुटुंब श्रीमंत असो वा गरीब असो—लग्न न करतां फार दिवस मुलीला ठेवतां येत नाही. ठेवली तर जातीतून बाहेर पडायची पाळी येते.

शुक्लपक्षाची एकादशीची रात्र अर्धी संपून गेली होती. अशा वेळीं भागीरथीच्या किनारी झाडांच्या मध्ये अर्धवट लपलेल्या शिवालयाच्या ओट्यावर वीस वर्षांचा एक तरुण कुणाची तरी वाट पाहत बसला होता.

त्या तरुणाचं नांव शारदाचरण राय होतं. ह्याच हलुदपूर गांवच्या एका धनी सज्जनाचा तो एकमेव पुत्र होता. त्याचं लिहणं, वाचणं किती झालं होतं, तें माहीत नव्हतं; परंतु तो ज्ञानी, बुद्धिमान आणि कर्मशील होता एवढं मात्र खास. वृद्ध बापाची जमीन—जायदाद आणि इस्टेटीचं काम आतांशा तोच पाहात असे. शारदाचरणाची आई जिवंत नव्हती. ती हयात होती तोंपर्यंत त्या कुटुंबाचा मुकजी कुटुंबाशी घनिष्ट संबंध होता.

शारदाच्या आईचं आणि रासमणाचि परस्परांवर फार प्रेम होतं. शारदाची आई मेल्यावर तो घोरावा आणि तें प्रेम टिकून राहिलें नव्हतें. विशेषतः शारदाचरणाचे वडील राममोहनबाबूंना कुठल्याही गरीब आणि दरिद्री कुटुंबाशी संबंध ठेवणं आवडत नसे.

इथें ललनाची एक गोष्ट सांगणं आवश्यक आहे. कारण तिचा संबंध या प्रकरणांत बारंवार यायचा आहे. लहानपणापासूनच ललना शारदावर प्रेम करीत आली होती. नंतर पुढें तिचं लग्न दुसऱ्या एकाशीं झालं.

हारानबाबूंची परिस्थिती त्या वेळीं वाईट नव्हती. शक्य तितक्या थाटा-माटांत मोठ्या मुलीचं त्यांनीं लग्न लावून दिलं होतं. परंतु दुर्दैवानं लग्नानंतर दोन वर्षांनीं ललना विधवा होऊन माहेरी परत आली होती; तरीहि शारदाचरणावरचं तिचं प्रेम कमी झालं नव्हतं. उलट उत्तरोत्तर तें वाढतच गेलं. हळू

इळू दोवेंही वाढत होती आणि त्याबरोबर ह्या प्रेमाचा परिणाम चांगला होणार नाही, हेंही त्यांना दिसून आलं. शारदाचरणाच्या लक्षांत ही गोष्ट आली असेल, नसेल परंतु ललनाला मात्र कळून चुकली होती, इळू इळू ललना आपल्या प्रेमाच्या दुकानाच्या दाराची एकएक फळी बन्द करू लागली. आतां तिने त्याच्याकडे जायचं सोडून दिलं होतं. ती त्याला आपल्याकडे बोलावीत नव्हती कीं त्याच्यावर आपलं प्रेम व्यक्त करीत नव्हती. चिठीचपाटी लिहिणं सुद्धां तिने बंद करून टाकलं होतं.

हें सगळं पाहून शारदाचरणाला संकटांत पडल्यासारखं झालं. पहिल्या पहिल्यांदा त्यानें तिला समजावून सांगितलं, नाना तऱ्हेनं तो तिला टाकून बोलला, किती तरी प्रकारचे पुरावे देऊन पाहिले परंतु ललनानं आपले दोन्ही कान सरळ बन्द करून घेतले. एक दिवस तर तिनें स्पष्टच सांगून टाकलं, “आपणाला हें चांगलं दिसत नाही आतां.” शारदाचरणाला राग आला. त्यानें तणतणतच विचारलं, “इतके दिवस कसं चांगलं दिसत होतं ?”

“इतके दिवस मी लहान होतें, आतां मोठी झालें आहे.”

“मोठी झाल्यानंतर कां चांगलं दिसूं नये ?”

“चांगलं दिसत नाही हेंच खरं—कारण कसलं ?

“पण जरा विचार करून तरी

शारदाचं वाक्य पूर्ण व्हावयाच्या आंतच ललना उठून उभी राहून म्हणाली, “विचार करण्याची आतां जरूरी नाही ह्यापुढें मला वाईट सल्ला कधीही देऊ नका.”

शारदाचरण जास्तच चिडला. त्यानं विचारलं, “मी तुला वाईट सल्ला देतोय काय ?”

“नाहीं तर काय ?”

“वाईट सल्ला देतो ना ? तर मग मी आजच सगळ्या संबंध तोडून टाकतो.”

“चांगलं होईल.”

“ह्या जन्मांत मी पुन्हां तुझ्याशीं कधीच बोलणार नाही.”

“नका बोलूं.”

ह्यानंतर दोघेही आपआपल्या वाटेनें निघून गेलीं होती. शारदाचरण तणतणत निघून गेला होता आणि ललना डोळे पुशीत निघून गेली होती.

ह्या गोष्टीला चार वर्षे होऊन गेलीं होती. चार वर्षांनंतर शारदाशरण आज त्या फुटक्या जीर्ण मंदिराच्या ओट्यावर ललनाची वाट पाहात बसला होता. पूर्वीची गोष्ट तो केव्हांच विसरून गेला होता. या वेळीं तो ललनाच्या विनंतीवरूनच तिथं आला होता. त्यामुळं मागच्या आठवणी पुन्हा ताज्या होत होत्या. कुणी म्हणतात, लश्नपणचं प्रेम हें दुःखाला कारण होतं आणि त्यांत स्थिरता नसते. कांहींजणांचं म्हणणं लहानपणचं प्रेम निश्चल असतें. कुणाचं खरं ? कुणी सांगावं ? ह्या गोष्टीला मापण्या-तोळण्याचें साधन उपलब्ध नाही. केव्हां केव्हां अशक्य गोष्टी शक्य होऊं शकतात. कांहीं का असेना, एवढं मात्र खरं कीं लहापणच्या प्रेमाची आठवण सदासर्वदा हृदयांत जागृत असते.

शारदाचरणाच्या मनांत किती तरी गोष्टी येऊं लागल्या. चार वर्षांनंतर ती आज इथं येईल, जवळ बसेल आणि गोड गोड-वोलेल ! शारदाच्या हृदयांत अधीरता निर्माण झाली; त्याच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले. पण कां ? कां येणार आहे ती ? तिनें कशासाठीं मला इथं बोलावलं आहे ? आतां माझा तिचा काय संबंध राहिला आहे ?

रात्रीचा एक वाजून गेला होता. एक स्त्री तोंडावरून पदर घेऊन त्याच रस्त्यानं देवालयकडेच येत होती. शारदाच्या मनांत विचार आला— काय, ही ललनाच येते आहे का ? होय ललनाच. किती मोठी झाली आहे आतां !

ललना जवळ येऊन उभी राहिली. शारदानं संकोच दूर करून म्हटलं, “बैस.”

कितीतरी दिवसांनंतर चंद्रप्रकाशांत तीं दोघे ह्या मंदिराच्या ओट्यावर पुन्हा एकमेकांसमोर बसलीं. पुष्कळ वेळपर्यंत दोघांपैकी कुणीच बोललं नाही. नंतर शारदानंच बैथं करून विचारलं, “मला इथं कां बोलावलंस ?”

ललनानं मान वर करून म्हटलं, “काम होतं.”

“कसलं काम ?”

“सांगते.”—नंतर पुष्कळ वेळ कुणीच बोललं नाही.

शारदाचरणं पुन्हा विचारलं, “कां, बोलत कां नाहीस ?”

“सांगते. पूर्वी तुमचं माझ्यावर प्रेम होतं. अजूनही आहे का ?”

प्रश्न विचारण्याची ती तऱ्हा पाहून शारदाचरणला विस्मय वाटला. त्यानं प्रति प्रश्न केला, “हें समजून घ्यायची कां इच्छा झाली आहे तुला ?”

“नाहीं, तसंच कांहीतरी कारण आहे त्याला.”

“आणि समज मी सांगितलं, माझं तुझ्यावर अजूनही प्रेम आहे म्हणून; पुढे ?”

ललना मधुर हास्य करून लाजून म्हणाली,

“माझ्याशीं लग्न कराल ?”

शारदाचरण चमकून मागे सरकत म्हणाला,

“नाहीं.”

“कां ?”

“तुझ्याशीं लग्न केलं तर जातीतून बाहेर पडावं लागेल.”

“मग पडावं.”

“मग चरितार्थ चालवायचा कसा ?”

“त्याची चिन्ता तुम्हाला करावी लागणार नाही.”

“परंतु बाबा तयार होणार नाहीत.”

“होतील. तुमच्या वडिलांना तुम्ही एकटेच आहांत. तुमचं म्हणणं ते ऐकतील.”

कांही क्षण स्वस्थ राहिल्यानंतर शारदानं पुन्हां म्हटलं, “मी एकुलता एक असलों त्यांचा, तरी बाबा तयार होणार नाहीत.”

“कां ?”

“किती तरी कारणं आहेत त्याला. बाबा तयार झाले तरीसुद्धां मला तुझ्याशीं लग्न करतां येत नाहीं. तुझ्याशीं लग्न केलं कीं माझी जात मला बाळीत टाकील. जातीतून बाहेर पडून इल्लदपुरांत टिकाव लागणार नाही. आणि शिवाय लग्नानंतर तुला घेऊन कुठंतरी सुखानं राहू शकेन इतका पैसाही नाही

माझ्याजवळ. आणखी एकदां होऊन गेलें तें झालें, संपलें. आतां काय त्याचें ? ह्यांतच आपलें दोघांचें कल्याण आहे. ”

ललना कांहीं वेळ स्तब्ध राहून पुन्हां म्हणाली, “ ठीक आहे. असंच होऊं या. परंतु माझ्यावर एक उपकार कराल ? ”

“ माझ्या हातांत असेल तर जरूर करीन. ”

“ तुमच्याच हातांत आहे. परंतु तुम्ही कराल किंवा नाहीं हें मात्र मला सांगतां येत नाही. ”

“ मग सांग, माझ्याकडून शक्य तितका मी प्रयत्न करीन. ”

“ माझ्या बहिणीशीं—छलनामयीशीं लग्न करा. ”

शारदाम्बरणानं हंसून विचारलं, “ कां ? तिच्यासाठीं वर मिळत नाही का ? ”

“ कुठें मिळतो आहे वर ? आम्ही माणसं गरीब आहोंत, दरिद्री आहोंत. गरीबाची मुलगी कोण करून घेणार ? केवळ एवढंच नव्हे तर आम्ही त्यांतून कुलीन आहोंत, हलक्या जातींत मुलगी देऊं शकत नाहीं. आमच्यापेक्षां हलक्या जातींत वर मिळूं शकेल. पण त्यासाठीं आम्हालाही पण आमच्या जातीला मुकावं लागेल. तुमच्या घरीं आमचा विवाह-संबंध होऊं शकतो. तुम्ही जर छलनाशीं लग्न कराल तर आमचें ओझं हलकें होईल. ”

“ मी सर्वस्वी बडिलांच्या आधीन आहे. त्यांच्या संमतीशिवाय मला कांहींच करतां येत नाही. ”

“ त्यांची संमती घेऊनच लग्न करा. ”

“ मला वाटतं, ह्या लग्नाला ते संमती देणार नाहीत. ”

ललनाचा चेहरा उतरून गेला. तिनें विचारलं, “ कां ? ”

“ मला वाटतं, तुला सगळें स्पष्टच करून सांगायला पाहिजे. लपवून ठेवण्यांत अर्थ नाही. माझे बाबा लोभी आहेत. माझ्या लग्नामुळें त्यांना पैसा मिळणार आहे. तुम्ही माणसं तर कांहींच देऊं शकणार नाहीं. मग जमणार कसं ? म्हणूनच म्हणतो कीं हें लग्न जमणार नाही. ”

ललनेनं गयावया करून म्हटलं, “आम्ही लोक गरीब आहोत. तुम्हाला घायला पैसा कुटून आणायचा आम्ही ? आणि शिवाय तुम्हाला पैशाची अशी काय जरूरी आहे ? ”

शारदाचरणाचं मन थोडेंसें द्रवलें. त्यानें हसून म्हटलं, “हें सगळें मला कळतं आणि पटतंसुद्धां. परंतु त्यांना पटत नाहीं, त्याला मी काय करूं ? ”

“तुम्ही जर त्यांना समजावून सांगाल तर त्यांना खात्रीनं पटेल.”

“फक्त एकदांच मला सांगतां येईल. समजूत घालण्याची गोष्ट मात्र बोलूं नकोस.”

ललना उदास होऊन म्हणाली, “मग कसं होणार ? ”

“मी तरी काय करूं त्याला ? ”

“मला वाटतं, तुमचीच या लग्नाला तयारी नाहीं.”

“नाहीं.”

“छलनासारखी मुलगी तुम्हाला सुखासुखी मिळणार नाहीं. ती सुन्दर आहे, बुद्धिमान आहे आणि कर्तबगार आहे. शिवाय एका गरीब माणसावर फार मोठा उपकार होईल, एक ब्राह्मणाच्या कुलाचं रक्षण केल्याचं श्रेय मिळेल आणि आम्ही जन्मभर ऋणी राहूं तुमचे. बोला, कराल लग्न छलनाशी ? ”

“बाबा जसं सांगतील तसं करीन.”

“आज मी तुम्हाला सगळें स्पष्ट करून सांगणार आहे. ह्या जन्मीं तुम्हाला पुन्हा सांगण्याचा मला कदाचित अवसर मिळणार नाहीं. म्हणून आतांच सांगून टाकतें. तुमच्याशीं कधीं मी लाज धरली नाहीं आणि आजही धरणार नाहीं. सगळ्या गोष्टी उघड्या करून सांगून टाकतें. तुमच्यावर मी नेहमींच प्रेम करीत आले आहे. ही गोष्ट मी तुम्हांला. पूर्वीं एकदां सांगितली होती आणि आज फार दिवसानंतर तीच गोष्ट, पुन्हां मी तुम्हाला सांगणार नाहीं असं ठरवलं होतं तरी, सांगतें. तुम्ही माझी कुठलीच गोष्ट—ही शेवटचीसुद्धां—ऐकली नाहीं. जें व्हायचं तें होऊन गेलं. पुन्हां कधीं असं होणार नाहीं. व्यर्थ तुम्हाला मी त्रास दिला याबद्दल मला क्षमा करा.”

शारदाचरणला मनांतल्या मनांत अतिशय यातना झाल्या. ललनेला जातांना पाहून त्यानं म्हटलं,

“ ही गोष्ट मी बाबांना अवश्य सांगेन. ”

ललनानं त्याच्याकडे वळून न पाहतां म्हटलं,

“ सांगा. ”

“ परंतु मी बाबांच्या पूर्णपणे आधीन आहं. ”

ललनानं जातां जातां म्हटलं, “ हं तर मी मर्वाशींच ऐकलं होतं. ”

“ कांहीं करतां आलं तर तुला कळवीन. ”

“ ठीक आहे. ”

“ ललना, मला क्षमा कर. ”

“ केली. ”

१०

“ हा माझा डाव! दे बाबा, चार आण्याचे पैसे. ”—

“ गाडीलच्या हातून चार आण्याचे ताव्रखंड मोजून घेऊन श्रीमान् हारानचंद्रानं ते आपल्या दुपट्ट्याच्या गांठीत बांधून टाकले. “ दैवांत जें असेल तें होईल—लावतो आठ आण्याचे पैसे! ” असं म्हणून श्रीमान् हारानबाबूने फाटक्या चढाईवर आठ आण्याचे पैसे टाकले आणि पुढें असलेला पत्त्यांचा डाव उचलला. सगळी मित्रमंडळी मोठ्या उत्सुकतेने आपापला डाव उघडून पाहूं लागली. कांहीं वेळानंतर दोन—तीन हात उंच उडी मारून हारानचंद्रानं म्हटलं, “ काढ

दोस्त, एक रुपाया ! पुन्हा मीच डाव जिंकला ! ” “ गाडिलनं हारानचंद्राला एक रुपाया देऊन त्याच्यापुढे पत्त्यांचा डाव टाकला. दुसरे लोकही शुष्क हास्य करून आपल्या कडोसरीचे पैसे काढूं लागले.

“ आणखिन पाहिजे ?—पाहिजेत का आणखी ? ”

“ बस. पुरे आता नकोत. ”

“ पंधरावरच जिंकून जा. ”

“ चल जा, चल जा, बाबा—हा पाहा आला माझा डाव ! ”

जवळ जवळ अर्धी रात्र उलटून गेल्यानंतर हारानचंद्र तिथून उठला तेव्हां त्याच्या कडोसरीला पैसे, दुप्पट्याच्या गांठीत पैसे आणि हातांत ही पैसेच होते. त्या रात्री तो घरी गेला नाही. दुसऱ्या दिवशीही ह्या दुकानांत जा, त्या दुकानांत जा, असंच करून दोन प्रहर टळून गेली. जवळ जवळ चार वाजता त्याने घरांत पाऊल ठेवलें. त्याचे डोळे लाल भडक होऊन गेलें होते; नाक, तोंड कपडे आणि सगळ्या शरिरांतून, अतिशय गांजा प्याल्यामुळे भयंकर दुर्गंधी येत होती.

स्नान करून हारानचंद्र जेवायला बसला तेव्हां शुभदानें त्याच्या-समोर बसत विचारलें,

“ आज किती उशीर केलात ? ”

“ काय करूं, सांग. कामामुळे एवढा उशीर होतो, पाहा. तूं अजूनपर्यंत कांहींच खाळं नाहीस ? ”

शुभदा गप्प बसली.

हारानचंद्रानें पुन्हा प्रश्न केला, “ खाळं नाहीस तूं अजून ? ”

“ वेईन खाऊन आतां. ”

हारानचंद्राला वाईट वाटलं. तो म्हणाला, “ शुभदा, तूं हें फार करतेस. माझं कांहींच नक्की नसतं. मी संबंध दिवस आलोंच नाहीं तर तूं कांही न खातां, न पितां संबंध दिवसभर उपाशी राहाणार का ? ”

दोन घांस तोंडांत घातल्यानंतर हारानचंद्रानें विचारलें, “ काल सकाळीं माझ्यापाशीं कांहीं पैसे मागितले होतेस ना तू ? ”

शुभदाच्या लक्षांत कांहींच आलं नाही. ती म्हणाली, “ कधी—नाही. ”

“ मागितले नव्हतेस ? मला वाटलं—मागितलं होतेस. ” नंतर थोडसं हंसून म्हणाले, “ काल मागितले नव्हतेस दोन दिवसांनीं मागणारच कीं. दोन्ही एकच ! माझ्या दुपट्याच्या गांठीत आठ रुपये बांधलेले आहेत, त्यापैकीं तूं पांच घे आणि बाकीचे तसेच ठेवून दे...”

शुभदानं मान हालवून म्हटलं, “ बरं. ”

शुभदाला आज मोठं आश्चर्य वाटलं. पुष्कळ दिवस झाले, त्यानें स्वेच्छेन तिच्या हातांत पैसे आणून दिले नव्हते. जेवून घेतल्यानंतर त्याला शुभदानें प्रश्न केला, ‘ कुठून आणले पैसे ? ’

आज हारानचन्द्राच्या तोंडावर हास्य विलसलं. तो म्हणाला, “ अग, आमच्या सारख्यांना पैशाची कधींच काळजी करावी लागत नाही. डोक्यांत अकल असेल तर सगळीकडे पैसेच पैसे पडलेले दिसून येतील. समजलं ? ”

शुभदाला काय समजलं तें तीच जाणे, परंतु तिनें प्रतिवाद केला नाही. वरील प्रसंग घडल्यानंतर दोन महिने असेच निघून गेले.

आज संध्याकाळीं शुभदा उदास चहऱ्यानें ललनाजवळ बसत म्हणाली, “ ललना, आज तुझ्याजवळ कांहींच नाही का ग ? ”

“ कांहींच नाही, आई. ”

“ आज किती तरी दिवस तूं असंच म्हणत आलीस पण प्रत्येक वेळेला दोन चार आण्याचे पैसे काढून देत होतीस. बघ ललना कांहीं असलं तर देऊन टाक. नाहीतर कडकडीत उपास पडणार सगळ्यांना.

आईचा दीन चेहरा आणि गद्गद् स्वर ऐकून ललना रडूं लागली.

रडत रडत ललनेनं म्हटलं, “ खरं सांगतें ग आई, माझ्याजवळ पै देखील नाही, तुझ्या पायाला हात लावून सांगतें.

दोघीनाही रडं कोसळलं. शुभदाला रडू कोसळलं, तिनें आपल्या मुलीवर अविश्वास दाखविण्यासारखं शब्द तोंडावाटे बाहेर काढले म्हणून. ललनाला रडूं कोसळायचं कारण दुसरं होतं. “ कांहीं नाही ” म्हणून आतापर्यंत ती थोडे-तरी पैसे दररोज देत आली होती, परंतु आज तिच्याजवळचे सगळे पैसे सरले होते. त्यामुळे यायला कांहींच उरलं नाही म्हणून ती रडत होती. सदानंदानं

दिलेल्या पन्नास रुपयापैकी शेवटचा पैसा तिने आज सकाळीं खर्च केला होता. आतां सगळीं काय खातील, रात्र कशी जाईल, आणि खायला द्यायला घरांत कांहींच नसल्यामुळे आईच्या मनाला किती यातना होतील आणि शिवाय उद्यां दुसऱ्याकडे हात पसरावयाची पाळी येईल—हें सगळे विचार मनांत येऊन तिच्या डोळ्यांतून अश्रू बाहेर आले होते. बिन्दूचा आधार होता पण ती आतां सासरी गेली होती. आणि सदानंद तर काशीला गेला होता; बरं हीच एवढी गोष्ट काळजी करण्यासारखी होती म्हणावं तर तसंही नाही. आज दोन दिवस झाले; हारानचन्द्राचा पत्ता नव्हता तो ! कदाचित् अफूच्या दुकानांत किंवा जुगाऱ्यांच्या अड्ड्यांत आसन ठोकलं असावं त्यानं !

इथें हारानचन्द्राची थोडीशी माहिती देणं जरूर आहे. तो गांजा पीत होता, अफू खात होता, शुभदाला खोटंनाटं सांगून तिलाही दोन-चार आण्याला लुबाडित होता आणि वेळ आली तर साऱ्या अंगाला भस्म रचून ब्राह्मण संतानाच्या उपजिविकेचें अंतिम साधन—भिक्षावृत्तीचाही तो अवलंब करित होता, परंतु इतकं करित राहूनही त्याला जुगाराचं रहस्य अद्यापि चांगल्या तऱ्हेनें अवगत झालं नव्हतं. परंतु तें रहस्य आतां त्याला पूर्णपणें कळलं होतं. जुगारांत प्रथम जसं घडतं तसंच झालं.—दोन-चार रुपये मिळाले—थोडासा लाभ झाला, परंतु जसजसे दिवस जात चालले तसतसं दुर्भाग्य हात धुवून त्याच्या पाठीमागें लागलं. शुभदाला त्यानें जे पांच रुपये दिले होते ते शेवटचेच ठरले. त्यानंतर कांहींच जिंकलं नाही असं नाही, परंतु जिंकण्यापेक्षां हरतच जास्त गेलें. पहिल्यादां हलुद्पूर गांवांत राहणं हारानबाबूला कठीण होऊन जात असे परंतु आतां ब्राह्मणपाडा गांवांतही उजळ माथ्यानं हिंडणं त्याला अशक्य होऊन बसलं होतं. रस्त्यांत भेटणारा प्रत्येक मनुष्य त्याच धनको होता, कारण त्यानें हारानबाबूना केव्हां ना केव्हां तरी दोन-चार आण्याचे पैसे हातउसने दिलेले होते. ‘उद्यां देईन’ असं सांगून प्रत्येक परिचित व्यक्तीपासून त्यानें दोन-चार आण्याचे पैसे मागून घेतले होते आणि प्रत्येक दुकानदाराचें कांहीं नाही तरी चार—आठ आणे सामानाचे देणें तो होता. ह्या सगळ्या भानगडीमुळे ब्राह्मणपाडा गांवांतही तो आतां फारसा दिसत

नसे. हां, संध्याकाळच्यावेळीं अफूचं दुकान शोधलं तर तिथें मात्र एका कोंपऱ्यांत बसून राहिलेला आढळला असता, आणि रात्र पडल्यानंतर जुगाराच्या अड्ड्याचा दरवाजा उघडून आंत नजर टाकली तर तिथेही विराजमान झालेला दिसून आला असता. आज काल बहुतेक सगळीं रात्र तो तिथंच घालवीत असे. पैसा जवळ नसल्या कारणानं रातःला त्याला खेळतां येत नव्हतें. तरी दुसऱ्यांच्या खेळांत भागीदार होत असे व भागीदारानें पैसे जिंकले तर दोन-चार आपऱ्याचे पैसे कधीं मधीं त्याला मिळून जात. इतर लोक एकदां खेळायला बसले कीं ते जाग्यावरून उठत नसत. अशा लोकांना हारानचंद्र चिलीम तयार करून आपल्या हातानें एकेकाच्या पुढें धरी आणि अशाच तऱ्हेनं कांहीं थोडीशीं चापलुसी आणि खुशामत करून आपल्या व्यसनासाठीं दोन चार आपऱ्याची सोय करून घेई. विजयी पक्षाची बाजू घेऊन त्यांच्यापुढें हातांत जानघें धरून दुर्गेचं नांव घेऊन आणखीन असाच कांहीं तरी हास्य-विनोद करून त्यांच्यामध्ये भागीदारी मिळवी. कधीं चार पैसे जमलेच जवळ तर खेळायलाही बसे. जिंकण्यापेक्षां हरण्याचें प्रमाणच जास्त. कधीं चार पैसे जास्त मिळाले तर मग मात्र विचारूंच नका. तुमच्या हाताला कधींच लागणार नाहीत ते. अफूच्या दुकानांत जाऊन पुन्हां जुन्या सरदार-मानकऱ्यांची जागा तो शोभवित असे. राजा महाराजांचें आसन ग्रहण करून दरबार भरवीत असे आणि मनांतल्या मनांत शुभदेच्या चेहऱ्याची आठवण करीत घरी येऊन भडकत असे. शुभदाच्याकडं खायला प्यायला मिळत होतं, तिची जमीनदारी कधींच बुडणारी नव्हती. त्याची शुभदा मूर्तिमंत अन्नपूर्णाच होती. तिचा हात कधींच रिता नसायचा; इतर कुणांसाठीं नसलं तरी त्याच्यासाठीं एक सूठभर तरी भात राखून ठेवलेला असायचाच. परंतु घरीं परत येत असतांना त्याला थोडं जड जात असे, मनाला टोंचणी लागत असे आणि घर जवळ आलं कीं त्याचे पाय उचलत नसत. शेवटीं घरांत प्रवेश केल्यानंतर तो अधिकच शरमिंदा होत असे. शुभदा त्याला पाय धुवायला पाणी देत असे; पाय पुसत असे आणि तऱ्हा वाढून त्याच्यासमोर दीन चेहरा घेऊन बसत असे. त्या वेळीं त्याच्या मनाची टोंचणी त्याला असह्य होत असे आणि त्याच्या वशाखालीं वांस उतरत नसे. संध्याकाळचे पांच वाजलेले

असोत किंवा रात्रीचे तीन वाजलले असोत, शुभदा जेवण्याचं ताट वाढून घेऊन त्याची वाट पाहात बसलेली असे. उशीर कां केलात किंवा एवढी रात्र कां झाली म्हणून एकदांही तिनं प्रश्न केला नाही किंवा कुरकुर केली नाही. या तिच्या करण्यामुळे त्याच्या मनाला जास्त टोंचणी लागत असे. पती पतीत असूनही इतकी श्रद्धा, इतकी भक्ती आणि अशा प्रेमाला आपण पात्र नाही याची त्याला जाणीव होती; त्यामुळे तर त्याला मनाची बोंचणी अधिक असह्य होऊन जात असे; आणि एवढ्या प्रेमाचा आणि श्रद्धेचा तो उपभोगही घेऊं शकत नव्हता. एकाद्याने नेहमीच अपराध करावा आणि दुसऱ्याने त्याला नेहमीच क्षमा करीत असावं अशांतलाच प्रकार. त्यामुळे गांजेकस आणि नशाबाज असूनही त्याला शरम वाटत होती. एकदांही शुभदा त्या अत्याचाराचा प्रतिकार करीत नव्हती, एक ब्रही काढीत नव्हती. हें आता पुरें झालं, मला आतां हें सहन होत नाहीं, माझ्या सहनशक्तीची सीमा खुंटली आहे असें तिच्या तोंडून एकदांही निघालें नाही. हारानचंद्राला त्यामुळे रोज रोज तोच अन्याय करीत असतांना लाज वाटत होती. दिवस अशाच तऱ्हेनें जात होते.

आज पुष्कळ रात्र उलटल्यानंतर हारानचंद्र घरीं परतला होता. घरांत घुसल्यानंतर त्याला थोडंसं विचित्र वाटलं. आज शुभदा पाय धुवायला पाणी घेऊन पुढें आली नाही किंवा कोंपऱ्यांत एका ठराविक ठिकाणीं जेवणाचं ताट वाढून घेऊन कुणी तरी वाट पाहात बसलं आहे हें दृश्यही त्याला दिसलं नाही; त्यामुळे त्याला थोडंसं चमत्कारिक वाटलं. एका कोंपऱ्यांत एक दिवा मंद प्रकाश टाकीत जळत होता. दिव्यांतला उजेड जास्त ठळक करण्यासाठीं हारानचंद्र दिव्य जवळ गेला तेव्हां दिव्यांत तेल नाही हें त्याला दिसून आलं. त्याला भीति वाटली—आज दोन दिवसानंतर तो घरीं परतला होता. ह्या दरम्यान कांहीं बरं वाईट तर झालं नाही ना ? विज्ञान्याच्या एका कडेला बसून हारानचंद्र कसल्या तरी विचारांत गढून गेला.

उजाडत आलं होतं तरी पण घरांतून कुणीही बाहेर आलं नाही. हारानचंद्रानें काय विचार केला कुणास ठाऊक ? हलक्या पावलानें चोराप्रमाणें हातांत जोडे घेऊन तो चुपचाप घराबाहेर पडला.

घरांतून निसटतांना आपल्याला कुणीच पाहू नये अशी त्याची इच्छा होती. परंतु तसं झालं नाही. ओट्यावर छलनामयी बसली होती. इतक्या पहाटे ती कधी उठत नसे. परंतु कां कोणास ठाऊक ती लौकर उठून बाहेर येऊन बसली होती. हारानचंद्राला पाहतांच तिने ओरडून विचारलं, “बाबा केव्हा आलांत ?” हारानचंद्र एकदम चमकला. परंतु त्याने लगेच स्वतःला सांवरून घेऊन उत्तर दिलं, “काल रात्री.”

“बाबा, तुम्हाला झालं आहे तरी काय ? रात्री आई, आत्या, आक्का सगळींच माणसं उपाशी होती. एक थेंबभर पाणीसुद्धां कुणाला प्यायला मिळालं नाही आणि तुम्ही तर असे पळून चालला आहांत. आज आम्ही काय खावं, सांगा ?”

हारानचंद्राच्या हृदयावर धाव बसला. हातांतून जोडे आपोआप गळून पडले. पुष्कळ वेळपर्यंत एकाद्या दगडाप्रमाणे उभा राहून त्याने विचारलं, “छलना खरं सांगत आहेस तू हें ?”

छलनामयीने आपला आवाज आणखीन चढवून ओरडण्यास सुरुवात केली, “ए आत्या ! ऐकलंस का बाबांचं म्हणणं ? जसं काहीं मी खोटेच सांगते आहे ? काल सगळी रात्र भाईनं आणि अक्कानं रडून रडून घालविली पण त्याचा तुम्हाला कसा पत्ता लागणार ? फक्त इथे जेवायला येण्यापुरताच आमचा आणि तुमचा संबंध !”

हारानचंद्राला आतां तिथे उभं राहणं शक्य नव्हतं. हातांत जोडे घेऊन त्याने तिथून पळ काढला. छलनाने पुन्हां ओरडून म्हटलं, “अग ऐकतेस का ? बाबा पळून गेले पाहा !”

छलना लहान आहे, अजून तिच्यांत पोंच नाही आणि शिवाय ती बोलभांड होती. कुणार्शी कसं बोलावं हें तिला अजून समजत नव्हतं. ललनानं लपून सारं ऐकलं होतं. हारानचंद्र निघून गेल्यानंतर हळू हळू छलनाच्या पुढे येऊन तिने म्हटलं, “छलना, तुझी अक्कल नाहीशी झाली आहे का ?”

“काय झालं ?”

“कुणाशी कसं बोलावं हें अजून तुला कळत नाही ? अशा तऱ्हेनं नाही नाही ते शब्द बोलून, बाबांना दुखवलंस आणि त्यांना पळवून लावलंस वरं दिसतं का ? ”

छलनामयीनं रागावून विचारलं, “मी पळवून लावलं का ते आपण होऊनच पळून गेले ? ”

“छी: वडिलांचदल कुणी असं बोलतं कां ? ”

“कां नाही बोलत ? वडील वडिलांसारखं वागले तर त्यांना असे शब्द बोलू नये, परंतु अशा बापाला कसाब म्हाटलं तरी चालेल. कुणाचे बाप अशा तऱ्हेनं पळून जातात ? कुणाचे बाप अशा तऱ्हेनं गांजा पिऊन आणि अफू खाऊन घराबाहेर सदेदीत पडून राहतात ? मी जरूर बोलिन, पुन्हां पुन्हां बोलिन.”

ललना वरुद्ध होऊन म्हणाली, “छलना, जा—इथून निघून जा.”

“मी कां निघून जाऊं ? तूच निघून जा इथून. माझ्यावर हुकमत नाही चालणार तुम्ही. ”

माघार घेऊन ललना तिथून गपचूप निघून गेली.

११

त्याच दिवशीं दुपारीं रासमणीच्या पुढें पितळेचं एक भांडं ठेवीत शुभदा म्हणाली, “आक्का, फार उशीर झालाय, आज ते येणार नाहीत असं दिसतंय. हें भांडं गहाण ठेवून कांहीं मिळालं तर पाहा. ”

कांहीं क्षण शुभदाच्या तोढाकडे पाहून रासमणीनं म्हटलं,

“ फार लाज वाटेने सूनवाई ! ”

ललना तिथेंच उभी होती. तिनं भांडं उचलून म्हटलं,

“ आई, मी एकदां जाऊन पाहतें. ”

भरलेल्या आवाजांत शुभदानं विचारलं, “ कुठं जातेस ? ”

आईच्या तोंडाकडे पाहात ललनेनं हंसून म्हटलं, “ त्याच घोषच्या दुकानावर. ”

“ तूं जातेस ललना ? ”

“ कां ? त्यांत लाज कसली ? मी ह्याच गांवांतली मुलगी आहे, लहान-पणापासूनच सगळे मला पाहात आले आहेत, इथें मला कसली लाज ? चांगलें वाईट दिवस कुणाच्या घरीं येत नाहीत आई ? ”

ललना निघालेली पाहून रासमणीनं तिच्या हातांतलें भांडं घेत म्हटलं,
“ मीच जाऊन येतं. ”

त्या दिवशीं दुपारीं तीन वाजून गेल्यानंतर सगळ्यांचीं जेवणं आटोपलीं सगळीं तृप्त होऊन उठल्यानंतर ललनेला बाजूला घेऊन शुभदानं म्हटलं,

“ ललना सहजनच्या झाडाची पानं तर घेऊन ये बाई ”

ललनेनं विस्मय-चकित होऊन विचारलं, “ आतां सहजनचीं पानं घेऊन काय करतेस आई ? ”

“ काम आहे. मला पाहिजे आहेत तीं ? ”

“ काय काम आहे आई ? कशाला पाहिजेत ? ”

शुभदा थोडंसं हंसून म्हणाली, “ ऐकून तुला काय करायचंय ? ”

शुभदेचा हेतु ललनेला थोडासा समजून चुकला. काग भात उरला नाही ना ? ”

“ उरला आहे ना ! ”

“ मग ? ”

“ गृहस्थांच्या कुटुंबांत थोडीशी भाजी तयार असलेली बरी. ”

ललनेनं घाबरून विचारलं, “ खरंखरं सांग ना आई काय करते आहेस तें ? ”

“ काय करणार मी ? ”

“तुझ्या पायां पडते आई माझ्यापाशीं लपवूं नकोस !”

शुभदाचे पाय धरायला ललना खाली वाकली इतक्यांत शुभदानें तिचे हात धरून तिला उठवलं आणि तिला जवळ घेऊन तिच्या कपाळावरले केंस कानांच्या बाजूला सारत प्रसन्न मुखानं म्हटलं,

“एका माणसाला पुरण्या एवढाच भात उरला आहे, ते आले तर...”

“तर काय तू फक्त तीं सहजनचीं पानं खावून राहणार ?”

शुभदा हंसूनच म्हणाली, “सहजनची पानं खाण्यासारखीं नाहीत का ?”

“खाण्यासारखीं असतीं तर मग एकट्यानेंच कां खावीं ? सगळ्यानींच खाऊं ?”

“राहूं दे ह्या गोष्टी बाजूला. मद्याशीं तूंच म्हटलं होतंस ना, ललना, बेरे वाईट दिवस कुणाच्या घरी येत नसतात म्हणून ? तर मग बऱ्या आणि वाईट दिवसांचा कां विचार करावा ? देवाच्या मनांत आलं तर सगळं काहीं चांगलं होईल. त्या वेळीं.....” बोलतां बोलतां शुभदाचे डोळ भरून आले.

ललना रडत रडत बाहेर निघून गेली आणि थोड्याच वेळांत परत येऊन सहजन झाडाच्या पानांचा ढीग आईच्या समोर रचून डोळे पुशोत पुशीत बाहेर निघून गेली.

संध्याकाळ व्हायला अजूनही वेळ होता. ब्रह्मणपाडा गांवाच्या एका छोट्याशा मोदीच्या दुकानाच्या कडेला एक भिकारी चुपचाप उभा होता. दुकान लहानसंच होतं. एक दोन पैश्यांची गिऱ्हाईकी करणाऱ्याशिवाय तिथं सहसा दुसरं कुणी येत नसे. कितीतरी लोक येऊन पैशाचं मीठ आणि पैशाचं तेल घेऊन परत जात होते. अशाच तऱ्हेनं किती तरी वेळ निघून गेला. तरी तो भिकारी तिथं स्वस्थ उभा राहून खोदी-विक्री पाहत होता. बऱ्याच वेळांनंतर दुकानदाराची वृष्टी त्याच्यावर पडली, त्यानं विचारलं, “तुम्हाला काय हवंय हो ?”

भिकाऱ्यानें मान हालवून म्हटलं, “काहीं नाही.”

दुकानदारानें चिडून म्हटलें, “तर मग इथं उभा राहून गर्दी करूं नकोस.”

एका गिन्हडिकानें म्हटलें, “कदाचित् भीक मागण्यासाठीं उभा असेल.”

दुकानदारानें अधिकच चिडून म्हटलें, “जा, जा बाबा जा. इथं तुला कांहींच मिळणार नाही. आणि संध्याकाळच्या वेळीं कसली भीक मागतोस !”

भिकारी निघून गेला, पण फारसा लांच न जातां पुन्हां वळून येऊन तो पूर्वीच्याच ठिकाणीं उभा राहिला. भिकाऱ्याला परत आलेला पाहतांच दुकानदाराने विचारलें,

“पुन्हां कां आलास ?”

“तांदूळ विकत घ्याल ?”

“कसले आहेत तांदूळ ? काय भाव ?”

“जाडे तांदूळ आहेत.”

“कसे आहेत पाहूं ?”

भिकार्यान्याने आपली झोळी उघडून म्हटलें, “हे असे आहेत पाहा.”

दुकानदाराने माल पाहून भुंवया चढवीत म्हटलें, “हा तर भिकेचा तांदूळ आहे, किती पैसे पाहिजेत ?”

तांदूळ विकणाऱ्याने दुकानदाराच्या तोंडाकडे पाहात म्हटलें, “दोन आणे.”

“हुश ! चार पैशांचे सुद्धां तांदूळ नाहीत आणि दोन आण्याला विकायला निघाला आहे ! मला नकोत जा.”

ह्या भिकाऱ्याची ओळख करून द्यायचें कारण नाही. हा आपला हारान-चंद्र होता.

हारानचंद्र जवळच्याच एका झाडाखालीं जाऊन बसला. झाडाखालीं बसल्यानंतर एक मूठभर तांदूळ पिशवीतून घेऊन खाऊं लागला. खातां खातां तो विचार करीत होता—एवढे तांदूळ काय चार पैशाला विकूं ? साऱ्या दिवसाच्या कष्टांची किंमत फक्त चारच पैसे ! अडुच्यावाल्याजवळ घेऊन गेलों तर चार दिवसाच्या नशापाण्याचा तो बंदोबस्त करून देईल. पण तिथं हे घेऊन कसा

जाऊं ? छी: साला अड्डेवाला भिकेचे तांदूळ तात्काळ ओळखील. मग काय करावं ?
छी: छी: छी:—घरी घेऊन जाऊं ? परंतु हे एवढेसे तांदूळ कुणाच्या तोंडांत
घालूं ? राहूं द्या.....

हारानचंद्राने पिशवी व्यवस्थित बांधली आणि पुन्हा त्याच दुकानदारा-
कडे जाऊन त्याला हांक मारून म्हटलं, “घेऊन टाका.”

“चारच पैशाला देशील ना ? ”

“हां.”

“तर मग त्या टोपलीत टाक.”

हारानचंद्राने टोपलीत तांदूळ ओतून हान पुढे केला. दुकानदाराने
दिलेले चार पैसे घेऊन बाजूला जाऊन त्याने पोटभर हंसून घेतलं. तो मनांतल्या
मनांत म्हणत होता—“कसं उल्लू बनवलं दुकानदाराला ! साले जसे
कर्म करतात तसलीच फळं भोगतात. चार पैसे द्यायला निवाला होता ! अर्धे
तांदूळ मी खाऊन टाकले आणि बाकीचेच नेऊन दिले ह्याचां पत्तासुद्धां
बेट्याला लागला नाही.”

मनांतल्या मनांत आपल्या अकलहुषारीवर मौज उडवीत हारानचंद्राने
संध्याकाळच्या अंधारांत अफूच्या दुकानाचा दरवाजा उघडून आंत प्रवेश केला.

१२

“आतां आणखीन सहन होत नाही ललना ! ”

तीन दिवस उपास काढून शेवटी शुभदा आपल्या मुलीच्या गळीत
रडू लागली.

ललनानें मोठ्या कष्टानं आईचे अश्रू पुसून म्हटलं, “असं काय करतेस आई ? हे दिवस का असेच राहणार आहेत ? येतील चांगले दिवस. ”

शुभदा रडत रडतच म्हणाली, “देव करो आणि तुझ्या तोंडांत साखर पडो. पण आतां सहन करवत नाहींग ! तुमची आई होऊन उघड्या डोळ्यानं तुमची दुर्दशा कशी पाहूं ? मी तर आतां आई भागीरथीच्या चरणांचा ठाक घेणार आहे; माझ्यामागे ह्यांचा नीट संभाळ कर ललना. दारोदारी भीक मागणं—आईंग !—हें आतां आणाखिन सहन करवत नाहीं ! ”

शुभदा आपल्या मुलीच्या गळ्यांत हात घालून ज्या तऱ्हेनं रडत होती. ज्या तऱ्हेनं आक्रोश करीत होती ती तऱ्हा पाहून दगडाचि मन द्रवलं असतं ! आज किती तरी दिवसांनीं तिचा मनावरचा तावा उडाला होता. तिची सहनशक्ति नष्ट झाली होती. नंतर धैर्य गळून गेलें होतें आणि म्हणूनच आज तिला तोंड आवरणं कठीण होऊन गेलं होतं. ज्याला कधीही राग येत नाही तो जर रागावल तर त्याला आवरणं अशक्य होऊन बसतं. जो नेहमी शांत असतो त्याच्या हृदयांत जर वादळ निर्माण झालं तर तें वादळ प्रलयकाळाचं स्वरूप धारण करतं; त्यामुळेंच ललना संकटांत पडली होती. कुठल्याही तऱ्हेनं आपल्या आईची समजूत घालणं तिला शक्य होईना, परंतु तिला तसंच रडूं दिलं तर तेंही त्रासदायकच होणार होतं; सगळं खरं पण ललनाला कांहींच करतां येत नव्हतें. शेवटीं रात्रीं पुष्कळ उशिऱां दोघीही रडून रडून त्याच जागीं एकमेकांना बिलगून झोपीं गेल्या.

हारानचंद्राच्या विचारामुळें शुभदेला काळजी लागू राहिली होती. आज सहा दिवस झाले तो घरीं परतला नव्हता. कदाचित् अपमान आणि लांछनेच्या भीतीनं त्यानें आत्महत्या केली असावी असं शुभदेला वाटत होतं. मुलगी होऊन छलनामयीनं ज्या प्रकारें त्याला अपमानित आणि ताडित करून पाठविलं होतं त्यामुळें मनाला लावून त्यानें कदाचित् आत्महत्या केली असेल तर त्यांत आश्चर्य वाटण्याजोगं कांहींच नव्हतं. हीच गोष्ट अष्टौप्रहर शुभदेच्या मनांत येऊन जात होती. आजही रात्रीं ह्याच विचारानं शुभदा चमकून उठून बसली आणि ललनेला उठवून म्हणाली, “अग, ते आतां नाहीत.” झोपेंत ललना नीटकांहींच

समजू शकली नाही, आपल्या आईकडं पाहून तिनं विचारलं, “कोण आई ?”
 “मी स्वप्नांत आतां पाहिलं कीं ते आतां नाहीत. — ते जिवंत नाहीत. ”

“असं कां म्हणतेस आई”—असं म्हणून ललना रडूं लागली. त्यानंतर दोघींनीं उरलेली रात्र रडूनच काढली.

इळूं इळू सूर्य वर चढूं लागला. जवळ जवळ दहा वाजतां कृष्णा ब्राह्मणीनं स्नान करून परत जात असतांना वाटेत हारानबाबूच्या घरी प्रवेश केला आणि अंगणांतच थांबून हांक मारली, “सूनवाई !—”

शुभदानं बाहेर येऊन म्हटलं, “काय अक्का ? बसा. ”

“आतां बसत नाहीं सूनवाई, उशीर होतो आहे. स्नान करून परत जातेंय. घरीं जातां जातां जरा सूनवाईला तरी पाहून जावं म्हटलं.”

शुभदा गप्प बसली.

कृष्णा ब्राह्मणीनं मान वांकडी करून म्हटलं, “सूनवाई, ऐकून तरी घे जरा.”
 शुभदा जवळ येतांच तिनं पुन्हां विचारलं, “हारानचा पत्ता लागला का ?”
 शुभदानं उत्तर दिलं, “नाहीं. ”

“आज किती दिवस झाले तो घरीं आला नाही त्याला ? ”

“झाले सहा दिवस. ”

“सहा दिवस झाले ? ब्राह्मणपाड्याला कुणाला पाठवलं होतं का ? ”

“कुणाला पाठवायचं ? कोण जाणार ? ”

“हो तुझं म्हणणंही बरोबर आहे; मग मला कां नाहीं सांगितलंस ? ”

शुभदानं कांहींच उत्तर दिलं नाहीं. पाण्याची कळशी खाली घसरत चालली होती; तिला परत यथास्थानीं वर सरकवून ठेवीत कृष्णप्रियानं विचारलं,
 “कांहीं पैसे आहेत का जवळ ? ”

“कांहींच नाही. ”

“मग चालतं कसं ? ”

शुभदा गप्प बसली.

“मुलाचं कसं आहे ? ”

“आहे तसंच आहे. ”

“ ललनाला जरा माझ्या घरी पाठवून दे. ”

कृष्णप्रिया निघून गेल्यानंतर ललनेला बोलावून शुभदेनं म्हटलं,
“ कृष्णाआक्यानं तुला बोलावलं आहे, जरा तिच्या घरी जाऊन ये पाहू. ”

“ कशाला बोलावलं आहे ? ”

“ मला माहीत नाही. ”

ललना कृष्णप्रियाच्या घराकडे निघून गेली. कांहीं वेळानंतर परत येऊन आपल्या आईच्या हातांत दोन रुपये देत म्हणाली, “ कृष्णाआत्यानी दिले आहेत ”

“ शुभदानें रुपये पदरांत बांधून घेत विचारलं,

“ आणाखिन् कांहीं म्हटलं कां ” तिनं ?

“ हो, ती म्हणाली, बाबा आले म्हणजे कळव. ”

शुभदानें त्या दिवशीं देवाच्या पायांवर वारंवार मस्तक ठेवलं. पूजेच्या खोलीत असलेल्या दुर्गेच्या प्रतिमेसमोर कितीतरी वेळ हात जोडून उभी राहिली आणि बाहेर येऊन पुष्कळदां तुळशीला गुडघे टेकून नमस्कार केला. एवढं सगळं केल्यानंतर खाण्यापिण्याचं सामान विकत आणायला पैसे देऊन ती गंगे-वरून स्नान करून आली.

त्या दिवशीं मनासारखा आहार मिळाला होता म्हणून छलना आनंदानं हंसत-खेळत आपल्या बाहुलीला घेऊन आपल्या मैत्रिणीच्या घरी खेळायला गेली.

रात्री अंधार पडल्यानंतर काळोखांत तोंड लपवून हारानचंद्र आज घरी परतला होता. सहा दिवसांपूर्वी त्याची जी अवस्था होती तीच आजही होती; कांहींच बदल झाला नव्हता. जो काय बदल झाला होता तो त्यांच्या कपड्यांत ! कोळशांनही काळे ठिकर असे त्याचे कपडे झाले होते आणि कपड्यांची लकरी लोबत होती. त्यामुळं शंभर ठिकाणी त्यांना गांठी मारण्यांत आल्या होत्या. बस एवढाच फरक होता. वेळेवर त्याला यथास्थित जेवण बगैरे घालून शुभदानं ललनेला एका बाजूला बोलावून हंसून म्हटलं, “ बाकी दररोज तुझंच तोंड पाहून उठेन तर बरं होईल. ”

ललनेनही हंसून विचारलं, “ कां आई ? ”

“ आज मला जें समाधान झालं तेवढं जन्मांत कधीं झालं नव्हतं. ”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ललना कृष्णा आत्त्याकडे जाऊन म्हणाली,
“ आत्त्या, बाबा काल रात्री परत आले आहेत. ”

कृष्णा ब्राह्मणीचा चेहरा फुलून उठला, जणू कांहीं तिच्या मागची एक मोठी काळजी मिटली ! तिने हंसून विचारलं, “ हो ? आला का ? बरा आहे ना ? ”

“ हो. ”

“ इतके दिवस कुठें होता ? सांगितलं का कांहीं त्यानं ? ”

“ ठाऊक नाही मला. ”

“ सूनवाईने विचारलं नाही वाटतं ? ”

“ नाही. ”

“ तुझ्या आत्त्याने सुद्धां नाही विचारलं ? ”

“ नाही. ती त्याच्याशीं बोलतच नाही. ”

“ बोलत नाही ? कां ? ”

“ मी कसं समू ? ”

अकरा वाजायच्या सुमारास केळीच्या पानानं झांकलेली एक वाटी हातांत घेऊन, शुभदाच्या घरीं येऊन कृष्णाप्रिया ब्राह्मणीनं म्हटलं, “ सूनवाई, थोडीशी भाजी आणली आहे—हारानसाठी. ”

शुभदानं हातांत वाटी घेऊन शेजारच्या खोलीकडे पाहात म्हटलं,
“ त्या खोलीत आहेत. ”

ब्राह्मणीला तिचा हेतु कळून चुकला. ती म्हणाली, “ राहू दे आतां ह्या वेळीं भेटणार नाही त्याला. घर तसंच उघडं टाकून आलें आहे. ”

ब्राह्मणीनं अर्ध्या अंगणापर्यंत जाऊन पुन्हां परत येऊन विचारलं,
“ सूनवाई, हारानला एक गोष्ट विचारून घेशील ? ”

“ कोणती ? ”

“ तो इतके दिवस कुठें होता हीच. ”

शुभदानें मान हालवून म्हटलें, “ बरं विचारीन ! ”

हारानचंद्र ला जेवायला बसवून शुभदाने त्याला हळूच प्रश्न केला,
“ इतकें दिवस कुठें होतां ? ”

हारानचंद्रानें उतरलेल्या चेहऱ्यानं खालीं मान घालून उत्तर दिलें,
“ झाडांखालीं. ”

शुभदा त्यानंतर काय बोलणार ?

दुसऱ्या दिवशीं कृष्णाप्रिया पुन्हां आली आणि पुष्कळ वेळ इकडल्या-
तिकडल्या गप्पा मारून तिनं विचारलं,

“ सूनवाई, विचारून घेतलंस ? ”

“ हो. ”

“ काय म्हणाला ? ”

“ झाडाखालीं राहात होतों म्हणाले. ”

पुन्हां इकडल्या तिकडल्या गप्पा गोष्टी सुरू लागल्या. उठतांना लुग-
ड्यांत लपवून आणलेले कापडाचे दोन ठाण बाहेर काढून ब्राह्मणी म्हणाली,
“ घरांत पडले होते, हारानच्या उपयोगाला तरी येतलि म्हणून आणले आहेत. ”

शुभदानें हात पुढें करून कापड घेतलें.

कृष्णाप्रिया कांहीं क्षण शुभदाच्या चेहऱ्याकडे पाहता राहिली आणि
नंतर आवाजांत गोडवा आणून म्हणाली,

“ पाहा, सूनवाई, कुणी दिलेंत म्हणून जर हाराननें विचारलं तर दुसऱ्या
कुणाचं तरी नांव सांग. माझं नको सांगूं ! ”

शुभदानें हंसल्यासारखं करून विचारलं, “ कां ? ”

कृष्णाप्रियानं थोडसं इकडे तिकडे करून म्हटलं, “ असंच. ”

“ आणि सांगितलं तर ? ”

ह्या वेळीं ब्राह्मणीनेंही हंसून म्हटलं, “ सांगितलंस तर आपल्या कृष्णा
आक्काचं मांस खाशील. ”

एक एक दिवस उगवत होता, मावळत होता. घरीं परत आल्यानंतर
हारानचन्द्र पुन्हा म्हणून बाहेर गेला नाहीं. एका परीनं शुभदा त्याच्या बाब-
तीत आतां पुष्कळच निश्चित झाली होती, परंतु दुसरीच एक काळजी तिच्या

मनांत घर करून राहिली. घरांत खाण्या-पिण्याचं कसं करायचं हीच काळजी तिला दररोज सतावू लागली. ही एकच गोष्ट तिच्या दुःखाला आतां कारण झाली होती. कधी कुणाकडून एकादा रुपाया आणला तर कधी दुसऱ्यानें दोन रुपये दान दिले अशा तऱ्हेनं त्यांचा संसार चालला होता. परंतु असं किती दिवस चालणार ? आणि एवढीच एक काळजी होती का ? माधवचा चेहरा पाहिला की तिच्या काळजांत चर्च होत असे आणि ह्या सगळ्यांवर कळस म्हणजे छलनामयीच्या लग्नाची काळजी ! ती दररोज वाढत चालली होती. माधवच्या काळजीतून ती मुक्त होऊं शकत असे परंतु छलनेच्या काळजीतून तिला मुक्त होतां येत नव्हतं. छलना हिन्दु कुटुंबांतली मुलगी होती. तिचं लग्न केल्या शिवाय तिच्या काळजीतून मुक्त होतां येत नव्हतं. माधवचा चेहरा पाहिला की शुभदेच्या रक्ताचं पाणी होऊन जात असे परंतु छलनेला पाहिलं की तिच्या शरिरांतले प्राण उडून जाण्याची इच्छा करीत असत. ह्या सगळ्या काळज्यांमुळं शुभदा हळूहळू खंगत चालली होती. हें कुणाच्या लक्षांत आलं नव्हतं. एका ललनेच्या नजरेंतून ही गोष्ट सुटू शकली नव्हती. गंगेवरून एक कळशीभर पाणी आणतांना आईला दम लागतो हें ललनेला दिसत होतं इतकंच नव्हे तर भाजी चिरीत असतांना, बटाटे आणि पडवळाची सालपटं छिलून काढतांना आईचा हात मध्येच अटकतो हेंही तिनें पाहिलं होतं. हल्लीं तिचं खाणंही कमी झालं होतं. ती पूर्वीं दोन वेळां जेवत असे परंतु आतांशां तिसऱ्या प्रहरीं एकदांच काय ती जेवून घ्यायची. तिला जेवण्यासाठीं पुष्कळ आग्रह केल्यावर ती उत्तर देत असे, “ मला आतां भूक नाही. ”

ललना हें सगळं पाहत होती आणि एकांतांत जाऊन खूप रडत होती. कधी कधी खोलीचा दरवाजा बन्द करून घेऊन कपाळांवर तडातडा हात मारून घेत होती. अशा करण्यानं कधी कुणाचा फायदा झाला आहे ?

आज एकादशी होती तरी शुभदा स्वयंपाक करीतच होती. ललनेनं स्वयंपाक घरांत जाऊन पाहिलं, चुलींत आई कांहीतरी भाजीत आहे. काय तें ओळखतां आलं नाही म्हणून ललनेनं विचारलं, “आई काय भाजते आहेस ग ?”

“मोहरीचीं फुलं ओहेत तीं ?”

“काय करणार आहेस त्यांचं ?”

“भाजून छलनेला देतें. आज नदीवरनं स्नान करून येतांना कुठल्या-तरी शेतांतनं तिंनं ही तोडून आणून मला तळायला दिली ओहेत. जेवतांना तिला तोंडीं लावायला पाहिजे म्हणून तिंनं बजावलं आहे. परंतु घरांत तेल नाही म्हणून तिला हीं फुलं केळीच्या पानांत बंद करून भाजून देत आहे.”

ललनानं पुढं विचारलं नाही.

जेवायच्या वेळीं फुलांची अवस्था पाहून छलनामयी गरजून म्हणाली,
“ह्याला तळणं म्हणतात काग आई ? राख झाली आहे सगळ्यांची ?”

शुभदानं भीत भीत म्हटलं, “थोडीशीं जळून गेलीं ओहेत.”

“मी नाही खाणार जा. जळलेली वस्तु तुला चांगली लागते वाटतं ?”
हीं घे. आतां तूंच खा. चेहरा फुगवून पानावरून तीं फुलं जामनीवर काढून ठेवात छलना म्हणाली.

छलना भडभडी होती. मनांतून कशी होती कुणास ठाऊक. तिच्या मनासारखी एकादी गोष्ट झाली नाही तर ती सगळं घर डोक्यावर घेत असे. आणि त्या वेळीं तिच्या तोंडाला तोंड द्यायचं धैर्य कुणालाही होत नसे, एवढं मात्र खरं.

खूब बडबड करून छलना जेवून निघून गेली, तेव्हां ललनेन म्हटलं, “आई, छलना दिवसें दिवस वाईट गुण धरतेय. तिला तूं बोलत कां नाहीस ? तिला बोलायची माझी कांहीं छाती होत नाही; एकाच्या जागीं ती दहा ऐकवते.”

शुभदानं विचार करून म्हटलं, “सगळ्या मुली काय तुझ्यासारख्याच असतात ललना ? हाताची पांच बोटेसुद्धां सारखीं नाहीत ! छलनेला तिच्या मनासारखं मला खायला घालतां येत नाही. तिला मनासारखा कपडा देतां येत नाही.—मग काय करायचं ? ती बोलेल तें ऐकून घेतलं पाहिजे.”

“हें चांगलं दिसतं कां पण ? ”

“चांगलं दिसत नाही हें मला माहीत आहे; परंतु मी तरी काय करूं ? माझेच दिवस चांगले असते तर छलना तरी कशाला असं बोलली असती आणि मला तरी कां ऐकून घ्यावं लागलं असतं ? ”

शुभदाचं म्हणणं बरोबर आहे हें ललनेला पटलं.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं जवळ जवळ त्याच वेळेला उतरलेला चेहरा घेऊन ती आईजवळ जाऊन उभी राहिली. शुभदानं तिच्या तोंडाकडे पाहून विचारलं, “काय झालं ? ” ललनानें एक रुपया काढून म्हटलं, “कृष्णा आत्त्यानं म्हटलं कीं आतां मी किती जरी खणलं तरी पाणो निघणार नाही. आपल्या बापाला सांग कीं आतां कुठं तरी कामधंदा पाहा, मीच स्वतः दीन-दुःखा आहे, ह्या पुढें मला आणखीन कांहीं देतां येणार नाही.”

त्या दिवशीं घरचा कामधंदा आटोपून ललना माधवच्या जवळ येऊन बसली.

माधवनं विचारलं, “आका, त्याचं काय झालं ? ”

“कशाचं काय माधव ? ”

माधवनं थोडं थांबून म्हटलं, “तिथं जायचं ? ”

ललनाही थोडी अडखळली; परंतु लगेच विचार करून ती म्हणाली,

“त्या बाबतींत मी तुला आज कांहीं सांगणार आहे माधव.”

माधवनं कष्टानं उठून बसत विचारलं, “काय आका ?

तिथं केव्हां जायचं ? ”

“ तिथं मी उद्यां जाईन. ”

“ उद्यां जाणार तूं आणि मी ? ”

“ आधीं मी जातें आणि मग तू ये. ”

माधवनं घाबरून म्हटलं, “ कां ? दोघेही बरोबरच जाऊं कीं आका ! ”

ललनानं म्हटलं, “ नको, आई फार रडेल. ”

माधवनं क्षुब्ध होऊन म्हटलं, “ रडूं दे तिला. ”

“ छे, असं म्हणूं नये बाळा. मीच जाईन. ”

“ पुन्हां परत कधीं येणार तूं ”

“ तूं ज्या दिवशीं येशील त्याच दिवशीं एकदां येऊन जाईन. ”

“ मग त्या आधीं तूं येणार नाहीस मधून मधून ? ”

“ नाही. ”

“ मग मी कधीं येऊं ? ”

“ ज्या दिवशीं मी तुला घेऊन जाईन तेव्हां. ”

“ मला घेऊन जायला येशील ? ”

“ हो. ”

“ तूं गेलीस तर आई रडणार नाही का ? ”

“ रडेल कदाचित्. ”

माधव कांहीं वेळ स्तब्ध राहून म्हणाला, “ तर मग आका जाऊ नकोस तूं. ”

“ कां ? ”

“ आई रडेल ना ? आई रडणार असली तर मी देखील तिथं येणार नाही. ”

“ तर मग तूं येऊं नकोस तिथं. ”

कांहीं वेळ स्तब्ध राहून पुन्हां माधवनं म्हटलं, “ मग मी नाही येणार तिथं. ”

“ मी उद्यां जाऊं ना माधव ? ”

“ जा. ”

“ मी दिसलें नाहीं, तुझ्याजवळ पुन्हां आलें नाहीं तर तू रडणार नाहींस ना ? ”

“ मला घेऊन जायला केव्हां येतील ? ”

“ आणखिन् कांहीं दिवसानंतर. ”

“ मग तू जा, मी रडणार नाहीं. ”

आपलं तोंड फिरवून ललनानें चट्‌दिशीं आपले डोळे पुसून घेतले आणि नंतर माधवच्या डोक्यावर प्रेमानं हात ठेऊन म्हणाली, “ मी गेल्यानंतर ह्या सगळ्या गोष्टी तू आईला सांगू नकोस हं. ”

“ नाहीं सांगणार. ”

“ आई जें सांगेल तें ऐकत जा—तिला त्रास देऊं नकोस आणि औषध वेळेवर घेत जा. ”

“ सगळं करीन. ”

कांहीं क्षण थांबून ललना पुन्हां म्हणाली, “ माधव, सदा भैय्याला तर तू विसरला नाहींस ना ? ”

“ नाहीं ”

“ तो जर आला—तुला पाहायला आला.....”

“ तर ? ”

“ तर सांग कीं आका निघून गेली. कुणी जवळ नसतांना सांग हं. ”

“ बरं. ”

त्याच वेळेला शुभदा आंत येऊन म्हणाली, “ रात्र फार झाली ललना, जा आतां; तू जाऊन झोप ”

आईच्या शब्दांना माधवनंच उत्तर दिलं, “ आई, आज आकाल माझ्याजवळ झोपू दे. झोपू दे ना तिला ? ”

ललनाला सोडायची माधवला त्या वेळीं बिलकुल इच्छा नव्हती हें शुभदाच्या लक्षांत येऊन ती म्हणाली, “ बरं आहे; ललना मग तू इथेंच झोपून जा—मी वर छलनाजवळ जाऊन झोपते. ”

शुभदा निघून गेल्यानंतर भावाबाहिणीमध्ये खूपच हितगुज झालं आणि नंतर माधव झोपी गेला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं ललना कुणाच्याच दृष्टीस पडली नाही. सकाळच्या प्रहरी उठून ती जे घरचं कामकाज उरकून टाकी ते अजून तसच पडून राहिलं होतं. जेव्हा नऊ वाजून गेले तेव्हा शुभदानं माधवला विचारलं, “माधव, तुझी आक्का कुठं आहे ?” नंतर तिनें छलनेला प्रश्न केला, “छलना, तुझी आक्का कुठं गेली आहे ?”

सगळ्यांनींच उत्तर दिलं, “माहीत नाही.”

उशीर झालेला पाहून शुभदाच घरचं काम आवरून लागली. छलनानं तिला त्या दिवशी कामांत पुष्कळच मदत केली. स्वयंपाक झाला. सगळ्यांचीं जेवणं आटोपलीं—दोन प्रहर टळून गेली, तरी अजून ललनेचा पत्ता नव्हता. रासमणी ललनाला शोषायला म्हणून बाहेर गेली. ललनेला शोधून आणून द्यावयाचं कबूल करून छलनाही गांवांत गेली.

संध्याकाळ होतांच रासमणीनं येऊन सांगितलं, “कुठेंच पत्ता लागत नाही तिचा. घरी आली आहे का ?”

“नाहीं.”

संध्याकाळ उलटल्यानंतर छलनानं येऊन सांगितलं, “आक्का गांवांत कुठेंच नाही.”

रात्र हळुहळु सरत चालली तरी ललना घरी आली नाही.

त्या दिवशी घरी परत आल्यापासून हारानबाबू कधीच घराबाहेर पडला नव्हता; तोही,—“आश्चर्य आहे, मुलगी गेली कुठं” असं म्हणत तिला शोषायला बाहेर पडला. त्यानें रात्री बारा वाजतां परत येऊन म्हटलं, “कुठं गेली कुठं गेली.....काहींच समजत नाहीं.”

सगळा दिवस उपास केल्यानंतर शुभदा रडू लागली. रासमणिही रडू लागली—आणि छलनासुद्धा, सगळींच रडायला लागलीं. फक्त माधवचंद्रानें कुठल्याच गोष्टीत भाग घेतला नव्हता. सगळ्यांचं रडणं, केकणं आणि धांवाधांवा पाहून सांगून टाकावं असं एकदां त्याच्या मनांत आलं परंतु लगेच त्याला

आठवण झाली की आकानं आपल्याला 'सांगू नको' म्हणून बजावलं आहे. आणि त्यामुळेच आईला रडतांना पाहूनही कांहींच न सांगतां तो गप्प बसला.

दुसरा दिवस उगाडला. सूर्य उगवला आणि मावळला, रात्र झाली; पुन्हां दुसऱ्या दिवशीं सूर्य उगवला आणि मावळला, परंतु ललना परत घरीं आली नाही. गांवांत सगळ्यांना ललना नाहीशी झाल्याचं समजलं; गांवांतल्या सगळ्या लोकांचा तिच्यावर लोभ होता. त्यामुळे त्यांनाही दुःख झालं. कांहीं कांहीं लोक रडले आणि कांहीं जणांनीं शुभदाला चार समजुतीच्या गोष्टी सांगितल्या आणि कांहींजणांनीं नाना तर्कवितर्क लढवले. अशाच तऱ्हेनं चार-पांच दिवस निघून गेले.

पाहिल्यांदा शुभदा ललनेसाठीं माधवच्या पुढ्यांत रडली होती पण त्याच्याकडे पाहून तिनं तें दुःख मिळले होतं. आईचं दुःख पाहून कदाचित् माधवनें खरी गोष्ट सांगूनही टाकली असती परंतु जेव्हां सगळंच शांत झाललें त्यानं पाहिलं तेव्हां पूर्वीप्रमाणेंच तोही कांहीं न सांगता स्वस्थ राहिला.

परंतु शुभदाला मात्र राहून राहून आश्चर्य वाटत होतं; माधव आकाच्याविषयीं कांहींच कसा बोलत नाही म्हणून. तिच्याविषयीं कांहींच कसा विचारित नाही ?

“आका कुठं गेली ?” म्हणून एकदांही त्यानं विचारलं नाही किंवा “आका येत का नाही ?” याची चौकशी केली नाही हें पाहून शुभदाला नवल वाटत होतं, आणि कदाचित् माधवला ललना कुठं गेली हें माहीत असलं पाहिजे ह्याचा तिला संशय येऊं लागला; पण धैर्य करून माधवला विचारायचं मात्र तिच्या हातून झालं नाही.

सहा दिवसांनंतर नंदा कोळी गंगेंत मासे धरीत होता. मोडक्या घाटांवर एक मोठ्या साध्या कांठाची साडी अर्धी पाण्यांत आणि अर्धी जमिनीवर धाळून भरलेली पडून होती. ती त्याला दिसली. हारानबाबूच्या घरांशेजारी त्याचं घर होतं. ललनाला ती साडी नेसतांना त्यानं पुष्कळदां पाहिलं होतं. ती साडी ललनाचीच असली पाहिजे असा त्याला संशय आला. रासमणीला येऊन त्यानें ही गोष्ट सांगितली. रासमणीनं पळत पळत जाऊन ती साडी पाहिली, तिला ती साडी ओळखायला वेळ लागला नाही; ती साडी ललनाचीच होती.

रडत-रडत ती साडी घेऊन तो घरीं आली. शुभदानं ती साडी पाहिली, हारान-बाबूनें पाहिली, छलनानं पाहिली आणाखिन् त्या वस्तीतल्या चारपांच लोकांनाही पाहिली, ती साडी ललनाचीच होती ह्याबद्दल सगळ्यांचां खात्री झाली ! तिच्याच हाताची शिवण, तिनंच लावलेलं ठिगळ आणि एका कोपऱ्यांत लाल सुतानं तिनं आपल्या हातानं काढलेलं स्वतःचं नांव--सगळं कांहीं ओळखीचं ! शुभदा मूर्च्छित होऊन जमिनीवर पडली. सगळ्या गांवांत ललना गंगेंत बुडून मेली अशी बातमी पसरली.

भाग २ रा

१

नारायणपुरचे जमिनदार श्रीमान् सुरेन्द्रनाथ चौधरी यांच्या मनांत एके दिवशीं असं आलं कीं, आपण आजारी आहोंत आणि शरीरस्वास्थासाठीं हवा बदलायला कुठें गेलों नाहीं तर कुठला तरी असाध्य रोग आपल्याला जडून बसेल. सुरेन्द्रबाबूंचं उत्पन्न फार मोठं होतं आणि त्यांचं वयही फारसं नव्हतं. असल पंचवीस वर्षांचं. या वयांत व्यसनांची आणि त्यामुळें मित्रमंडळींचीही कमतरता नसते. दोघा-चौघांना बोलावून श्रीमान् सुरेन्द्रनाथांनीं म्हटलं, “ माझी प्रकृती अतिशय खराब झाली आहे असं मला वाटतं आणि ह्या बाबेंतोंत काय करावं हेंच विचारायला मी तुम्हाला बोलवलं आहे. ”

सगळ्यांनीं माना हालवून म्हटलं, “ ह्यांत कसलीच शंका नाहीं, पुष्कळ दिवसांसासून तुमची प्रकृती बिघडत चालली आहे हें आमच्या लक्षांत आलं होतं परंतु तुम्हाला काळजी वाटेल म्हणून आम्हाला तसं सांगायचं अद्याप धैर्य झालं नव्हतं. ”

सुरेन्द्रबाबूंनीं म्हटलं, “ डॉक्टरचं औषध घेण्यापेक्षां हवा बदलण्यानेंच प्रकृती सुधारेल असा माझा विश्वास आहे. ”

परंतु सगळ्यांनीं माना हालवून म्हटलं, “ ह्यात काय संशय ? हवा बदलण्यासारखं दुसरं औषध नाहीं. ” सुरेन्द्रबाबूंनीं विचारलं, “ चांगल्या हवेचें श्वादं ठिकाण तुम्हाला माहीत आहे का ? ”

सगळ्यांनीं पुष्कळशीं नावं सांगितलीं.

सुरेन्द्रबाबूंनीं क्षणभर विचार करून म्हटलं, “ कांहीं दिवस पाण्यावर बसिलं तर कसं होईल ? ”

सगळ्यांनीच उद्गार काढले, “ वाः किती छान कल्पना आहे ! ”

जलप्रयाणाच्या तयारीला सुरुवात झाली. एक मोठी नौका नाना-प्रकारें सजवली जाऊं लागली आणि दोन-तीन महिन्याच्या प्रवासासाठीं जेवढ्या वस्तूंची म्हणून गरज लागणार होती तेवढ्या सगळ्या त्या नौकेवर लादल्या गेल्या. एके दिवशीं शुभ मुहूर्तावर सुरेन्द्रबाबू नौकेवर चढले. त्यांच्याबरोबर कितीतरी मित्र-मंडळी, गाणारे बजावणारे आणि इतर मंडळी होती; त्यांत एक गायिका पण होती. शाह चढवून आणि देवाचं नांव घेऊन खलाशांनीं ती नौका रुपनारायण नदींत हांकारली.

शिडाच्या साहाय्यानं अनुकूल हवेंत ती नौका राजहंसीप्रमाणें पाण्यांतून चालली होती. ठिकठिकाणीं नांगर घालून सुरेन्द्रबाबू आपल्या मित्रमंडळींसह खाली उतरत असत. कांहीं तास मजेंत घालवून सुरेन्द्रबाबू मंडळींसह परत आले कीं नौका परत पुढच्या मार्ग आक्रमूं लागे. अशा प्रकारें त्यांनीं कितीतरी स्थळं पाहून घेतलीं आणि कितीतरी ठिकाणची यात्रा केली. त्यांच्या अशा प्रकारच्या सफरींत बरेच दिवस निघून गेल्यानंतर नौका कलकत्त्याला जाऊन पोहचली. बरोबरच्या लोकांची इच्छा कलकत्त्यांत कांहीं दिवस जास्त मुकाम ठोक्याच होता, परंतु सुरेन्द्रबाबू कलकत्त्यांत फार दिवस राहण्याच्या विरुद्ध होते. त्यामुळें त्यांनीं म्हटलं, “ कलकत्त्याची हवा चांगली नाही, मी इथें राहणार नाही. ” आणि मग त्यांनीं खलाशांना नौका उत्तर दिशेकडे हाकारायला सांगितलं. शेवटीं एकच दिवस कलकत्त्यांत राहून ते लोक उत्तरेकडे निघाले.

कलकत्ता सोडून नौका जेव्हां पुढें चालूं लागली त्या वेळीं मित्रमंडळींच्या मनांत आलं, ‘ नौकेंत राहून आतां बरेच दिवस झाले आणि पाण्यावरची हवा खाऊन श्रीमंतांची प्रकृतीही पण सुधारली आहे. तेव्हां आतां घरीं जाऊन कुटुंबांत जाऊन राहिलं तर सुधारलेल्या शरीरावर आणखिन् अधिक तेज चढेल. यापुढें प्रवास करण्याची बहुतेकांची इच्छा नष्ट झाली होती आणि ते लोक घरीं परत जायला उत्सुक झाले होते; त्यांतल्या एक-दोन लोकानीं धैर्य करून म्हटलं, “ सुरेन्द्रबाबू, घर सोडून बरेच दिवस झाले नाही ? आतां तुमची

प्रकृतीही पण पूर्णपणे सुधारली आहे तर आतां आपल्याला घरी परतायला काय हरकत आहे ? ”

सुरेन्द्रबाबूंनी हंसून म्हटलं, “ हरकत तर कांहीच नाही, परंतु मी आतांच घरी परतणार नाही. तुम्हा लोकांना घरची ओढ फार लागली असेल तर तुम्ही जा. ”

घर आणि कुटुंब अशा खुल्लू गोष्टींची ओढ मनाला लागणं आणि तीमुळं वेचून होणं म्हणजे भ्याडपणा आहे असं समजून तो प्रस्ताव करणारे लोक गप्प बसले. सुरेन्द्रबाबूंनी नंतर कांहीच म्हटलं नाही.

ठिकठिकाणी थांबून नौका परत मार्ग आक्रमीत होती. परंतु नौकेतील लोकांत पूर्वीसारखा आनंद आणि उत्साह दिसून येत नव्हता. सुरेन्द्रबाबू सोडून बाकीचे सगळे उदास मनानं कसा तरी वेळ घालवू लागले ! पण असं तरी किती दिवस चालायचं ? घर कुटुंब सोडण्यांतच पुरुषार्थ मानणारे एक—देवे जण तो पुरुषार्थ टाकून पुन्हां घरी परत जाण्याची चर्चा करू लागले. ते तरी काय करणार ? बायका—मुलांची आठवण झाल्यावर दुसरे काय सुचणार माणसाला ? एक एक दिवस एक एक युगासारखा त्यांना वाटू लागला. तीन—चार दिवस गेल्यानंतर शेवटी सगळ्यांनी घरी परत जाण्याची इच्छा प्रदर्शित केली.

सुरेन्द्रबाबूंनी कसलीच अडकाठी घेतली नाही. नौका चन्दननगर मार्गे टाकून पुढे जाते न जाते तोंच बहुतेक सगळी मित्रमंडळी आपापल्या घरी परत निघून गेली. कांहीं नौकर—चाकर, एक पश्चिमकडला बजवय्या आणि सुरेन्द्रबाबूंची आश्रित नर्तकी एवढीच काय तीं माणसं सुरेन्द्रबाबूंच्या बरोबर उरलीं. त्यांच्याच बरोबर सुरेन्द्रबाबूंनी पुढे प्रवासाला सुरुवात केली, घरी परत जाण्याची इच्छा त्यांच्या मनामध्ये एकदांही आली नाही.

एके दिवशी संध्याकाळी पश्चिम दिशेला ढग जमू लागले होते. सुरेन्द्रबाबूंनी एका नाविकाला बोलावून म्हटलं, “ हरिचरण, आकाशांत ढग जमू लागले आहेत. पाहिलंस ? ”

“ होय सरकार. ”

“ तुला काय वाटतं ? वादळ होईल ? ”

“ जेष्ठ-वैशाखांत वादळ होतंच बाबू ! ”

“ तर मग नौका नांगरून टाका. ”

“ परंतु इथे जवळपास कुठेच गांव दिसत नाही. वाळूंतच नांगरू का ? ”

“ मग काय बुडून मरणार आहेस का ? ”

नाविक थोडंसं हंसून म्हणाला, “ मी आहे तोपर्यंत ती भीती नाही बाबू ! वादळ व्हायच्या आतच नांगर घालून टाकीन. ”

सुरेन्द्रबाबूंनी रागावून म्हटलं, “ ही चहादुरी दाखवायची आवश्यकता नाही. दार फोका. ”

निरुपाय होऊन तेथे एक स्वच्छ जागा पाहून हरिचरणनं नौका बांधून टाकली.

सुरेन्द्रबाबू नौकेच्या छतावर जाऊन बसले. नौकर त्यांच्या समोर तंबाखू भरून हुका ठेवून गेला. बाबूंनी तोंडांत नळी धरून एका नौकराला हांक मारून म्हटलं, “ उस्तादजींना पाठवून दे. ”

थोड्या वेळानं डोक्यावर एक हात उंच पगडी घालून, दाढी कानांत लपेटून आणि मिशा पिळीत पिळीत तो पश्चिम हिंदुस्तानी उस्ताद त्यांच्या समोर येऊन म्हणाला, “ हुजूर.... ”

दूर किनाऱ्याजवळ पाण्यांत एका काळी वस्तु दिसत होती. सुरेन्द्रबाबू तिकडेच पाहात होते. ती काळी वस्तु मनुष्याच्या डोक्यासारखी दिसत होती म्हणून त्या वस्तूकडे सुरेन्द्रबाबू लक्ष देऊन पाहात होते आणि त्यामुळेच उस्तादजींचा आवाज त्यांना ऐकू गेला नाही.

उत्तर मिळत नाही असं पाहून उस्तादजीनं परत म्हटलं, “ हुजूर ? ”

सुरेन्द्रबाबूंनी बघून पाहिले. उस्तादजींना पाहून त्यांनी म्हटलं, “ आतं वादळ होणार नाही असं वाटतं उस्तादजी, तर थोडंसं माणं-चजावणं चालू दे. ”

उस्तादजीनं मान हालवून म्हटलं, “ जो हुकूम. ”

सुरेन्द्रबाबू पुन्हा त्याच काळ्या वस्तूकडे लक्ष देऊन पाहू लागले.

थाड्या वेळानं एक तरुणां जवळच तिथे गालिच्यावर येऊन बसली. पाठोपाठ हातांत तबला घेऊन उस्तादजी येत होते. त्यांना पाहून सुरेन्द्रबाबूंनीं म्हटलं, “उस्तादजी तुम्ही खाली जा, आज बजावणं नको. फक्त गाणंच होऊ या.”

उस्तादजी शुष्क हास्य करीत खालीं निघून गेले.

गालिच्यावर येऊन बसली होती त्या स्त्रीचं नांव जयावती असं होतं. तिचं वय वीस एक वर्षांचं असावं. शरिराचा बांधा खूप घट्टपुष्ट आणि रेखीव असा होता. दिमागलाही कांहीं ती वाईट नव्हती; पुष्कळ दिवसांपासून सुरेन्द्रबाबूंची तिच्यावर कृपा होती. काळ्या किनारीची एक देशी साडा नेसून आणि अंगावर एक—दोन ठळक दागिने घालून चांगल्या घरच्या स्त्रीसारखी ती गुपचुप बसून राहिली होती. सुरेन्द्रबाबूंनी तिच्याकडे पाहून हंसत विचारलं, “जया, आज तू दिवसभर दिसलीच नाहीस कुठं !”

“डोकेंदुखीमुळं पडून होतें.”

“आतां बरं वाटतं ना ?”

जयावतीनं हंसून म्हटलं, “थोडसं.”

“गाणं म्हणतां येईल का ?”

जयावती पुन्हां हंसली, “आज्ञेप्रमाणं गाईन.”

“आज्ञेप्रमाणं नको. तुझ्या इच्छेप्रमाणं गा.”

जयावतीनं गाणं गायला सुरुवात केली.

सुरेन्द्रबाबू पलीकडच्या किनाऱ्याजवळ पाण्यावर तरंगणाऱ्या त्या काळ्या वस्तूकडे पाहात थोड्या अन्यमनस्कतेनेच गाणं ऐकत होते. गाणं ऐकतां, ऐकतां कांहीं वेळ गेल्यावर जयावतीचं गाणं संपायच्या आतच सुरेन्द्रबाबू म्हणाले, “जया, ती—ती—ती वस्तु हलते आहे ना !”

जयावतीनं गाणं बन्द करून तिकडे लक्ष देऊन पाहात म्हटलं, “हो तसंच वाटतं.”

“मग दूर्बिणीतून पाहूं या.” आणि नंतर नौकाला हांक मारून सुरेन्द्रबाबूंनीं म्हटलं, “अरे खालून दूर्बिणीची पेटी घेऊन ये”

नौकरानं दुर्विण आणून दिली. पुष्कळ वेळपर्यंत त्या वस्तूकडे दुर्विणीं-
तून पाहिल्यानंतर ती दुर्विण परत पेटित बन्द करून सुरेन्द्रबाबू उठून उभे
राहिले.

जयावतीनं प्रश्न केला, “ काय आहे तें ? ”

“ कोणी माणूस दिसतंय. ”

“ इतका वेळ पाण्यांत काय करीत आहे तें ? ”

“ कळत नाही. बघितलं पाहिजे. ”

“ कुणाला तरी पाठवून द्या ना ! ”

“ मी स्वतःच जाईन. ”

आज्ञा मिळतांच एक नाविक नौकेला बांधलेली एक छोटीशी नाव घेऊन
आला. त्या नाविकाकडे वळून सुरेन्द्रबाबूंनीं म्हटलं, “ त्या पालिकडच्या किना-
ऱ्यावर चल. ”

त्या आकृतीच्या जवळ नाव पोहचल्यानंतर सुरेन्द्रबाबूंनीं पाहिलं कीं,
कमलाप्रमाणे एक सुंदर कोमलांगी गळाभर खोल पाण्यांत उभी आहे आणि
काळ्या ढगांच्या ढिगांप्रमाणे तिचे केस निळ्या पाण्यावर चहूंकडे पसरलेले
आहेत. सुरेन्द्रबाबू आणखिन् जवळ गेले तरीसुद्धां ती स्त्री तसूभरही जागची
हलली नाही किंवा पाण्याबाहेर निघण्याची तिनें हालचालही केली नाही. पूर्वी-
प्रमाणेच ती जागच्या जागी निश्चल उभी होती.

सुरेन्द्रबाबूंनीं थोड्याइया संकोचानेंच प्रश्न केला, “ इथे जवळपास
कुठे गांव आहे का ? ”

त्या स्त्रीनं उत्तर दिलं, “ मला सांगतां येत नाही. नसेल कदचित्. ”

“ तर मग तूं इथं कशी आलीस ? ”

त्या स्त्रीनं उत्तर दिलें नाही.

“ तुझं घर इथेच जवळपास आहे का ? ”

“ नाही, फार दूर आहे. ”

“ तर मग इथं कशी आलीस ? ”

“ आमची नाव बुडाली. ”

“ केव्हां ? ”

“ काल रात्री. ”

“ तुझ्या बरोबरची मंडळी कुठं आहे ? ”

“ माहीत नाही. ”

“ इतका वेळ तू पाण्यांत कां उभी आहेस ? बाहेर येऊन जवळपास रखादं गावं असलं तर त्याचा शोध कां करीत नाहीस ? ”

त्या स्त्रीनं उत्तर दिलं नाही.

उत्तर मिळत नाही असं पाहून सुरेन्द्रबाबूंनी दुसरा प्रश्न केला, “ तुझं घर इथून किती लांब आहे ? ”

“ दहा-बारा कोस. ”

“ कुठल्या दिशेला ? ”

सुरेन्द्रबाबूंची नौका ज्या दिशेकडे चालली होती तिकडेच बोट दाखवून ती स्त्री म्हणाली, “ तिकडे. ”

सुरेन्द्रबाबूंनी कांहीं क्षण विचार करून म्हटलं, “ मी तिकडेच जातो आहे. आणि माझ्या नौकेत एक स्त्री पण आहे. तुझी हरकत नसेल तर माझ्याबरोबर चल, मी तुला तुझ्या घरी पोहचवतो. ”

त्या स्त्रीनं पुन्हां मौन धारण केलं.

कांहींच न समजल्यामुळं सुरेन्द्रबाबूंनी पुन्हा प्रश्न केला,

“ येतेस ? ”

“ येतं. ”

“ चल तर मग. ”

थोडा वेळ स्तब्ध राहून ती म्हणाली, “ माझ्या अंगावरचे कपडे वाहून गेले आहेत. ”

ती स्त्री पाण्यांत इतका वेळ कां उभी आहे हे आतां सुरेन्द्रबाबूंच्या लक्षांत आलं ! स्वतः किनाऱ्यावर उतरून आणि नाविकाला नौकेवरून कपडे आणायला सांगून त्यांनी त्या स्त्रीला परत प्रश्न केला, “ कपडे आल्यानंतर माझ्याबरोबर येशील ना ? ”

त्या स्त्रीनं मान हलवून म्हटलं, “हो.” नाविक कपडे घेऊन परत आला. थोड्याच वेळांत सुरेन्द्रगान्धू त्या स्त्रीला घेऊन आपल्या नौकेवर परत आले.

त्या स्त्रीला खाऊं-पिऊं घालून आणि पान देऊन तिच्याजवळ बसत जयावतीनं विचारलं, “नांव काय तुझं ?”

“माझं नांव मालती. तुझं नांव ?”

“जयावती. तुझं घर कुठं आहे ?”

“महेशपुरांत.”

“इथून किती दूर आहे ते ?”

“दहा-बारा कोस.”

“तुझं सासर कुठं आहे ?”

“मालतीनं हंसून म्हटलं, “कुठंच नाही.”

“हं काय ? लग्न नाही झालं ?”

“झालं होतं, परंतु तें सगळं आतां खलास झालं आहे.”

जयावतीला वाईट वाटून तिनं विचारलं, “किती दिवस झाले ?”

“पुष्कळ दिवस. ते सगळं मला आतां आठवतसुद्धां नाही.”

जयावतीनं ती चर्चा बंद करून विचारलं, “तुझ्या घरी कोण कोण आहेत ?”

“कुणीच नाही. एक आत्या होती. पण ती आतां कुठं असेल कुणी सांगावं ?”

नाच बुडाल्याची हकीकत जवळ येत आहे असं पाहून जयावतीनं तोही विषय बदलून विचारलं, “तुम्ही कुठें चालला होतां ?”

मालतीने थोडासा विचार करून उत्तर दिलं, “सागर द्वीप.”

“तुझ्याजवळ होते त्यांचं काय झालं ?”

“माहीत नाही.”

“आतां घरी जाणार ?”

“तोच तर विचार करतं आहे.”

जयावतीनं थोडंसं हंसून आणि थोडंसं सूचित करावं म्हणून विचारलं,
“ माझ्याबरोबर येणार ? ”

“ घेऊन जाशील तर येईन, तुझ्या पतीनं माझ्यावर मोठा उपकार केला आहे; आणि शिवाय माझ्या घरी कुणीच नाही. घरी जाऊन कुणाजवळ राहू ? ”

बरोबर घेऊन जाण्याची गोष्ट काढल्याबद्दल जयावतीला मागाहून पश्चात्ताप होऊं लागला आणि उत्तर ऐकून तर तिच्या मनांत आलेली शक्क जास्तच दृढमूल होत चालली. जयावतीच्या मनांत आलं मालतीला बरोबर घेऊन जाणं तिला सुवाचं होणार नाही; जर कदाचित सुरेन्द्रबाबूंची मर्जी.....

मालतीनं प्रश्न केला, “ तुमचं घर कुठं आहे ? ”

“ नारायणपूर. ”

“ कुठे चालला होती ? ”

“ हिंडा-फिरायला; बाबूंची प्रकृती चांगली नाही म्हणून... ” आणखिन् दोन-चार गोष्टी झाल्यावर दोघीनाही झाप आली.

२

रात्री सुरेन्द्रबाबूंना चांगलीशी झोप लागली नाही. त्यामुळं दुसऱ्या दिवशीं ते भल्या पहांटेच उठले—प्रातर्विधी आटोपून आणि हुक्याची नळी तोंडांत दाबून ते पुन्हा नौकेच्या छतावर येऊन बसले. थोडासा दिवस वर आल्यानंतर त्यांनीं जयावतीला बोलावून विचारलं, “ त्या स्त्रीची कांही माहिती मिळाली ? ”

“ सगळी माहिती मिळाली. ”

“ तिचं वर कुठं आहे ? ”

“ महेशपुरांत. ”

“ महेशपूर कुठेसं आहे ? ”

“ तें मला माहीत नाही. इथून दहा बारा कोसावर उत्तरेकडे. ”

“ बापाचं नांव काय तिच्या ? ”

“ विचारलं नाही. ”

“ सुरेन्द्रबाबूंनीं हंसून म्हटलं, “ मग काय माहिती मिळाली तुला ? पतीचं नांव काय ? ”

“ पती जिवंत नाही. ”

“ सासर कुठं आहे ? ”

“ सांगितलं नाही. ”

सुरेन्द्रबाबूंनीं नंतर थोडा वेळ विचार करून म्हटलं, “ खरं काय आहे ह्याचा कांहीं अंदाज लागतो का ? ”

“ नाही. ”

“ आपलं नांव सांगितलं तिनं. ”

“ हो. ”

“ काय नांव तिचं ? ”

“ मालती. ”

“ मालतीची कांहीं हरकत नसेल तर तिला माझ्या खोलीत पाठवून दे. मी स्वतः तिला सगळ्या गोष्टी विचारून घेतों. ”

कांहीं वेळ गेल्यानंतर एका नौकरानं येऊन म्हटलं, “ खोलीत चला. ”

सुरेन्द्रबाबू लगेच खोलीत येऊन दाखल झाले. गालिच्यावर मालती खाली मान घालून बसली होती. जयावती जवळच उभी होती. सुरेन्द्रबाबू येतांच ती बाहेर निघून गेली. आपण इथं राहिलों तर मनमोकळेपणानं बोलायला दोघांना अवघड वाटेल आणि सगळ्या गोष्टींचा उलगडा होणार नाही हें जाणूनच ती बाहेर गेली होती, परंतु कशाच्या तरी आड लपून उभी होती. सगळ्या गोष्टी ऐकायची तिची इच्छा होती.

सुरेन्द्रबाबू आंत येऊन एका कोचावर स्थानपत्र झाले. कोचावर विगजमान झाल्यानंतर बराच वेळ ते मालतीकडे टक लावून पाहत होते. मालतीच्या चेहरा उदास, उतरलेला परंतु अतिशय मनोहर दिसत होता. तिचा रंग गोरा आणि शरिराच्या अंग-प्रत्यंगाची घडण मोठा सुंदर होती. एवढं रूप एकाच ठिकाणी एकत्रित झालेलं आपण पूर्वी कधीही पाहिलं नाही असंच सुरेन्द्र-बाबूंना वाटलं. मालती विधवा होती ! तिची जात कोणती असावी ? सुरेन्द्र बाबूंनी तोंड उघडून विचारलं, “तुझ्या बापाचं नांव काय ?”

मालतीनं उत्तर दिलं, “श्री हारानचंद्र मुखोपाध्याय.”

“ते सध्यां घरीच आहेत ?”

मालतीनं विचार करून उत्तर दिलं, “नाहीं, ते आतां नाहीत.”

सुरेन्द्रबाबूंना वाटलं की, तिचा बाप जिवंत नाही.

त्यांनीं नंतर विचारलं, “घरीं आणखिन् कोण कोण आहेत ?”

ह्या वेळेस बराच वेळपर्यंत मालती मान धरून होती, त्यानंतर हळुहळु म्हणाली, “कुणीच नाही.”

“इतके दिवस कुठे होतीस ?”

“तिथंच होतें, परंतु आम्ही सागरद्वीपला जात होतो, वाटेत नाक बुडाली.”

“तुझं सासर कुठे आहे ?”

“कालीपाडा.”

“तिथं तुझं कोण आहे ?”

“असतील कुणीतरी, परंतु त्यांना कुणाला मी आतां ओळखणार नाही.

“तिथं कधीच गेली नाहीस तूं ?”

“फक्त एकदांच लग्नाच्या वेळीं गेलें होतें.”

बराच वेळ विचार करून सुरेन्द्रबाबूंनीं म्हटलं, “तुझं माहेरी कुणी नाही आणि सासरीही पण कुणी नाही—असतील तर तूं ओळखत नाहीस—तर मग तूं जाणार कुठे ?”

“कलकत्त्याला.”

“कलकत्त्याला ? तिथे कोण आहे ? ”

“कुणीच नाही. ”

“कुणीच नाही ? मग राहणार कुठे ? ”

“कुणाच्याही घरी आश्रय घेईन. ”

“नंतर ? ”

मालती गप्प बसून राहिली.

पुन्हा सुरेन्द्रबाबूंनीच बोलायला सुरुवात करून विचारलं,

“स्वयंपाक करतां येतो ? ”

“हो येतो. ”

“कलकत्त्यांत कुठे स्वयंपाकाचं काम मिळालं तर करशील ? ”

“हो. ”

सुरेन्द्रबाबूंनी कांहीं वेळ स्तब्ध राहून विचारलं, “मालती, कलकत्त्या. शिवाय दुसरीकडे कुठं तरी तुला तेंच काम मिळालं तर करशील ? ”

मालतीनं मान हालवून म्हटलं, “नाहीं. ”

हें उत्तर ऐकून सुरेन्द्रबाबू थोडसे निराश झाल्यासारखे दिसले.

परत थोडासा विचार करून त्यांनीं विचारलं,

“कलकत्त्यांत तुला जेवढे म्हणून पैसे मिळण्याची आशा आहे त्यापेक्षां दुप्पट चौपट मिळाले तरी दुसऱ्या ठिकाणीं काम नाहीं करणार ? ”

मालतीनं पूर्वीप्रमाणेंच मान हालवून म्हटलं, “नाहीं. ”

“कलकत्त्याशिवाय मी दुसरीकडे कुठंच जाणार नाहीं. ”

सुरेन्द्रबाबूंनीं एक दीर्घ निश्वास सोडला. त्यांचा उतरलेला चेहरा पाहून त्यांना आपलं उत्तर आवडलं नाहीं आणि कदाचित् त्यांच्या मनाला थाडा त्रास झाला असावा ह्याचा अंदाज बांधायला मालतीला वेळ लागला नाहीं.

सुरेन्द्रबाबूंनीं दुसरीकडे पाहात म्हटलं, “ज्या लोकांना कलकत्त्याचा परिचय नाही त्या लोकांना कलकत्ता हें शहर फार वाईट आहे. तुझी इच्छा असेल त्याचप्रमाणें कर, परंतु सावध राहून ! हं, आणखिन् एक गोष्ट आहे. माझ नांव सुरेन्द्रनाथ चौधरी आणि नारायणपूर माझं गांव—कधी मधीं माझी जरूर

भासली तर मला कळवायला संकोच करून नकोस किंवा माझ्या घरी यायला लाजूंही नकोस. एखादं संकट आलंच तर कदाचित् मी तुझ्या उपयोगी पडू शकेन.”

मालती ग्वाली मान घालून स्वस्थ बसून राहिली. “आम्ही एका आठ-वड्याने कलकत्त्याकडे जाऊं, तोंपर्यंत इथं या नौकेवरच राहा. आम्ही कलकत्त्याला पोहचलों, म्हणजे तुझ्या इच्छेप्रमाणें तूं कलकत्त्यांत उतरून जा.”

सुरेन्द्रबाबू गेल्यानंतर आपल्या स्थानीं परत येऊन मालती रडूं लागली. सुरेन्द्रबाबूंच्या शब्दांनीं तिला वाईट वाटलं होतं; परंतु तिला रडूं यायला आणखिनही दुसरीं पुष्कळच कारणे होती. सुरेन्द्रबाबूंनीं तिची लाज राखली, त्या नौकेत तिला आश्रय देऊन तिच्यावर उपकार केला आणि पुन्हा उपकार करण्याची भाषा बोलताहेत; परंतु काय ती फक्त स्वयंपाकीण वाईचंच काम करायला कलकत्त्याला निघाली होती? स्नेहमयी आई, आजारी भाऊ, आणि सगळा परिवार सोडून, ती काय फक्त स्वयंपाक करून आपलं पोट जाळायला निघाली होती? स्वयंपाकाचं काम नुसतं कारणादाखल होतं परंतु वास्तविक पाहनां तिला पैसे कमवायचं होते आणि पैसे कलकत्त्याशिवाय दुसरीकडे कुठे मिळणार? पैसे मिळविण्याचा मार्ग ही पण तिला दिसत होता. ती सुन्दर, होती, तिच्या शरीरांतून रूप, तारुण्य आणि लावण्य ओसंडून वाहत आहेत ह्याची तिला जाणीव होती आणि ह्याचाच ती उपयोग करून घेणार होती. कलकत्ता मोठं शहर आहे; तिथं ह्या रूपाला बाजार मिळणार नाही अशी तिला चिंता नव्हती; कदाचित् तिच्या अपेक्षांपेक्षांही जास्त तिच्या सौंदर्याची तिला किंमत मिळून गेली असता. ह्या सगळ्यां विचारांमुळेच कलकत्त्याला जायचा तिचा निश्चय पक्का झाला होता. तिथं तिला भाव येईल; ती गरीब होती ती श्रीमंत होऊन जाईल—कष्टांनं आतापर्यंत तिचं जीवन गेलं होतं पण ह्यापुढं तें सुखांत जाईल,—तरी मग ती कां रडत होती हें समजायला कांहीं मार्ग नाही; तिचं तीच जाणें !

दुसऱ्या दिवशीं नौका हलदपूर गांवावरून जाऊं लागली. मालती पडदा बाजूला सारून त्या गांवच्या पक्क्या घाटांकडे टक लावून पाहू लागली. घाटावर

कुणी दिसल का म्हणून ती पाहात होती, परंतु तिची आशा पूर्ण झाली नाही. गांव सोडून नौका दूर निघून गेली. मालतीला रडूंकोसळलं. ती ओकसाबोक्शी रडूंक लागली. मालतीला रडताना पाहून जयावती तिच्याजवळ येऊन बसली आणि तिचे अश्रू पुसून स्नेहपूर्वक म्हणाली, “रडून आतां काय होणार आहे बरं ? त्यांची वेळ आली होती म्हणूनच गंगामैय्यानं त्यांना आपल्या पोटांत घेतलं. कां उगीच दुःख करतेस ? ” नांव बुडून जीं माणसं गेलीं त्यांची आठवण होऊन मालती रडते आहे असं जयावतीला वाटलं. जयावती मालतीपेक्षां वयानं मोठी होती. ती मालतीवर प्रेम करित होती, तिला आपल्या धाकट्या बहिणीप्रमाणे मानीत होती आणि विशेषेकरून ज्यावेळी तिला समजलं कीं मालता कलकत्यालाच उतरणार आहे त्या वेळेपासून तर तिचं मालतीवरचं प्रेम दुपटीनं वाढलं होतं.

३

काशींत मृत्यु आला तर शिवलोकाची प्राप्ती होते अशा हिंदूंच्या विश्वासांमुळं सदानंदाची आत्मा काशीला जी एकदां गेली ती परत आलीच नाही. हिंदु धर्मावरील आपली श्रद्धा अढळ होती हें तिनं आपल्याच उदाहरणावरून पटवून दिलं. भाग्यवती आत्त्याला भागिरथी नदीच्या पवित्र तीरावर अग्नि देऊन आणि चिरकालपर्यंत तिचा शिवलोकीं वास होईल अशी व्यवस्था करून सदानंद हलुदपुरला परत आला होता.

भयाण घरांत परत येऊन सदानंदानें स्वतःच स्वयंपाक कला. त्याचें खाणं पिणं संपलं त्यावेळीं बरीच रात्र उलटून गेली होती. आतांच शुभदाच्या घरी जाऊन तिथली. मंडळी कशी आहे हें पाहण्याचें त्याच्या मनांत आलें होतें, पण एवढ्या अपरात्री त्यांची भेट होईल कीं नाही हा विचार मनांत येऊन तो विछान्यावर पडला. काशींत राहात असतांना हागनबाबूंच्या दुश्चरित्राविषयी, शुभदाच्या दुर्भंग्या-विषयी आणि ललनाच्या दुःखी जीवनाविषयी तो नेहमी विचार करीत असे. आजारी आतेची सेवाशुश्रूषा करीत असतांनाही तो ह्या माणसांना विसरला नव्हता. मध्ये एकदां त्यांनीं पत्र लिहून ह्यांची वास्तव्यस्थिति केली होती आणि ह्या माणसांनीं पण त्याला खुशालीचें उत्तर पाठविलें होतें, परन्तु त्यानंतर त्यांनीं लिहिलें नव्हतें आणि ह्यांनींही पण त्याला काहींच कळविलें नव्हतें, म्हणून जवळ जवळ एक महिना झाला या कुटुंबाचा कसलाच समाचार त्याला कळाला नव्हता. घरी परत आल्यानंतर तो ह्याच सगळ्या गोष्टींचा विचार करीत होता. रात्री पुष्कळ वेळपर्यंत जागून, घरच्या छताकडे शून्य दृष्टीनें पाहात तो विचार करीत होता— दगांत कमळाचें फूल फुलतं का नाही ? जिथं चिखल नाही, माती नाही तिथं कमळाचें फूल उगवत नसतं असं ललनेनं म्हटलें होतें तें बरोबर आहे का ? बरं, जिनं ही गोष्ट सांगितली होती तिला ह्याचें ज्ञान कसं झालें ? पुष्कळ वेळानंतर भवति न भवति करून त्यानं ठराविलें की दगांत कमळाचें फूल फुलतं; हां तिथं फार काळ तें टिकून नसलं ती गोष्ट बंगळी, लवकरही सुकून जात अेल, नाहीं निश्चयानं सुकून जातं, परंतु दगांत कमळाचें फूल फुलतं एवढें मात्र निश्चित.

दुसऱ्या दिवशीं हातांत फूल चित्त्वपत्र व विश्वनाथाचा प्रसाद घेऊन श्रीमान सदानंदानें चक्रवर्तिनी शुभदाच्या अंगणांत प्रवेश केला.

अंगणांत शुभदा झाडींत असलेली त्याला दिमली. व सदानंदाला आलेला पाहतांच शुभदाने हातांतली केरसुणी टाकात आणि डोक्यावरला पदर पुढें ओढीत मधुर आवाजांत विचारले, ' केव्हां आलांस सदानंद ? '

‘ काल रात्री. ’

‘ सगळीं खुशाल आहेत ना ? ’

सदानंद दुःखी होऊन म्हणाला; ‘ सगळीं कोण ? आत्त्याच ना ? तिला काशीतच स्थान मिळालं. ’

शुभदाला नट बोध झाला नाही. तिनं विचारलं. ‘ काय मिळालं ? ’

‘ आत्त्यानं काशीतच देह ठेवला. ’

शुभदाला ही गोष्ट माहीत नव्हती. तिचं स्वतःचं दुःख होतंच त्यांत आणखी भर पडली. तिला एकदम भडभडून आलं.

बऱ्याच वेळानें ती म्हणाली. ‘ सदानंद ललना पण नाहीशी झाली. ’

सदानंदानं चकित होऊन विचारलं. ‘ नाहीशी झाली ? कुठं गेली ? ’

शुभदानं रडत रडत सांगितलं, ‘ जाईल कुठं ? माझ्या लाडकीनं जगां-तील संकटांमुळे जीवाला कंटाळून आत्महत्या केली. पांच दिवस झाले तिची साडी गंगाकनारी पडली होती तेवढी मिळाली. ’ शुभदा एवढं बोलून ओकसा-बोकशी रडू लागली.

सदानंदाच्या डोळ्यांतही अश्रू उभे राहिले, परंतु एक का दोनच ! त्यांना आपल्या हातांनी पुसून शुभदा शांत होईपर्यंत तो स्वस्थ राहिला. शुभदा शांत झाल्यावर त्यानं विचारलं, ‘ जातांना ती काहीच बोलली नाही का ? ’

‘ नाही. ’

‘ हारानकाका कुठें आहेत ? ’

शुभदानें डोळे पुसून म्हटलें, ‘ माहीत नाही. पण कधी तरी घरी येतात. ’

‘ आतांश ते करतात तरी काय ? ’

‘ तेंही माहीत नाही ’

‘ माधव कसा आहे ? ’

‘ आहे तसाच आहे. ’

‘ बाकीची सगळीं ? ’

‘ खुशाल आहेत. ’

सदानंद उठू लागला; त्याला उठतांना पाहून शुभदा म्हणाली, ‘ घरी स्वयंभक्त कोण करतं आतां ! ’

‘ मी स्वतःच ’

शुभदा थोडा वेळ विचार करून म्हणाली, ‘ मग इथे जेवायला ये ’

‘ काय हरकत आहे यायला ? पण त्याची जरूरी तरी काय आहे ? स्वयंपाक करतांना मला कष्ट होणार नाहीत. ’

‘ म्हणून काय झालं ? तू इथंच जेवत जा ’

सदानंदानं विचार करून उत्तर दिलं, ‘ आज नको; आत्त्याचं श्राद्ध आहे आज. ’

शुभदानं विचार केला—कदाचित् असेलही. म्हणून पुढे ती कांहीच बोलली नाही.

घरी जाऊन सदानंद जमिनीवरच स्वस्थ पडून राहिला. त्यावेळीं सकाळचे आठ वाजले होते. ज्यावेळीं तो उठला त्यावेळीं रात्रीचे आठ वाजून गेले होते आणि बाहेर स्वच्छ चांदण पडलं होतं. बाहेर येऊन आणि एक बगीचा ओलांडून, सदानंद शारदाचरणच्या घरच्या मागच्या खिडकीजवळ येऊन बराच वेळ उभा राहिला. त्या खिडकीकडे पाहात पाहात त्याने हाक मारली, ‘ शारदा ! ’

शारदाचरण घरीच होता, सदानंदाची हाक ऐकू येतांच तो खिडकीजवळ येऊन म्हणाला, ‘ कोण ? ’

सदानंद म्हणाला, ‘ मी ’

‘ कोण—सदानंद ? ’

‘ हो. ’

‘ केव्हां आलास ? ’

‘ काल रात्री. ’

‘ इथे उभा का ? चल, बैठकीत जाऊन बस. ’

‘ नाही, इथंच ठीक आहे. तूच ये इथं ’

शारदाचरण जवळ येतांच सदानंद म्हणाला, ‘ ललनेचा अंत झाला—माहीत आहे तुला ? ’

शारदाचरणनं उदास होऊन म्हटलं, ‘ माहीत आहे. ’

“ तिनं आत्महत्त्या का केली कांहीं माहीत आहे तुला ? ”

“ नाही, त्रासाला आणि कष्टाला कंटाळून तिनं आत्महत्त्या केली असली असं वाटतं. ”

सदानंदानें त्याच्यावर तीक्ष्ण दृष्टि रोखून विचारलं,

“ आणाखिन् कांहीं ठाऊक आहे ? ”

“ नाही. ”

सदानंदानं आपली पूर्वीची तीक्ष्ण दृष्टी अधिकच तीक्ष्ण करून म्हटलं, “ तूं ढोंगी आहेस ! पैसा नसल्यामुळे संकटांना आणि कष्टांना कंटाळून एक व्यक्ती तुझ्या डोळ्यासमोर, आत्महत्त्या करते आणि तूं मात्र हात जोडून स्वस्थ बसं दिसतं का हें ?

सदानंदाने हावभाव पाहून शारदाचरण चमकला.

शारदाचरणला चमकायला कारणही तसंच होतं. सदानंद आणि शारदाचरण लंगोठियार होते, दोघेही एकामेकाला लहानपणापासून ओळखत होते, त्यामुळे शारदाच्या सगळ्या गोष्टी सदानंदाला माहीत होत्या; म्हणून सदानंद आज त्याची छीः थू करायला गेला होता असे मात्र नाही, कारण तसा त्याचा स्वभाव नव्हता; पण शारदानें मात्र आपला समज बरोबर तसाच करून घेतला. मागच्या गोष्टींची आठवण करून देऊन सदानंद आपली छीः थू करायला आला आहे असंच शारदाला वाटलं; आणि म्हणूनच पुष्कळ वेळ विचार केल्यानंतर शारदानं म्हटलं, “ सदानंद झाल्या गेल्या गोष्टींचा विचार करून अर्थात काय फायदा ! तूं विचार कर जों पर्यंत माझे बाबा जिवंत आहेत तोंपर्यंत कुणालाहि मला मदत करतां येत नाही. तिनं तरी मला कुठं सांगितलं होतं. ”

सदानंदानं आश्चर्यचकित होऊन विचारलं, “ कांहींच सांगितलं नव्हतं ? ती तुझ्याकडे आलीच नव्हती का ?

“ अलीकडे नव्हती आली, हां बऱ्याच दिवसापूर्वी एकदां आली होती खरी. ”

“ कशासाठी ? कुठें ? ”

शारदाचरणनं उत्तर दिलं, “ सांगतो जवळ जवळ एक महिन्यापूर्वी एक अपरात्रीं तिनं मला शिवालयांत बोलावलं होतं. माझी जायची इच्छा नसताना मी गेलो तिथं.....”

सदानंदानें गहिंवरून विचारलं, “ तुझी जायची इच्छा नव्हती ?”

शारदानें निस्तेज झालेल्या चेहऱ्यानें म्हटलं, “ काय म्हणून जायची इच्छा व्हावी ! ”

सदानंदानं त्याचं उत्तर न ऐकतांच म्हटलं, “ बरं पुढें ? ”

“ ती लग्न करायला सांगत होती. ”

“ कुणाशीं ? ”

“ आपल्याशींच ”

“ आपल्याशींच ? ललनेनें स्वतःशी लग्न करायला सांगितलं ? बरं मग तूं काय उत्तर दिलेस ?”

शारदाला बालपणाच्या गोष्टीं आठवून लाज वाटली. त्यान अडखळतच उत्तर दिलं, “ मी.....मी.....मला कसं लग्न करतां आलं असतं तिच्याशीं ? बाबा अजून हयात आहेत.....”

मनांतील क्षोभ, व दुःख आवरुं न शकल्यामुळं सदानंद म्हटलं, “ तुझे बाबा जिवंत असून काय फायदा ?”

शारदालाही पण राग आला. वडिलांच्या बाबतींत कसलाहि वाईट शब्द ऐकून घ्यायला तो तयार नसे. त्याने रागावूनच म्हटलं, “ नुकसानीची गोष्ट कोणती आणि फायद्याची गोष्ट कोणती तें त्यानाच माहीत, याबाबतींत विचार करण्याचा अधिकार आम्हाला पोहचत नाही आणि शोभतही नाही. अच्छा, झालं ते झालं, मला तुझ्याशीं लग्न करतां येत नाही; असं मी तिला सांगितलं होतं. ”

“ आणि नंतर मग ती निघून गेली ?”

“ नाही, एवढ्यावरच ती थांबली नाही; मला तिनं ललनेशी विवाह करायला सांगितलं ”

“ मग तूं तयार झाला नाहीस ? ”

सदानंदच्या चहऱ्याकडे पाहून आणि त्याच्या मनांत काय चाललं आहे
ह्याचं अनुमान करून शारदानं हंसून म्हटलं,

“तयार झालो नाही असंही नाही; बाबा तयार झाले तर माझी कस-
लीच आडकाठी नाही हें मी तिला सांगितलं.”

“बाबा तयार होत का ?”

“नाहीं”

“कां ?”

“सांगायची इच्छा नव्हती पण सांगतो ऐक. माझ्या लग्नांत पुष्कळसा
हुंडा मिळावा अशी बाबांची इच्छा आहे. हारनबाबू हुंडा कोठून देणार ?”

सदानंदानं ऐकूनही न ऐकल्यासारखं करून म्हटलं, “तुमच्या वडिलांची
किती हुंडा मिळावा अशी इच्छा आहे ?”

“ते मी कसें सांगू ?”

“त्यांना जेवढा म्हणून हुंडा पाहिजे असेल तेवढा मिळाला तर आण-
खिन् दुसरी काही आडकाठी नाही ना ?”

“कदाचित् नसेल.”

“तुझी कांही हरकत आहे का ?”

“मुळीच नाही.”

“तर मग पाहतां येईल” असं म्हणून सदानंद आल्या वाटेनं परत
जाऊं लागला. शारदानं त्याला जातांना पाहून म्हटलं, “कुठं चाललास ?
आणखिन् थोडा वेळ बसून नाही का जाणार ?”

“नाहीं.”

“सदानंद माझ्याकडे कुठलाच दोष नाही.”

“कदाचित् नसेलही—देवाला सगळं माहीत आहे—मला कांही सांगतं
येत नाही.”

“रागावलास ?”

“नाहीं.”

घरीं परत आल्यानंतर सदानंद ह्या खोलीतून त्या खोलीत आणुन त्या खोलीतून ह्या खोलीत असा किती तरी वेळ सारखा येरझारा घालीत होता. त्यानंतर पुन्हा घराबाहेर पडून तो गंगेकडे चालला. भागिरथाच्या लाटा पक्क्या घाटाच्या पायऱ्यावर छम्छम्-झम्झम् करीत आणि आघात-प्रत्याघात करीत परत जात होत्या. सदानंद किती तरी वेळ त्या लाटांच्या खेळाकडे टक लावून पाहात उभा राहिला. दूरवर एक नौका धप्धप् करीत आणि वल्ह मारीत गंगेच्या प्रशान्त वक्षस्थलावरून वाहात चालली होती. सदानंद अन्य मनस्कतेने थोडा वेळ त्या नौकेकडेही पाहात उभा होता आणि नंतर घाटाच्या शेवटच्या पायरीवर येऊन पाण्यांत पाय सोडून, आपल्याच लहरीत गात बसला.

४

त्याच दिवशीं रात्री शीतल आणि धवल चंद्रिकेने नहालेल्या गंगेच्या प्रशान्त वक्षस्थलावरून प्रवास करीत सुरेन्द्रबाचची नौका हळूहळू उत्तरेहून दक्षिणेकडे चालली होती.

नौकेच्या छतावर सुरेन्द्रबाबू आणि जयावती बोलत बसली होती. खाली खोलीत खिडकी उघडून चम्चम् चमकणाऱ्या गंगेच्या लाटा माजीत आणि आपले अश्रू पुशीत मालती बसली होती. इतुदूर गांव जवळ येत चाललं हे मालतीच्या लक्षांत आलं. नौका आणाखिन् कांहीं अंतर पुढे गेल्यानंतर गंगेच्या किनारी असलेला पिंपळाचा वृक्ष दिसू लागला. गंगेच्या किनारी चम्चम् चमकणारा तो पक्का घाटही मालतीने पाहिला. त्या घाटाच्या आणु वृक्षाच्या पाठी

मागे हलदपूर शांतपणे झोपी गेलं होतं. त्या गांवांत त्या वेळीं झोपीं गेलेल्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषाचा चेहऱ्या मालती आपल्या मनश्चक्षूंच्या साहाय्याने पाहू लागली. तोच तो घाट. तिथं मालती ललना या नावानं वावरत होती आणि नेहमीं त्या घाटावर स्नानासाठीं, कपडे धुण्यासाठीं येत होती ! त्या घाटावरून कळशी भरून घरी पाणी नेलं नाही तर स्वयंपाक होत नसे. ती आतां मालती होती, ललना नव्हती, तरी तिला ललनेची आठवण होती. इतकंच नव्हे तर शुभदा, माधव, हागन् मुकजी हीं सगळीं तिचो मायेचीं माणसं-त्यांचा विसर तिला कसा पडणार ? म्हणूनच ती विचार करीत होती. आणि अश्रू गाळीत होती. ती वेड्या सदानंदाला सुद्धा विसरली नव्हती. मालतीच्या स्मृतीपटलांवर एकेक चेहेरे येऊन जात होते-छलना, बिन्दू, कृष्णाआत्या, गिरिजा, शैलवती रमा ह्या सगळ्यांच्या चेहऱ्यापेक्षा वेड्या सदानंदाच्या चेहऱ्यानेच तिच्या स्मृति-पटलावरचा अर्धा भाग व्यापून टाकला होता. आणि त्याचंच गाणं सारखं तिच्या कानाला ऐकूंच येत होतं. वेड्या सदानंदाचा करुण मधुर स्वर अभावित-पणें कुठून तरी येऊन आपल्या कानांत घुसतो आहे असं मालतीला वाटलं. मालती विस्मयानं स्तब्ध होऊन ऐकूंच लागली. ओरे, सदानंदासारखाच कोण गात आहे ? नोका आणाखिन् थोडाशी पृष्ठं सरकली तेव्हां घाटावर पाण्यांत पाय घालून कुणी तरी बसलं आहे हें मालतीला दिसलं. परंतु गाण्याचा आवाज ऐकूंच येत नव्हता; गाणं बन्द झालं होतं. तें कोण आहे हें जरी मालतीला नीट दिसलं नाही, तरी तो सदानंदच असला पाहिजे अशी मालतीची खात्री झाली. कारण, वेड्या सदानंदाशिवाय अशा अपरात्री गंगेच्या घाटावर कोण गात बसणार ? तो सदानंदच असला पाहिजे ह्याचद्वल तिला संशय उरला नाही. सदानंदाच्या त्या अस्पष्ट दिसणाऱ्या आकृतीकडं पाहतांच मालतीला ललनेची आठवण झाली. आणि ललनेची आठवण होतांच शुभदा, माधव, छलना, दुर्देवी हारानबाबू आणि राममणिआत्या ह्या सगळ्यांची तिला आठवण झाली. मालतीला भडभडून आलं. शवटीं रडत रडतच ती झोपी गेली.

दुसऱ्या दिवशीं पहाटे लवकरच मालती जागी झाली होती, तरी पण दिवस चांगला वर आला तरी ती अंथरुणावरून उठली नव्हती. तिचं डोकं जड

झालं होतं, आणि अंग ठणकत होतं. दासीनं येऊन तिच्या अंगावर हात ठेवीत म्हटलं, 'अरे, तुम्हाला तर ताप आला आहे.' मालतीनं कांहींच उत्तर दिलं नाही. ती स्वस्थच पडून राहिली. जयावतीनं येऊन तिच्या अंगाला हात लावून पाहिला. खिडकी उघडी पाहून सौम्य रीतीनं मालतीला द्यावीत जयावती म्हणाली, 'छे: अशा तऱ्हेनं खिडकीत डोकं ठेऊन कुणी झोपी जातं का? रात्रभर डोक्याला पूर्वेकडली हवा लागल्यामुळं, डोकं जड होऊन अंग गरम झालं आहे.'

मालतीनं कोमल स्वरांत म्हटलं, 'झोपेनं डोळे जड झाले होते, त्यामुळं खिडकी बंद करतां आली नाही.'

मालतीला ताप आल्याचं ऐकून सुरेंद्रबाबू तिला स्वतः पाहायला आले. खरोखरीच मालतीला ताप आला होता. सुरेंद्रबाबूंच्याजवळ होमिओपॅथिक औषधांची पेटी होती; त्या पेटीतून औषध काढून त्यांनी मालतीला दिलं आणि जयावतीला मालतीची काळजीपूर्वक शुश्रूषा करायला बजावून ते बाहेर गेले.

जयावती मालतीजवळ येऊन बसली. खोलीच्या खिडक्या सगळ्या बंद केल्या होत्या, त्यामुळं मालतीला बाहेरचं कांहीं दिसत नव्हतं, इतकंच नव्हे तर नौका उभी आहे का पूर्वीप्रमाणे पाणी कापत चालली आहे हेही तिला कळत नव्हतं.

खोलीत जयावतीशिवाय दुसरं कुणी नाही असं पाहून मालती म्हणाली, 'आक्का'—मालतीनं आताशा जयावतीला आक्का म्हणून हांक मारायला सुरवात केली होती—'आम्ही किती दूर आलों आहोत हें सांगतां येईल का?'

जयावतीनं उत्तर दिलं, 'आठ-दहा कोस तरी दूर आलों आहो.'

मालतीला हें उत्तर नको होतं; तिने पुन्हां विचारलं, 'कलकत्ता अजून किती दूर आहे?'

'जवळ जवळ दोन दिवसांचा रस्ता आहे अजून.'

मालती गप्प बसली आणि विचार करू लागली. कांहीं क्षणानंतर ती म्हणाली, 'आक्का तोंपर्यंत मला बरं वाटलं नाही तर?'

जयावतीच्या लक्षांत मालतीच्या म्हणण्याचा आशय आला; अशा वेळीं स्त्रियांच्या मनांत अदी उत्पन्न होत नाही. ती हंसून म्हणाली, 'तर मग आम्ही तुला पाण्यांत फेकून देऊं.'

मालतीही हंसली, पण तिच्या हास्यामध्ये आणि जयावतीच्या हास्यामध्ये फरक होता. मालती हंसून म्हणाली, 'पाण्यांत फेकून दिलं तर खरंच चांगलं होईल आम्हाला.'

जयावती मालतीच्या शब्दांना चमकली. तिच्या म्हणण्याचा आणखिन् दुसराही अर्थ होऊ शकतो हे तिच्या लक्षांत आलं नव्हतं, त्यामुळं तिनें म्हंटलं छे असं आपण बोलू नये.

मालती गप्प बसली, पुन्हां तिनें उत्तर दिलं नाही. ती स्वस्थ राहून विचार करीत होती. जयावतीचं म्हणणं खरं झालं तर काय होईल ? चांगलं होईल ? नाही, तिची मरायची इच्छा नव्हती. तिला जर खरं खरं विचारलं असतं तर तिनें सांगितलं असतं, मरणपेक्षां जरी मला जास्त त्रास होत आहे तरी सुद्धां आपली मरायची इच्छा नाही. मृत्यूला ती घाबरत होती असं नव्हे तर तिला जिवंत राहायचं होतं. तिच्या पेक्षां कमी दुःखातल्या माणसानं मरायचीच इच्छा केली असती. मृत्युच्या कल्पनेनं मालतीच्या डोळ्यांतून दोन आसवं खाली पडलीं.

जयावतीनं स्नेहपूर्वक तिची आसवं पुसून म्हटलं, 'काळजी कां करतेस मालती ? पूर्व दिशेची हवा शरीराला झोंचल्यामुळं तुझ्या अंगांत थोडासा ताप आला आहे, त्याची एवढी काळजी करण्याचं काय कारण ? नंतर थोडा वेळ थांबून विचार करून म्हणाली, 'आणि समज कांहीं तसं झालंच तर कलकत्ता जवळच आहे; तिथं गेल्यावर डॉक्टर-वैद्याना काय कमी ?'

कुठल्याच गोष्टीची कमतरता नव्हती आणि जरूरतही नव्हती. नौका कलकत्त्याला पोहचली त्या दिवशींच मालतीचा ताप उतरला. परंतु तिला अजून अशक्तता फार वाटत होती. त्यामुळं ती कांहीं खात-पित नव्हती. खलाशांनी कलकत्त्याहून थोडंस लांब एका बाजूला सुरेन्द्रवाबूंची नौका नांगरली. खिडकी उघडून नदीतली मोठमोठी जहाजं, आगबोटी आणि कलकत्ता नागरीतील उंच

हवल्यांची शिखरं मालती पाहू लागली. मालतीला कलकत्त्याचं ते स्वरूप पाहून भीती वाटू लागली. कलकत्ता शहर ते हेंच का असा ती मनाशी विचार करू लागली. कलकत्त्याचं स्वरूप जर असंच असेल तर मग एवढ्या गोंधळांत आणि आराडाओरडीत तिचा आवाज कुणाला ऐकू जाईल ? अशा बकाली आणि कामाधंद्यानी गजबजलेल्या अशा शहरांत तिच्याकडे दृष्टीपात करायला कुणाला फुरसत मिळणार ? पण आतां दुसरं ती काय करणार होती ? कलकत्ता शहरांत जाणं हे तिला भागच होतं. ज्या कार्यासाठीं तिन एवढं मोठ साहस केलं, ज्या माणसांच्या चेहऱ्यांची आठवण घेऊन आज ती नरकांत जायला तयार झाली होती, इतकेंच नव्हें तर इहलोक आणि परलोक कशाचाच तिने विचार केला नाही, त्या कार्यासाठीं तरी तिला कलकत्त्यांत प्रवेश करणं भाग होतं. आज नाही तर उद्यां केव्हां तरी तिला हा आश्रय सोडावा लागणारच होता, मग भिऊन काय उपयोग ?

मालतीने कलकत्ता शहरांत पाऊल टाकायचा निश्चय कायम केला, परंतु अजून तीन चार दिवस नौका कलकत्त्यांतून हालवूं नये असा सुरेन्द्रबाबूंनीं हुकूम सोडला आणि त्याबरोबरच मालतीनेही तान चार दिवस नौकेवरच रहाव असं तिला कळवलं. त्यामुळं मालतीस आणखिन् तीन चार दिवस तरी नौकेवर मुक्काम करणं भाग पडलं. मालतीने सुरेन्द्रबाबूंनीं केलेल्या ह्या व्यवस्थेसाठीं त्यांचे मनांतल्या मनांत शंभरदा आभार मानले. अशीच कांहींतरी व्यवस्था होऊन नौका सोडण्याचा दिवस लांबणीवर पडावा अशी तिची इच्छा होती, कारण कुठंही जाण कितांही जरूर असलं तरी हातांतला आधार सोडून निराधार स्थितींत जायला मन सहसा तयार होत नाही. तसंच मालतीच्या मनाचीहि अवस्था तशीच झाली होती. पहिल्यांदा ह्याच गोष्टींवर ती मनांत संकल्प-विकल्प लढवीत होता, परंतु सुरेन्द्रबाबूंनीं जेव्हां तिला आपण होऊनच आणखी तीनचार दिवस अधिक राहायला सांगितलं तेव्हां तिने सुटकेचा एक दीर्घ निश्वास सोडला.

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं जयावती कलकत्त्यांत सहल करायला जाणार होती. ठरलेल्या वेळीं दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं नौकारां खबर दिली. छोटी नाव आणि गाडी तयार आहे. जयावतीने सुरेन्द्रबाबूंना आपल्या बरोबर येण्यासाठीं

परोपरीनं विनविलं, हट्ट करून पाहिला, परंतु सुरेन्द्रबाबू तिच्या बरोबर जायला तयार झाले नाहीत. जयावतीबरोबर मालती जायला तयार झाली, परंतु तिची प्रकृती अजून पूर्णपणे सुधारली नव्हती आणि ती बाहेर गेल्यास कदाचित् परत ताप येण्याचा संभव आहे हे कारण दाखवून तिला जयावतीबरोबर जाण्याची बाबुंनी मनाई केली. शेवटी जयावती निरुपाय होऊन एकटीच, दास-दासींना बरोबर घेऊन गेली.

मालती खोलीत बिछान्यावर आडवी झाली होती, परंतु सुरेन्द्रबाबूंना खोलीत आलेले पाहतांच संकोचाने ती उठून बसली. सुरेन्द्रबाबू बाजूलाच थोड्याशा अंतरावर बसले. बराच वेळ कुणी कुणाशी बोललं नाही; परंतु आज कांहीतरी बोलण्याचा मनाशी निश्चय करूनच सुरेन्द्रबाबू खोलीत आले होते. सुरवातीलाच बोलण्याचं त्यांना धैर्य झालं नाही. पुष्कळ वेळ गेल्यानंतर विचार करून त्यांनी विचारलं, “खरंच तू जाणार ?

मालतीनं मान हालवून म्हटलं, “हो.”

“नीट मागचा पुढचा विचार केला आहेस का ?”

मालतीनं पूर्वीप्रमाणेच मान हालवून म्हटलं, “हो.”

“कुठे जाणार ?”

“ते मात्र माहीत नाही.”

सुरेन्द्रबाबूंना हंसु आलं, त्यांनी म्हटलं, “मग कसला विचार केला आहेस तू ? आज तर नाही परंतु उद्यां कलकत्ता एकदा पाहून ये आणि मग ठरव. मी तुला अडवणार नाही.”

मालती कांहीच बोलली नाही.

कांही क्षण न बोलतां नंतर सुरेन्द्रबाबूंना पूर्वीपेक्षा जास्त उदासीनतेनं म्हटलं “तू स्वतःशी जितका विचार केला असशील त्यापेक्षा जास्त मी तुझ्या-विषयी विचार केला आहे. तू ब्राह्मण-कन्या आहेस; तुझ्या हातून पाप-कर्म होणार नाही. चांगल्या घराची मुलगी आहेस, त्यामुळं चांगल्या घरांत जागा मिळाली नाही तर तू राहणार नाहीस. एवढ्या मोठ्या शहरांत अशा असहाय्य अवस्थेत चांगल्या घराचा तू पत्ता कसा लावणार. हेच मला समजत नाही.”

आणखिन् थोडा विचार करून ते म्हणाले, “पुन्हां विचार करून पाहा-ह्या व्यशा तुझ्या वयांत आपली इज्जत, अर्क शब्दूत ठेऊन, स्वतःचं रक्षण करीत तूं स्वतःचं जीवन कंट्र शकशील ? पावला पावलागणित तुझ्यावर संकट येतील अशी मला आतांच भीती वाटते.”

मालती गपचुप अश्रू ढाळीत होती; सुरेन्द्रबाबूंनी उल्लेखिलेल्या गोष्टींचा तिनं विचार केला होता तरी पण तिला तिथून गेल्याशिनाय गत्यंतर नव्हतं.

मालती रडत आहे हें सुरेन्द्रबाबूंच्या लक्षांत आलं. ह्यापूर्वीहि तिला रडतांना त्यांनीं पाहिलं होतं, परंतु पूर्वीच्य. रडण्यांत आणि आतांच्या रडण्यांत असलेला फरक चट्दिशी लक्षांत येऊन ते म्हणाले, “काय, मग जाण्याचाच निश्चय कायम केलास ?”

मालतीनं डोळें पुसून मान हालवीत म्हटलं, “हो.”
कितीतरी लोक सुरेन्द्रबाबूंना भोंदू समजत असत, परंतु वास्तविक पाहतां ते तसें नव्हते. जे लोक त्यांना ही पदवी बहाल करीत त्याच्यापेक्षांहि सुरेन्द्रबाबू शत-पटीनें बुद्धिमान् होते, परंतु कितीतरी वेळां दुर्बल प्रकृतीच्या माणसासारखे ते बागत होते. त्यामुळं लोकांचा गैरसमज होत होता. मालतीच्या मनांत काय चाललं आहं हे त्यांनीं चट्दिशी ओळखलं. मालती शांत झाल्यानंतर थोडंसं हंसून सुरेन्द्रबाबू म्हणाले, “मालती, तुला पैशांची फार जरूरी आहे, नाही ?”

तिच्या डोळ्यांत पुनः आसवांनीं गर्दी केली; पैशांची इतकी आवश्यकता जगांत आणखिन् दुसऱ्या कुणाला नसेल ?

‘फार जरूरी आहे ना ?’

मालतीनं कसं तरी रडं आवरून अस्पष्ट स्वरांत म्हटलं, “हो” सुरेन्द्रबाबू हसले; आतां कुठलीच गोष्ट त्यांच्या लक्षांत यायची शेष उरली नाही. त्यांच्या लक्षांत सगळ्या गोष्टी येऊन गेल्या. दुसऱ्यांच दुःख पाहून त्यांना हंसू आलं. कारण कुसंगतीच्या दोषामुळं रडायला कांहींतरी यथार्थ कारण असतं हे ते सरून गेले होते; मनुष्य दुसऱ्यांना फसवायलाच रडतो अशी त्यांची समजूत झाली होती. त्यामुळं थोडंसं हंसून ते म्हणाले, ‘मग तूं रडतेस कां ? तूं सुंदर

आहेस, तरुण आहेस आणि शिवाय कलकत्त्याला जात आहेस, तेव्हां तुला पैशाची काळजी करावी लागणार नाही, कलकत्त्यांत रस्तो रस्तीं पैसेच पैसे पडलेले आहेत, ह्याचा तुला अनुभव येईल. '

मालतीला वाटलं आपल्यावर कुठून तरी वज्राघात झाला ! तिचं मस्तक सुन्न झालं. पाण्यांत उडी मारून जीव दिला तर विशेष हानी होणार नाही असा विचार करून मालती तसें करायला निघालीही, परंतु काय झालं कुणास ठाऊक कुणाच्या तसें कुशीत ती मूर्च्छित होऊन पडली. त्या कुशीत जणू कांडीं आग पसरली होता, अतिशय कठोर आणि ऊष्ण, जणू कांडीं त्या कुशीत तिचं भरहो मांस नव्हतं, रतीभरही कोमलता नव्हती. मूर्च्छित अवस्थेत मालती त्या कुशीतून शहारून उठली. मालती भानावर आली तेव्हां आपण कुणाच्या कुशीत नसून आपल्याच अंथरुणावर आहेत आणि आपल्या शेजारीच सुंद्र बाबू आपल्याकडे टक लावून पाहत बसले आहेत हे तिच्या लक्षांत आलं. लाजेनं तिचा चेहरा लाल होऊन गेला. दोन्ही हातांनीं आपलं ताड झांकून घेऊन तिने आपली कुशी बदलली.

कांही वेळानंतर सुरेंद्रबाबू पुन्हां म्हणाले, 'मालती, उद्यां मी येथून नौका पुढें हलविणार परंतु तुला मी सोडणार नाही. तुला माझ्याबरोबर यावं लागेल.' श्वास कोंडून मालती ऐकू लागली—'ज्या कामासाठीं तूं कलकत्त्याला जाणार आहेस तें काम तुझ्या हातून कालत्रयीं होणार नाही. हा धंदा तूं पूर्वी कधींच केला नाहीस आणि ह्या पुढची तुझ्या हातून होणार नाही. तुला जेवढ्या म्हणून पैशाची जरूर असेल आणि तुला जेवढा आराम आणि चैन उपभागावयाची असेल तेवढं सगळं मी तुझ्यापाशीं आणून हजर करितो. '

कोंडलेल्या श्वासाबरोबरच मालतीच्या डोळ्यांतून अश्रू बाहेर पडले. सुरेंद्रबाबूंनीं तिला आपल्या हृदयाशीं ओढीत म्हटलं, 'मालती, माझ्याबरोबर चल; मी फार श्रीमंत नसलो तरी गरीब खास नाही. तुझा कामल भार मी सहजच उचलूं शकेल. पुन्हां विचार करून पाहा. मी तुला इथं असाच सोडून गेला तर तुझी काय अवस्था होईल ? आणि माझ्या मनाला तरी शांति मिळेल का ? तिला आपल्या हृदयाशीं आणाखिन्न जवळ घेत, तिचे अश्रू प्रेमानं पुसत आणि छीः!...

छीः! लाडानं संकुचित अशा तिच्या ओठांचं त्यांनीं चुंवन घेऊन विचारलं,
“काय माझ्याबरोबर येतील ना?”

मालतीचं सारं शरीर रोमांचित होऊन गेलं, तिच्या अंग-प्रत्यंगाला कंप सुटला. आतां ती ललना नव्हती, मालती नव्हती, कुणीच नव्हती. त्यावेळीं ती फक्त सुरेंद्राचं बूंची चिरसंगिनी, जन्मजन्मांतरिची प्रणयिनी होती. ती त्यांची सीता होती, सावित्री होती आणि दमयंती होती. परंतु सीता-सावित्रीचं नांव कां ध्या? ती सुरेंद्राचं बूंची राधा होती, चंद्रावली होती; परंतु त्यांत तिचं नुकसान काय होतं? सुख-शान्तीच्या स्वर्गा-ही मानापमानाचा विचार? निःस्पन्द, अचेतन सुवर्ण प्रतिमेप्रमाणं ललना सुरेंद्राबूंच्या बाहूंत निश्चल पडून होती. त्या कुशीत आग नव्हती; शांतता होती, माधुर्य होतं, कोमलता होती आणि स्निग्धत्व होतं! इतकें दिवस आपण शापग्रस्त होतो परंतु पुन्हां आपल्याला स्वर्ग-प्राप्ती झाली असंच ललनेला वाटलं. मालतीच्या संकुचित ओठांवर स्मित उमटलं. सुरेंद्राबू पुनःपुन्हां त्या ओठांचं चुंवन घेत निला आगल्या हृदयाशीं कवटाळून धरित. पापाच्या पहिल्या पायरीवर पाय ठेवून आणि स्वतःला विसरून ललना स्वर्ग सुखाचा अनुभव घेत होती. त्याच वेळीं सूर्य अस्ताला आला होना. खिडकीच्या झरोक्यांतून हे पाप-चित्र पाहात पाहात सूर्य दिमेनासा झाला. संध्याकाळच्या सूर्याच्या आरक्त किरणांच्या स्पर्शानं ललनेचं मुखमंडल अधिकच मनोहर झालं आहे असं सुरेंद्राबूंना वाटलं, त्यामुळं सहस्रपट आवेगानं आणि तुष्णेनं तिच्या मुखाचं चुंवन घेत त्यांनीं विचारलं.

‘मालती, येणार ना माझ्याबरोबर?’

‘हो.’

सुरेंद्रनाथ बेभान होऊन म्हणाले, ‘तर मग चल आपण आतांच निघू.’

‘आणि आका?’

‘कुठली आका?’

‘तुमची पत्ना?’

सुरेन्द्रबाबू चमकले, त्यांनी उत्तर दिलं, ' माझी बायको ? ती तर केव्हांच मेलो. '

' जयावती ? '

सुरेन्द्रबाबू शुष्क हास्य करून म्हणाले, ' जया माझी पत्नी नाही, तिच्याशी मी लग्न केलेलं नाही. '

' तर मग ती कोण ? '

' माझी कुणीच नाही—तूच माझें सर्वस्व आहेस, तिचा माझा कस-लाच संबंध नाही. जिवाभावाची तू एकटी. '

मालतीनं आपली मान वळवली, आणि त्यांच्या कुशीत तोंड लपवून म्हणाली, ' मी तुमची जन्माची दासी आहे, मला दूर लोढं नका. '

' नाही, कधीच नाही. '

' मग मला घेऊन चला बरोबर. '

' चल. '

' ह्याच घटकेला आजच. '

बाहेर ह्याच वेळीं आरडा—ओरडीला सुरवात झाली. शेंकडो लोक मोठ-मोठ्यानें ओरडत होते—धरा—धरा, बाजूला व्हा, गेली—गेली, बुडाली, ओ हो हो ती पाहा ! ” सुरेन्द्रबाबू पळतच बाहेर आले, त्यांच्या पाठोपाठ मालतीही बाहेर आली. ह्या किनारी, त्या किनारी, चहूंकडनं खलाशी, नाविक, कुली—मजूर एकत्रित होऊन आरडा—ओरड करीत असलेले सुरेन्द्रबाबूंनीं बाहेर येतांच पाहिलं. दूर अंतरावर गंगेच्या मधोमध एक छोटी नांव आगबोटीशीं टकर खावून बुडत असलेली सुरेन्द्रबाबूंना दिसली. वस्तुस्थिती काय आहे हें क्षणार्धात त्यांच्या लक्षांत आलं. त्यांनीं ओरडून म्हटलं, ' अरे त्या नांवेत माझी जया आहे. माझी जया ! ' मोठ्यानं ओरडून सुरेन्द्रबाबू पाण्यांत उडी मारण्याचा बेतांत होते इतक्यांत मालतीनं त्यांना घड घरून ठेवलं, सुरेन्द्रबाबू वेड्याप्रमाणे धडपड करीत पुन्हां ओरडून म्हणाले,

' मला धरू नका. धरू नका, माझी जया माझी जया, बुडते आहे. '

‘ ती छोटी नाव तोंपर्यंत त्या विशाल आगवाटाखाली हळू हळू बुडून गेली. आजूबाजूच्या माणसांच्या हातांत सुरेन्द्रबाबू बेशुद्ध होऊन पडले.

‘ जया ! ’ भानावर येतांच सुरेन्द्रबाबूनी व्याकुल होऊन हाक मारली—‘ जया— ’ मालती आपले डोळे पुर्णतः जवळच बसून त्यांची सेवा करित होती. व्याकुल होऊन त्यांनी हांक मारलेली ऐकतांच ती पुन्हां पुन्हां आपले डोळे पुसू लागली; सुरेन्द्रबाबूनीं मालतीचे अश्रू पाहिले नव्हते, फक्त एकदां पाहून न पाहिल्यासारखं करून त्यांनी डोळे मिटून घेतले होते.

पुष्कळ वेळां स्वस्थ पडून राहून नंतर एक दीर्घ, निश्वास सोडून त्यांनी विचारलं, ‘ जयाचा कांहीं पत्ता लागला ? ’

जवळच एक जुना नौकर बसला होता, त्यानं भीतभीत म्हटलं,

‘ नाही. ’

‘ पत्ता लागला नाही ? तर मग ती आतां जिवंत कशी असणार ? ’

नौकरानं विचार करून म्हटलं, ‘ असंच वाटतंय ’

सुरेन्द्रबाबूनीं विचारलं, ‘ किती रात्र झाली ? ’

‘ जवळ जवळ दहा वाजले आहेत. ’

‘ दहा ? तरी पत्ता लागला नाही ? ’

नौकरानं उत्तर दिलं नाही.

सुरेन्द्रबाबूंनी कपाळावर हात मारून आणि अधिक निराश होऊन म्हटलं, 'तुम्ही जा—सगळ्या कलकत्ता शहरांत आणि गंगाकिनारी तिचा शोष करा, जा—'

नौकरांनी मनांतल्या मनांत म्हटलं, 'हुकूम तर मोठा गमतीदार आहे,' परंतु उघडपणं म्हटलं, 'जी आज्ञा' आणि मग तिथून उठून तो आपल्या अंथरूणांवर येऊन पडला.

खोलीत मालतीच्या शिवाय दुसरं कुणी नव्हतं, परंतु कांहींच न बोलतां सुरेन्द्रबाबू निरंतर अश्रू ढाळात स्वस्थ पडून राहिले. या प्रमाणे वेळ निघून जात होता; खोलीच्या भिंतीवर एक घड्याळ टांगलेलं होतं, त्याच्यानं राजाच्या नियमांप्रमाणे अकराच्या नंतर बारा, बाराच्या नंतर एक आणि त्यानंतर दोन—तीन—चार असं वाजत गेले. परंतु घड्याळाच्या त्या कार्याकडे कुणाचंच लक्ष गेलं नाही. सुरेन्द्रबाबू पुनः पुनः ह्या कुशीवरून त्या कुशीवर आणि त्या कुशीवरून ह्या कुशीवर तळमळत होते. आणि मालती त्याच्या जवळ बसून त्यांची ती तळमळ पाहून गुपचुप आपले अश्रू पुसत होती. तिलाही दुःख होत होतं, लाज वाटत होती, आणि ह्या सगळ्यापेक्षां अधिक म्दणजे स्वतःविषयी तिरस्कार वाटत होता. भूत, भविष्य आणि वर्तमान ह्यांचं तिच्या डोक्यांत चक्कर सुरू झालं होतं.

एकतर कलकत्त्याची भागिरथी कधी स्वस्थ विश्रांती घेत नाही आणि आतां तर चार वाजून गेले होतं; त्यामुळे सगळीकडे परत धांवपळीला आणि आरडा—ओरडाला सुरवात झाली होती.

सुरेन्द्रबाबू अचानक उठून बसले आणि मालतीकडे टक लावून पाहू लागले कांहीं क्षणानंतर ते म्दणाले, 'रात्रभर जागरण करणं चांगलं नाही, तू जाऊन झोप जा. मालती उठून चालू लागली परंतु तिला परत बोलावून त्यांनी म्हटलं, 'बैस, जाऊं नकोस, तुला कांहीं सांगायचं आहे.'

मालती दोन पावलं पुढं गेली होती, ती पुन्हा पाहिल्या जागीं येऊन बसली.

सुरेन्द्रबाबूंनी डोळं चौकून गर्भारतेनं विचारलं, 'मालती हे कुणाच्या पापामुळे झालं ?'

मालतीच्या डोक्यावर आकाश कोसळलं. तिनं हा प्रश्न आपल्या मनाशीं गुष्कळदां विचारला होता आणि त्याचं उत्तरही तिला मिळालं होतं; परंतु तोंड उघडून तें उत्तर उघड रितीनं बोऱ्याचं धैर्य तिच्या हातून झालं नाही. मान खाली घालून ती स्वस्थ बसून राहिली.

सुरेन्द्रबाबूंना बोलायचं होतं ते न बोलतां ते म्हणाले, 'ठीक आहे, तूं आतां जा, ह्या सगळ्या गोष्टीं आपण नंतर बोलूं.'

मालती नंतर आपल्या खोलींत येऊन अंथरुणावर आडवी झाली; तिला झोप येईना. उरलेली रात्र तिनं बिछान्यावर तळमळत काढली. कितीतरी वेळां ती उठून बसली आणि परत अंथरुणावर आडवी झाली; कितीतरी देव देवतांच तिनं स्मरण केलं आणि कितीतरी गाष्टींची तिनं आठवण केली. शेवटीं अर्धवट जागी असतांनाच तिला नाना प्रकारची स्वप्नं पडूं लागली. जयावती लाल लाल डोळे करून आपल्याकडे पाहात आहे तर कधी वेडा सदानंद आपल्याच लहरींत गात बसला आहे; कधी आई शुभदा व्याकुल होऊन रडत आहे तर माधव उशाशीं येऊन कुठल्या तरी अज्ञात स्थळीं चलायचा हट्ट करता आहे असं तिला दिसलं. परंतु त्या अज्ञात स्थळीं जायची निची इच्छा नव्हती तरी सुद्धां माधव तिचा पिच्छा सोडत नव्हता. अचानक मालतीची झोप उडून गेली. तिनं डोळे उघडून पाहिलं. कुठं कुणीच नव्हतं, फक्त सकाळच्या सूर्याची कोवळीं किरणं मात्र खिडकी वाटे येऊन तिच्या चेहऱ्यावर पडली होती. मालती बिछान्यांतून बाहेर आली.

मालतीला त्या दिवशीं दिवसभर सुरेन्द्रबाबू दिसले नाहीत. ती उत्रायच्या पूर्वीच थोडा वेळ आधीं नौका सोडून ते गेले होते. दुसऱ्या दिवशींही ते परत आले नाहीत, तिसऱ्या दिवशीं संध्याकाळ व्हायच्या आंत ते परत आले आणि आपल्या खोलीचा दरवाजा बंद करून घेऊन बसले. तो दिवसही तसाच निघून गेला. दुसऱ्या दिवशीं त्यांनी मालतीला बोलावून घेतलं. खोलींत येऊन एका बाजूला मान खाली घालून मालती उभी राहिली.

सुरेन्द्रबाबू एका कागदांवर कांहीं तरा लिहीत होते—ने कुणाला तरी पत्र लिहीत असावेत. मालतीनं डाळ्यांच्या कोपऱ्यांतून पाहिलं, सुरेन्द्रबाबूंची अवस्था

मोठी विचित्र झाली होती. त्यांचे डोळे लाल लाल होऊन गेले होते, डोक्यावरल केंस भुरे झाले होते आणि कपड्यांना जागीं जागीं चिखल लागला होता. मालती आंतल्या आंत शहारून आली. कुठल्या तरी अत्यंत घोर अशा अपराधामुळे तिला न्यायालयांत ओढून आणलं आहे असंच तिला वाटलं.

सुरेन्द्रबाबूंनी अर्धा लिहिलेला कागद एका बाजूला काढून ठेवीत आणि मान वर करीत मालतीला म्हटलं, 'तुझी प्रकृती आतां चांगली घडपाकट झाली आहे ना ?'

मालतीनं खालीं मान घालून नुसत्या मानेनंच दर्शविलं हो झाली आहे.

'मी आजच इथून नौका हाकारण्याचा हुकूम देणार आहे. गंगेच्या पलीकडच्या किनाऱ्याला कलकत्ता आहे. तुझी इच्छा असेल तिथं जा.'

सुरेन्द्रबाबूंचें ते कठोर शब्द ऐकून मालतीच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहू लागले, परंतु ती तोंडांनं कांहींच बोलली नाही.

सुरेन्द्रबाबूंनीं शेजारचा कागद हातांत घेत म्हटलं, 'कलकत्त्यांत माझे एक मित्र आहेत, हें पत्र घेऊन त्यांचा पत्ता काढून त्यांच्याकडे जा ते कदाचित् कांहींतरी तुझी सोय लावून देतील.'

टप् करून आसवाचा एक थेंब तिच्या पायापाशीं तिच्या डोळ्यांतून गालीच्यावर पडला.

सुरेन्द्रबाबूंनीं तें पाहिलं, आणि म्हणून त्यांनी पुन्हां विचारलं, 'तुझ्या जवळ पैसे नाहीत ना.'

मालतीनं मान हालवून म्हटलं, 'हो.'

"हे घे." असं म्हणून उझाच्या खालून एक 'मनी बॅग' काढून तिच्या पायाजवळ फेंकीत ते म्हणाले, "त्या मनीबॅगमध्ये जवढे पैसे आहेत त्यानं तुझा एक वर्षभर निर्वाह व्यवस्थित होऊं शकेल. पुढें ईश्वराची मर्जी!"

टप्दिशीं आणखिन् एक अश्रू गालीच्यावर पडला.

"त्या दिवशीं ठिकाणावर नव्हतो ना ! त्यासाठींच विचारलं होतं कीं कुणाचं पाप नडलं ? माझ्याच पापाचं तें फळ; असं आतां मला दिसून आलं आहे; तूं निर्दोष आहेस. माझ्या जयाची हत्या मीच केली आहे."

कपाळांवर घामाचे बिन्दू जमा झाले होते. ते आपल्या हातानं पुसून ते पुढं म्हणाले, 'फार झालं—आतांपर्यंत मी पुष्कळ पाप केलं पण ह्यापुढं सुळींच करणार नाही. कांहीं दिवस चांगल्या मार्गानं चालून पाहावं सुख मिळतं की नाही तें ?'

मालती उभीच राहिली आणि सुरेन्द्रबाबू पत्र पूर्ण करून लागले. पत्र पूर्ण झाल्यानंतर त्याची घडी करून एका लिफाफ्यांत बन्द करून आणि त्यांवर पत्ता लिहून तिच्या पायापाशीं फेकीत म्हणाले, 'हें पत्र घे, शाम-वाजारांत त्यांचा पत्ता लागेल, कदाचित् तुझं कामही होऊन जाईल.'

थरथरत्या हातांनं मालतीनं पत्र घेतलं.

सुरेन्द्रबाबूंनीं म्हटलं, 'ती पर्सही घेऊन जा.'

मालतीनं ती 'मनीबॅग' ही उचलली. तें पत्र आणि ती मनीबॅग घेऊन मालती दरवाज्याकडं वळली तोंच सुरेन्द्रबाबूंच्या हृदयांत कसली तरी कालवाकालव झाली. त्यांनीं कातर स्वरांत म्हटलं, 'धर्माच्या रस्त्याचा त्याग करून नकोस.....'

मालतीनं आणखिन् एक पाऊल पुढें टाकलं. ह्या वेळेस सुरेन्द्रबाबू कांपत्या आवाजांत म्हणाले, 'संकटसमयीं, विपत्तिसंगीं मला कळवायला विसरून नकोस...'

मालतीनं दरवाजाचं हँडल धरून फिरवलं, दरवाजा अर्धा उघडला, सुरेन्द्रबाबूंच्या आवाजाला जास्तच कंप सुटला होता, ते म्हणाले, 'मालती, त्या दिवसाची गोष्ट विसरून जा.....'

मालती बाहेर निघून जातांच सुरेन्द्रबाबूंच्या डोळ्यांत पाणी आलं, त्यांनीं हांक मारली, 'मालती !'

मालती जिथल्या तिथंच उभी राहिली.

त्यांनीं पुन्हां हांक मारली, 'मालती !'

ह्या वेळीं आंत येऊन ती दाराचा आश्रय घेऊन उभी राहिली.

डोळे पुसून सुरेन्द्रबाबू म्हणाले, 'जयाच्या दुःखाचा विसर अजून झाला पडत नाही...'

दाराचा आश्रय सोडून मालती तिथंच मट्कन् बसली; तिचे पाख कांपत होते.

‘मालती, कुणाच्या आश्रयानं ह्या जगांत मी जगूं ?’ सुरेन्द्रबाबू लहान मुलासारखं रडूं लागले, तूंही मला सोडून निघून गेलीस तर मी कदाचित् जिवंत राहाणार नाहीं.’

एवढं म्हणून ते गालीच्यावर आडवे पडले.

मालती त्यांच्या जवळ जाऊन बसली. त्यांचं डोकं आपल्या कुशीत घेत त्यांचे अश्रू पुसून म्हणाली,

‘मी जाणार नाहीं.’

मग नंतर दोघेही पुष्कळ वेळ रडत होती.

मालतीनं पुन्हां एकदां त्यांचे डोळे पुसले. सुरेन्द्रबाबूंनी डोळे बंद करून दाटलेल्या कठानं मालतीला प्रश्न केला, ‘त्या दिवशीं तूं काय म्हणाली होतीस आठवतं ?’

‘काय ?’

‘जन्माची दासी !’

‘आहेंच मी !’

सुरेन्द्रबाबूंनी हांक मारली, ‘हरिचरण !’

छतांवरून हरिचरण खलाशानं उत्तर दिलं, ‘हजूर ?’

‘नौका ह्याच वेळीं, ह्याच क्षणाला हांकारा.’

‘ह्याच क्षणाला ?’

‘हो ह्याच क्षणाला.’

ती नौका दिसत डोती तोंपर्यंत सदानंद त्या नौकेकडं एकसारखा टक लावून पाहात राहिला आणि नंतर घर्ग येऊन झोपी गेला. त्याचं मन प्रसन्न नव्हतं त्यामुळं त्याला झोप चांगली लागली नाही. दुसऱ्या दिवशी सकाळी शुभदा-कडे जाऊन सदानंदानं म्हटलं, ‘दररोज तुमच्या इथं येऊन मी जेवलो तर कसं होईल ?’

शुभदानं सुकलेल्या चेहऱ्यानं उत्तर दिलं, ‘चांगलंच होईल.’

‘मी देखील हाच विचार करीत होतो; माझं तर आतां कुणीच नाही तेव्हां मी विचार केला की—

तुमच्याकडेच कां खाऊ-पिऊ नये ?’

शुभदानं विचार करून म्हटलं, ‘ठीक आहे.’

‘आत्त्याच्या सासरीं तिचा थोडा जमीन जुमला आहे तो मलाच मिळाला आहे. दोन एक दिवसांतच तिथं जाऊन मला त्याची व्यवस्था करावी लागेल.’

शुभदा म्हणाली, ‘त्याची व्यवस्था तूं नाही करणार तर आणखिन् दुसरं कोण करणार ?’

‘म्हणूनच माझा विचार तुमच्या इथंच धान्याचं कोठार ठेवावं अस आहे, नाहीतर धान्याची चोरी होण्याचा संभव फार ’

शुभदाला सदानंदाच्या म्हणण्याचा आशय नीट न समजल्यामुळं ती म्हणाली, ‘आतापर्यंत धान्य चोरीला गेलं नव्हतं ना ?’

‘आतापर्यंत गेलं नाही म्हणून ह्य पुढें जाणार नाही असं थोडंच आहे ’ शुभदानं कांहींच उत्तर दिलं नाही.

त्यानंतर एक दोन दिवसांनीच धान्य, डाळी, बटाटे, नारळ, गूळ यांची श्रीहारानमुकजी महाशयांच्या घरी रेलचेल उडाली.

ते सगळं पाहून शुभदानं विचारलं; 'सदानंद, लोकांनी पाहिलं तर ते काय म्हणतील !'

सदानंदानं हंसून उत्तर दिलं, 'वस्तू माझ्या ओहेत लोकांच्या नाहीत. मी इथंच खातो-पितो, इथंच राहतो मग माझ्या वस्तूही इथंच राहतील.'

शुभदाच्या आजूबाजूला राहणाऱ्या लोकांत कुज-बुज सुरू झाली. नाना तऱ्हेचे लोक नाना तऱ्हेच्या गोष्टी बोलू लागले आणि नाना तर्क-वितर्क लढवू लागले. कुणी म्हणत, 'अरे हारानच्या बायकोनं सदानंदावर जादू-टोणा केला आहे.' कुणी म्हणत, 'सदानंद खरोखरीच वेडा झाला आहे.' तिसऱ्यानं तर अशा बातमी उठवली की 'छलनामयीचं लग्न सदानंदाशी होणार आहे; सदानंद ह्या गोष्टी ऐकून मनांतल्या मनात हंसत असे. कुणी जर ह्या गोष्टीची चर्चा सदानंदासमोर केली तर तो हंसत-हंसत त्यांना एखादं गाणं ऐकवीत असे नाहीतर थड्डेन...म्हण, 'अरे बाबा, मी मरायच्यापूर्वी माझी दोन विघे जमीन तुझ्या नांवानं करून देईन,' या उप्परही लोकांनी पिच्छा सोडला नाही तर मग तो गंभीर होऊन उत्तर देई, 'वेढे लोक वेडाचार करतातच त्याच्यासाठी तुम्हाला काळजी करायची जरूरी नाही.'

हळूहळू लोकांची तोंडे बंद होत चालली; परंतु ज्या लोकांचा स्वभाव मत्सरी हाता ते आंतल्याआंत जळफळू लागले. भवतारण गंगोपाध्याय महाशयांनी जेव्हां ही गोष्ट ऐकली तेव्हां सदानंदाला बोलावून त्यांनी त्याला उपदेशाचा एक चांगला डोस पाजला.

भवतारण गंगोपाध्याय महाशयांचा उपदेश लक्ष देऊन ऐकल्यानंतर दुःख प्रदर्शित करीत सदानंद म्हणाला,

'बऱ्याचं ते होऊन गेलं, यापुढं आत्त्याच्या सासरहून परत आल्यानंतर तिथलं धान्याचं कोठार उचलून तुमच्या इथं आणून ठेवीन.'

गंगोपाध्याय महाशय रागाऊन म्हणाले, 'अरे सदानंद, तुझे वडील सुद्धां माझा मान ठेवीत असत.'

‘मी तरी तुमचा कुठं अपमान केला आहे ?’

‘तर मग तोंडानं असे शब्द कां काढतोस ?’

सदानंदानं चमकून उत्तर दिलं, ‘माझं डोकं ठिकाणावर नसतं माहीत आहे ना’

गंगोपाध्याय महाशय आणखिन संतापून म्हणाले,

‘तूं घसरत चालला आहेस खालीं खालीं.’

सदानंदानं हंसून म्हटलं, ‘तुम्ही लोकांनीं प्रयत्न केला असता तर कदाचित मी घसरलों नसतो.’

‘जा माझ्या समोरून निघून जा.’

‘जी आज्ञा !’ असं म्हणून सदानंद बाहेर येऊन खूप पोटावर धरून हंसला, हंसून झाल्यानंतर त्यानं मुक्तकंठानं गायला सुरवात केली.

कंगालीचरण डोक्यावर पडवळीचं ओझं लादून तिकडूनच बाजाराला चालला होता. त्यानं सदानंदाच्या डोक्यांतून जेव्हां आनंद ओसडतांना पाहिलं आणि कंठांतले मधुर स्वर ऐकलं तेव्हां कुतूहलानं विचारलं. ‘एवढा आनंद कशाचा झाला तुला ?’

सदानंदानं हंसून उत्तर दिलं, गांगूली महाशयांच्या घरीं आज आमंत्रण होत ना, तिथं मी खूप खालंय, त्याचा आनंद झाला आहे मला.’

कंगालीचरणनं म्हटलं, ‘असं होय ? तर मग ठीक !’

ह्या प्रश्नोत्तरानंतर सदानंदानं पडवळाच्या भावाची चौकशी केली आणि मग आपल्याच लहरीत गुणगुणत तो घरीं आला. कंगालीचरणही आपल्या वाटेनं बाजारहाट करायला निघून गेला.

इथं एक गोष्ट सांगणं आवश्यक आहे. मनांतच स्वर्ग आणि नरक वास करीत असतात असं कवींनी म्हटलं आहे. ही गोष्ट संपूर्णपणे सत्य जरी नसली तरी तीत थोडा फार सत्याचा अंश आहे ह्याबद्दल शंका नाही. कारण, हारानचंदाला ज्या गोष्टीत भौतिक सुखांची चरणसीमा सांठलेली आहे असं वाटत होतं त्या गोष्टीत तितका आनंद शुभदाला वाटत नव्हता. हल्ली हारानबाबू दोनदां समाधानानं यथास्थित भोजन करीत असत. आणि दोनचार आण्याचे पैसेहि बायको

कडून त्यांना मिळत होते. आणि शिवाय कर्ज भागावण्याची त्यांच्यामार्गे कटकटही पण नव्हती. त्यामुळे त्यांना स्वर्गसुखाची प्राप्ती झाल्यासारखं वाटत होतं. हल्लीं बाजारांतून अभिमानानं छानी वर करून जातांना त्यांना कुणाचच भय वाटत नसे. आतां कुणाचीच बाकी द्यायची राहिली नव्हती. अड्डेवाल्यांनी पूर्वीचं त्यांचं अधिकाराचं स्थान त्यांना परत बहाल केलं होतं. त्यामुळे त्यांना आतां कुठल्याच गोष्टीची कमतरता भासत नव्हती. सदानंदाचा हा वेडेपणा असाच उत्तरोत्तर वाढत गेला तर बरं होईल असा विचार त्यांच्या मनांत कधी मधीं येत असे, नाही असं नाही; त्या वेळेस सगळं अफूचं दुकान खरेदी करून कात्यायनीच्या गर्वाचं हरण करण्याची स्वप्नं पाहायला ते सुरवात करीत असत. तिची एका वर्षाची चन्दी 'झन्' करून तिच्या समोर फेंकून 'हरामी अवलाद, रंडी, माझा अपमान करतेस ? पुरुषाचं भाग्य आणि स्त्रीचं चरित्र स्वतः देवाला सुद्धां कळत नाहीं तर मग तुझी काय कथा ! अशा तऱ्हेनं आपल्या अपमानाचा सुड उगवायचा विचार त्यांच्या मनांत बळावत असे. आणि शिवाय तो भगवान नन्दी ? त्याच्या घरासमोर अफूचा अड्डा नाहीं उघडला तर माझं नांव हारान मुकजीच नव्हे. असाही मधून मधून ते दम भरीत असत. बस त्यांच्या स्वर्ग सुखांत वर सांगितलेल्या गोष्टींचीच काय ती कमतरता होती, एकदां त्या पूर्ण झाल्या म्हणजे आपल्या आयुष्याचे सार्थक झालं आणि याच देही याच डोळं स्वर्गसुखाचा आपण अनुभव घेतला अशी ते खूणगांठ बांधीत.

परन्तु शुभदा ? तिला काय वाटत होतं ? तिला कां कसल्या गोष्टींची काळजी होती आतां ? पतीचं सुख तिला कधीच मिळालं नाही ह्याला प्रत्यक्ष परमेश्वर साक्षी होता. परंतु अशा पतीच्या तोंडांतही चार घांस टाकताना तिला केवढं सुख होत होतं, तिला केवढे समाधान होतं ह्याचं तिला स्वतःलाच अजून ज्ञान नव्हतं. आनंदातियामुळे तिच्या डोळ्यांत अश्रू उभे रहात, परंतु ते आनंदाश्रू पाहायला आतां कोण होतं ? त्यांना पाहून आनंद मानणारी व्यक्ती होती, पण ती तर केव्हांच मरून गेली होती ! एवढीच एक गोष्ट असती तर शुभदानें आपले दोन्ही डोळे आनंदानें कायमचे मिटून घेतले असते आणि

ह्या कष्ट-पद संसार-यात्रेची समाधी केला असती, परंतु छलनामयी दिवसें दिवस मोठी होत चालली होती, तिच्या ऋणांतून मुक्त करूं व्हायचं ? मरून गेली तिचं कल्याण झालं परंतु माघवच्या प्रकृतीचं काय होणार ह्याचा पुष्कळ विचार करूनही शुभदाला अंदाज लागला नव्हता. औषधपाण्याची तरतूद चांगलीच लागली होती त्यामुळे त्याची शुश्रूषाही चांगली होत होती परंतु त्याचा परिणाम अजूनही दिसून येत नव्हता. हें पाहून शुभदा आपल्या कपाळावर हात मारून ढळढळां रडत असे. ललनेची आठवण झाली म्हणजे एकांतांत जाऊन अश्रू ढाळीत ' तिच्याकडे मला घेऊन जा. ' अशी देवाला मनोगत प्रार्थना करीत असे. इतकं असूनही ती आपलं दुःख गुपचुप आंतल्या आंत गिळून नदीवरून पाणी आणीत असे, स्वयंपाक करीत असे आणि सगळ्यांना खाऊं-पिऊं घालीत असे. अशाच तऱ्हेनं तिचे आणि तिच्या कुटुंबाचे दिवस जात चालले होते.

एके दिवशीं दुपारी जेवतां जेवतां सदानंदानं शुभदाला म्हटलं, ' छलना आतां मोठी झाली आहे. '

शुभदा उदास होऊन म्हणाली, ' हो '

' ह्यापुढें तर तिला तसंच ठेवता येत नाही आणि ते चांगलंही दिसत नाही. '

शुभदानं म्हटलं, ' आई दुर्गेला काळजी. '

सदानंदानं हसून म्हटलं, ' आई दुर्गा प्रत्यक्ष येऊन कांहीं लग्न करून जाणार नाही ! '

शुभदानं कांहींच उत्तर दिलं नाही.

' हरमोहन बाबूच्या मुलाशीं ललनाचं लग्न झालं तर कसं होईल ? '

शुभदाला नीटसं समजलं नाही, यामुळं तिने विचारलं.

' शारदाशी ? '

' हो. '

' पण हें व्हायचं कसं ? '

' कां ? '

' कुणाला माहीत ! ' शुभदानं निराशेन म्हटलं.

वेड्या सदानंदाच्या लक्षांत सगळं कांहीं आलं. तोंड फिरवून त्यानं थोडंसं हंसूनही घेतलं आणि नंतर शुभदाकडे वळून त्यानं म्हटलं, 'एक दिवस यासंबंधीं शारदाकडे मी ही गोष्ट काढली होती. त्याच्या म्हणण्यावरनं मला असं दिसून आलं की, त्याची या गोष्टीला तयारी आहे.'

शुभदाचा चेहरा क्षणभर फुलून उठला, लगेच उदास होऊन ती म्हणाली, 'परंतु त्यांच्या वडिलाचं काय ? ते तयार होतील का ?'

'न व्हायला काय झालं ?'

शारदाचा बाप या संबंधाला तयार का होणार नाही, हे शुभदाला माहित होतं परंतु तोंडानं तिला बोलतां येत नव्हतं. शारदाच्या वडिलांची सम्मती मिळवायला कोण जाणार ? हें विचारायचं एकदां तिच्या मनांत आलं; पण तेंही तिनें विचारलें नाही. मुकस्तेभासारखी कातर नेत्रां ती सदानंदाकडे पाहात राहिली.

सदानंदाला त्या मूक भोषेचा अर्थ समजला; त्यानं म्हटलं, 'नाना खट' पटी करून त्याच्या वडिलांना आपणच तयार केल पाहिजे. आम्हाला छलनाचं लग्न करणं भाग आहे ना ?'

शुभदानं भीत भीत विचारलं, 'पण ते तयार होतील का ?'

'जरूर होतील.'

'हें तुला कसं कळलं ?'

वेड्यानं पुन्हां हंसून म्हटलं, 'मला माहीत आहे; तुम्ही मुळीच काळजी करूं नका. मी खात्रीनं त्यांची सम्मती मिळवीन.'

वृद्ध हरमोहनबाबूंची सम्मती कशी मिळाल हे सदानंदाला माहीत होतं आणि त्यांची सम्मति मिळेल अशी खात्री होी.

शुभदाला आतां रहावेना. खोलींतून दूध आणायला ती तिथून निघून गेली. दुधाच्या वाटींत बेसावघपणामुळें तिच्या डोळ्यांतून एक मोठा थेंब गळून पडला. दुधांत डोळ्यांतून थेंब पडलेला पाहून शुभदानं बाहेर येऊन म्हटलं, 'सदानंद, थांब जरा खोलींत जाऊन मी दुसरं दूध घेऊन येतें.'

दुधाची कढई ठेवली होती त्या खोलींत जाऊन कढईवर हात ठेवून शुभदानं रडून घेतलं, ह्या वेळीं मात्र अश्रूं दुधांत न पडतील अशी तिनें खबर-

दारी घेतली होती. रडून घेतल्यानंतर डोळे पुसून कढईतलं दूध वाटीत ओतून लागली. शुभदा रडली, पण तिचे अश्रू म्हणजे हृदयाला भेदून निघणारं रक्त. बिन्दू नव्हते, एवढं मात्र खरं की, त्यांतला एक अश्रू ललनेसाठी होता आणि एक अभागी हारानबाबूंच्या दुर्दैवी जीवनासाठी होता !

जेवण संपल्यानंतर सदानंद आपल्या शेताकडे निघून गेला. तिथे बांधावर थोडंसं हिंडून फिरून एका पिंपळाच्या झाडाखाली जाऊन बसला. कांही क्षण त्या झाडाखाली त्याने विश्रांति घेतली. नंतर तंबाखू ओढून आणि दोनचारदां दुर्गाचं नांव घेऊन वृद्ध हरमोहनबाबूंच्या बैठकीत तो येऊन दाखल झाला.

हरमोहन नुक्केच झोपून उठून तंबाखू फुंकीत बसले होते. चिलीम पूर्ण पणं पेटली नव्हती, तीतून थोडा थोडासा धूर निघत होता.

सदानंद आलेला पाहतांच हरमोहन म्हणाले, 'अरे, पुष्कळ दिवस दिसला नाहीस कुठं ? हां, तुझ्या आत्यानं काशीतच देह ठेवला एवढं मात्र ऐकलं खरं. केव्हां आलास ? बैसे.'

संकोच न करतां सदानंद त्यांच्याजवळच बसला. कसलीच प्रस्तावना न करतां सदानंदाने बसल्याबरोबर मुद्यालाच हात घातला, 'मुलगी सांगायला आलोय मी.

हरमोहननीं हंसून विचारलं, 'कुणाला ?'

'आपल्या मुलाला.'

सदानंदाचं उत्तर ऐकतांच हरमोहन बाबू एकदम गंभीर झाले. व्यवहारी लोक व्यवहारांनील गोष्टी सुरू झाल्या की त्यांना हास्यविनोद सुचत नाही. हरमोहनबाबू हे पक्के व्यवहारी गृहस्थ होते आणि आपल्या पुत्राच्या लग्नाचा विषय म्हणजे एक व्यवहारच आहे असं ते समजत होते. त्यामुळं तो विषय निघतांच व्यवहारी माणसाप्रमाणे ते गंभीर झाले होते. लग्नासारख्या गंभोर विषयावर बोलणीं चालणीं करायला पिकल्या केसाचे आणि मिशांना चाट दिलेले लोक येत असतात असा त्यांचा समज होता. परंतु सदानंदासारख्या कोवळ्या पोरानं तो विषय काढलेला पाहतांच ते संकटांत पडल्यासारखे दिसले. सदानंदाचं डोक

आज काल फिरलं आहे अस त्यांच्या कानांवर आलं हांते भागि त्याचं प्रत्यक्ष प्रमाण जेव्हां त्यांना दिसलं तेव्हां कठोर स्वरांत त्यांनीं विचारलं, 'कुणाचं लग्न जुळवणो आहेस ? शारदाचं ?

‘हो.’

अन्यमनस्कतेन त्या म्हातान्यानं आंत घराकडे बोट दाखवून म्हटलं, 'चरांतच शारदा असल, जा.'

म्हातान्याची ती कृति पाहून सदानंदानं त्यांच्या मनांत काय आलं असावं ह्याचा बरोबर अंदाज बांधला.

त्यानं थोडंसं हसून म्हटलं, 'शारदाशीं माझं काम नाही, माझं काम आपल्याशीं आहे.'

म्हातान्यानं पुर्वीच्याच स्वरांत विचारलं, 'माझ्याशीं ?'

‘हो.’

‘कां ?'

‘आतांच तर मी सांगितलंय. मुलीचं स्थळ घेऊन आलो आहे मी. शारदाचं लग्न करणार ना ?'

‘कां करणार नाही ? पण त्याच्याशीं तुझा काय संबंध ?'

‘संबंध नसना तर आलो असतो कशाला तुमच्याकडे ?'

‘त्याच्या लग्नासंबंधानं तुला माझ्याशीं बोलणीं करायचीं आहेत का ?'

‘हो'

‘परंतु तुझ्याबरोबर असली बोलणीं कशी करायचीं ?'

सदानंदानं गंभीर होऊन म्हटलं, 'काय हरकत आहे ? मी लहान अस-
तांनाच माझे वडील वारल. तेव्हापासून मी त्यांचा जमीन-जुमला पाहात आलो
आहे. त्यामुळं व्यवहारांची बालगी मलाच करावी लागनात. लग्नाची बोलणीं
करायला गल्यानंतर देण्या-वेण्याची ही भाषा व्यवहाराला अनुसरून करावी
लागते, त्याचंही मला ज्ञान आहे आणि या विषयांत तुम्हांला जितकं समजतय
तितकच मलाही समजतं याची मला खात्री आहे.

वेड्यासारखं सदानंद कांहींतरी बडबडला नाही ह्याचं ज्ञान त्याचें बोलणं ऐकून हरमोहनबाबूना पहिल्यांदाच झालं. त्यांनीं जरा चिडूनच म्हटलं, 'हो, देण्या-घेण्याची भाषा तर करायलाच हवी.'

सदानंदाला आतां मग हंसू आवरलं नाही; त्यानं हंसून म्हटलं, 'देण्या-घेण्याची भाषा माझ्याशीं केली तर तुमचं कांहीं विशेप नुकसान होणार नाही. त्या संबंधीं कांहीं तरी नक्की करायला मी तुमच्याकडे आलों आहे.'

हरमोहरबाबू थोडसं नरम पडून म्हणाले, 'मुलगी कुणाची आहे ? कुठली आहे ?'

'मुलगी इथलीच आहे. श्री हारानचंद्र मुखोपाध्यायांची दुसरी मुलगी.'

'हारानचा ?'

'हो.'

'तो काय देणार ?'

'तुम्ही जें मागाल तें.'

म्हानान्यानें कांहीं क्षण विचार करून विचारलं, 'मुलगी दिसायला कशी आहे ?'

मुलीला तुम्ही पाहिलेलं आहे, तुम्हाला आतां आठवत नसेल, माझ्यामतें मुलगी दिसायला बरी आहे आणि तुमच्या मुलाला ती पसंत आहे.'

म्हानान्यानं ह्यावळीं हंसून म्हटलं, 'मग तर ठीकच झालं आम्ही गृहस्थ लोक. आम्हाला भेणाची बाहुली चालणार नाही. दिसायला चांगली आणि काम-काजाला बरी असली की पुष्कळ झालं.'

सदानंदानं म्हटलं, 'काम काज सगळं तिला करतां येतं'

'परंतु हारान हुंडा किती देईल ? आज काल त्याचा परिस्थिती तित-कीशी चांगली दिप्त नाही.'

'परिस्थिती खरोखरीच चांगली नाही आणि याचा—तुम्ही विचार करून जे मागाल ते तुम्हाला खत्रीनं देतील' वृद्ध महाशय पुन्हां संकटांत पडल्यासारखे दिसले. ही गोष्ट तोंडांतून काढली नसती तर बरं झालं असतं असं ते मनांतल्या मनांत म्हणू लागले, तरी व्यवहार कुशल वृद्धानें आपली चूक

सुधारीत म्हटलं, ' आतां हें पहा सदानंद, मुलींच्या लग्नांत थोडाफार खर्च ह करावा लागतोच '

' हो, '

हरमोहनबाबूंनी तेव्हां गंभीर चेहरा करून म्हटलं,

' नगद एक हजार रुपयांच्या पेक्षां कमी हुंडा मी घेणार नाही. '

सदानंदानं हंसत म्हटलं, ' मग हें नक्की ठरलं ? '

' सदानंदाचे शब्द ऐकून वृद्ध आपल्यावरच रागावले मनांतल्या मनांत स्वतःला गाढव ठरवून दीड हजार रुपये कां सांगितले नाहीत याचदल ते स्वतःला दोष देऊं लागले. परंतु एकदां शब्द दिल्यानंतर तो परत घेता येत नाही, तरी त्यांतल्या त्यांत जेवढं सुधारून घेता येईल तितकं सुधारून घेण्यासाठी त्यांनी म्हटलं, ' मुलीच्या अंगावर शिवाय दागिने तर घालीलच. '

' हो. '

' आणि यथानियम मानपान राखले पाहिजेत. '

' हो राखणारच. '

' तर मग मला कबूल आहे '

' मग मुहूर्त ठरवा. '

वृद्धानं थुंकून म्हटलं, ' हा संबंध एक प्रकारे आपल्या माणसांतच होतो आहे हें एका परीनं बरंच झालं, हारान काहीं आम्हाला परका थोडाच आहे आणि तरी सुद्धां जनरुढीप्रमाणं प्रत्येकाला वागलंच पाहिजे. '

सदानंदानं शंकित होऊन विचारलं, ' आणखिन् जनरुढी ती कसली? '

वृद्धानें हंसत म्हटलं, ' जनरुढी ती दुसरी कसली असणार ? हेंच कागदावर झालेलं बरं. '

' ठीक आहे, तेंही होऊन जाऊं या. '

' परंतु कुणाबरोबर करायचं ? '

' माझ्याच बरोबर. '

' केव्हां ? '

सदानंदानं थोडा विचार करून म्हटलं, 'एका महिन्यानंतर.' वृद्धानें कबूल केलं.

त्यानंतर सदानंदानं म्हटलं, 'माझी एक प्रार्थना आहे.'

'काय बाबा ?'

'ही देण्या-घेण्याची भाषा तिसऱ्या कुणाला सांगू नये.'

'कां ?'

'कारण आहे एक.'

हरमोहन हे पळे व्यवहारी गृहस्थ होतें; सदानंदच्या मनांतील भाव ओळखून त्यांनीं विचारलं, 'गुप्त-दान करावं म्हणतोस ?'

सदानंदानं कसलंच उत्तर दिलं नाहीं. त्याची निःस्वार्थ दया बघून हरमोहनबाबूनाही स्वतःची लाज वाटली. परंतु ते पळे व्यवहारी गृहस्थ होतें; तो भाव मनात जास्त वेळ ठिक्कून देतां शुष्क हास्य करून म्हणाले, 'सदानंद, तुझी इच्छा गुप्तदनाच करायची आहे. मीही तिचा स्वीकार गुप्त रूपांनेच करीन; त्याचद्वल तूं काळजी करूं नकोस.' त्यांना नमस्कार करून आनंदानें सदानंद तिथून निघून गेला.

शुभदाला कळलं, हारानबाबूला समजलं आणि खुद्द छलनामयीनं ऐकलं. सदानंदाच्या प्रयत्नामुळं शारदाचरणशीं तिचं लग्न होणार आहे. सदानंद हा शुभदाचा पूर्वजन्मीचा मुलगा असावा असं मत ही बातमी ऐकतांच रास-
१०

मणानं जाहीर केलं. ही गोष्ट सदानंदांला कळली तेव्हां तो काहीच बोलला नाही. निदान त्यानें प्रतिवाद नरी केला नाही.

पुष्कळशा भानगडींत पडल्यामुळे आत्याचा जमीनजुमला पाहायला जाण्याची त्याला सवड झाली नव्हती; परंतु आतां वेळ मिळतांच त्यानें आपला बेत शुभदांला कळवला आणि शुभदानें पण त्याला सम्मति दिली. नंतर एके दिवशीं सामानसुमान बांधून श्रीमान् सदानंद हे विदेश-यात्रेला घराबाहेर पडल. शुभदाचा परिवार आतां त्याचा परिवार होऊन गेला हाता त्यामुळे निघतांना त्या परिवाराची नीट व्यवस्था लावून आणि लग्नापूर्वी ज्या गोष्टींची तयारी करावी लागते त्या शुभदांला नीट समजावून सांगून तो तिथून निघाला. आत्याच्या गांवी जाऊन तिच्या जमीन-जुमल्याची माहिती करून घेऊन त्यानें त्याची चांगल्या प्रकारें वासलात लावली. अर्थातच तो जमीन-जुमला कुण ला तरी विकून एका पंधरवड्यांत तो परत हलदपुरला आला. हलदपुरला परत आल्या-नंतर हरेमोहनबाबूंनीं त्यानें विवाहासंबंधी कागदपत्र केले, दागिने बनाविले आणि तिथी-निश्चय केला. ह्या सगळ्या गोष्टी झाल्यावर सवड मिळतांच त्यानें शारदा-चरणची भेट घेतली. इतके दिवस एकांतांत त्याच्याशीं गप्पा-गोष्टी करायला त्याला वेळ मिळाला नव्हता. आज फार दिवसानंतर दोघांनाही एकमेकांना भेटा-यची इच्छा झाली होती त्यामुळे हातांत हात घालून ते गंगेच्या किनारी येऊन बसले.

बमल्यानंतर शारदानं विचारलं,

‘ सदानंद बाळपणची गोष्ट तुला आठवते ? ’

‘ थोडीशी आठवण आहे. ’

‘ त्या वेळीं मी कुणावर तरी अतिशय प्रेम करीत होतो आठवते तुला ? तेव्हां दिवस-रात्र-एकच गेष्ट माझ्या मनांत घेऊन असे आणि कितीतरी सुखस्वप्न मी तुझ्यापुढें येऊन सांगत होतो. माझ्यावर कुणी रागावलं तर तुझ्याजवळ येऊन रडत असे, तेव्हां तूं हंसून सगळ्या गोष्टी उडवून तरी लावीत होतास नाहीतर माझी थड्या तरी करीत होतास—आठवतात ना तुला ह्या सगळ्या गोष्टी ? ’

‘ कां आठवणार नाहीत ? जरूर आठवतात ! ह्या गोष्टी घडून सात—
आठ वर्षे झाली असली तरी अजून त्या कालच घडल्यासारख्या वाटतात !
परंतु तुझी थड्या मात्र मी कधीच केली नाही ! ’

‘ तू माझी थड्या करीत आहेस असंच मला वाटत असे. वऽऽरं ! कांही
कां असेना ज्या दिवशीं तिनं माझ्या संबंधीं तोडून बोलणें बंद केलें त्या
दिवशीं रात्रीं तुझ्याकडे येऊन मी किती रडलो हेंही तुला आठवतं ना ? ’

‘ हो आठवतं ! ’

सदानंद दुःखी होऊन विचारांत गडून गेला, सदानंदांत झालेला हा
बदल शारदाच्या लक्षांत आला नाही; त्यानें जवळच एकीकड बोट दाखवून
म्हटलं, ‘ तिथं तो बुडून मेली ! ’

सदानंदाला शारदाचे शब्द ऐकू गेले नाहीत. गंगेत एक नौका शीड
फुगवून चालली होती, तिच्याकडेच विचारांत गडून तो सारखा पाहात होता.

शारदानं पुन्हां म्हटलं, ‘ तिथंच ललना बुडून मेली आहे. ’

या वेळीं मात्र सदानंदानं तोंड वळवून विचारलं, ‘ कुठं ? ’

‘ त्या-त्या ठिकाणीं. ’

‘ हें तुला कसं माहीत झालं ? ’

‘ त्याच ठिकाणी तिची साडी पडलेली होती. ’

सदानंद एकदम उठून उभा राहात म्हणाला, ‘ चल तर मग आपण ती
साडी पाहूं. ’

शारदानं हंसून म्हटलं, ‘ साडी काय आतांपर्यंत तिथंच पडलेली
असणार ? ’

‘ मग नुसतीच ती जागा आपण पाहून ठेवूं. ’

दंगेही त्या जागीं जाऊन उभे राहिले. सदानंदानं पाण्यांत उतरून
आपल्या हाक्यावरून व तोंडावरून पाणी फिरवलं आणि मग तो पूर्वीच्या जागीं
जाऊन बसला.

‘ सदानंद, मला आतां मोठा पश्चात्ताप होतो आहे. ’

‘ कां ? ’

‘कधी कधी मला असं वाटतं की मीच तिला मारलं आहे.’

‘कां ?’

‘तिच्या आयुष्याची वटका भरली होती की नाहीं हे देवालाच माहीत, परंतु मला असं अजूनही वाटतं की तिच्याशी मी लग्न केलं असतं तर ती आज जिवंत असती.’

सदानंदानं एक दीर्घ निश्वास सोडून म्हटलं, ‘तिचा मरायचा योगच होता. तो कांहीं केलें तरी टळणार होता थोडाच ? तुझा त्यांत काय दोष ?’

‘हे मला माहीत आहे, परंतु तिची इच्छा पूर्ण केली असती तर आज माझं तिच्याशी लग्न होऊन गेलं असतं.’

सदानंदानं हंसून म्हटलं, ‘जातीला अंतरला असता ना ?’

शारदानं विचार करून म्हटलं, ‘हो, अंतरलें असतो खरा.’

‘मग तू काय केलं असतंस ?’

शारदाचे डोळे पाण्यांनीं भरून आले. त्यानं गद्गदीत कंठानं म्हटलं, ‘हां, मी तरी काय केलं असतं म्हणा ! आतां मनाला जो पश्चात्ताप होतो आहे तो झाला नसता.’

सदानंदानं दुसरीकडे पाहात म्हटलं, ‘इळू इळू विसरून जाशील सगळं.’

‘तिची शेवटची इच्छा जरी मी पूर्ण केली असती तर किती बरं झालं असतं !’

‘कसली इच्छा ?’

‘तिनं म्हटलं होतं—एका दरिद्री कुटुंबाची लाज राखा. छलनामयीशीं लग्न करा.’

सदानंदानं त्याच्या तोंडाकडं पाहात विचारलं, ‘छलनामयीशीं तू लग्न करणार नाहीस आतां ?’

‘लग्न तर मी करीनच, परंतु तिच्या शब्दाला मी मान दिला असता तर—’

‘दिल्यासारखाच नाही का ?’

‘हो, तिच्या शब्दाला मी मान दिला असं एका तऱ्हेनं जरूर म्हणतां येईल, पण—बरं, सदानंद, बाबांची सम्मत्ती तू कशी मिळवलीस ?’

सदानंदानं हंसून म्हटलं, ‘छलनाशीं लग्न करायची तुझी इच्छा आहे असं मी त्यांना सांगितलं.’

‘बस्सं, एवढंच ?’

‘आणखी काय ?’

‘बाबांना मी ओळखत नाहीं का ?’

सदानंदानं पुन्हां हंसून म्हटलं, ‘तर मग तू विचारतोस काय मला ?’

‘किती रुपये घेतले हैं कळेल तर बरं.’

‘कळून तुला काय करायचं आहे ?’

‘सदानंद, हें पापाचं धन आहे.’

‘तुझं जीवन सदैव सुखी होईल असा मी आशिर्वाद देतो.’

‘वेळ आली की हा पैसा मी तुला परत देईन.’

‘बरं.’

एवढं बोलून ललनाचें लुगटें जिथें पडलें होतें तिथें सदानंद येऊन उभा राहिला. कांहीं क्षण तसाच तो उभा होता. नंतर खालीं वांकून तिथली माती तो आपल्या हातानं गोळा करूं लागला. सदानंदाचं तें कृत्य पाहून शारदानं विस्मय—चकित होऊन विचारलं, ‘सदानंद, हें काय करतो आहेस तूं ? संध्याकाळच्या वेळेला माती कशाला गोळा करतोस ?’

सदानंदानं खूप जोरानं हंसून म्हटलं, ‘वेडेपणाच हा !’

शारदाला पाहिल्यांदा असंच वाटलं. तो म्हणाला, ‘वेडेपणा करतो आहेस असं मी म्हटलं नाहीं.’

‘तूं कशाला म्हणायला हवास ? मी स्वतःच म्हणतो आहे.’

‘नाहीं, नाहीं. खरं सांगा, त्या मातीचं काय करणार आहेस तू ?’

‘आजकाल मी घरीं महादेवाची पूजा करीत असतो; घरांत गंगेची आती नाहीं म्हणून हीं गोळा करून घरीं नेतो आहे मी.’

शास्त्राचरण उभ्या उभ्यानेंच सदानंदाच्या त्या कुतीकडे पाहात होता.

सदानंदानें मार्ती गोळा करून तिचा एक गोल पिण्ड तयार केला. तो पिण्ड गंगेच्या पाण्यांत फेंकून देऊन शारदाच्या जवळ येऊन उभा राहात तो म्हणाला, 'चल, शारदा, घरी जाऊ आतां.'

'सदानंद काय केलंस हें तूं ?'

'डोळ्यांनींच पाहिलंस ना तूं ?'

'महादेवाच्या पूजेसाठीं मार्ती गोळा केलीस ना ?'

'नाहीं. मी महादेवाची पूजा यापुढें करणार नाहीं.'

'कां ?'

'सांगेन कधीं तरी.'

त्यानंतर दोघेही आपापल्या वाटेनें घरी निघून गेले.

घरी आल्यानंतर सदानंदानं स्वतःला एका खोलींत कोंडून घेतलं.

रात्री जेवायला बोलवायला रासमणी आणि छलना आली तरी सुद्धा त्यानें दरवाजा उघडला नाहीं. शुभदा स्वतः आली. तिनं कितीतरी हांका मारल्या तरी पण त्यानं खोलीचं दार उघडलं नाहीं. शेवटीं तो झोंपी गेल्या असेल असे समजून शुभदा परत गेली.

दुसऱ्या दिवशीं उजाडल्यानंतर परत त्यानें आपल्या नित्य क्रमाला सुरुवात केली, परंतु दिवसें दिवस तो बदलत चालला होता हें कुणाच्याच लक्षांत आलं नाहीं. हळू हळू छलनेच्या लग्नाची तिथी येऊन ठेपली. त्या दिवशीं सगळ्यांच्याच चेहऱ्यावर आनंद होता. सगळ्यांचेच चेहरे फुलून उठले होते. सदानंदाला बसायला फुरसत नव्हती आणि हारान मुखर्जीच्या आरडा ओरडीला अंत नव्हता. रासमणीच्या डोळ्याचं पाणी त्या दिवशीं खेळत नव्हतं. जे कुणी घरी येत त्यांच्यासमोर तो ललनेची आठवण काढून डोळ्यांतून पाणी काढीत आलेली माणसंही त्यांत भाग घेत. फक्त शुभदाच काय ती धीरगंभीर आणि शान्त होती.

हळू-हळू संध्याकाळ झाली, वाजंत्री व चौघडे वाजू लागली आणि मोठ्या समारंभानं, थाटामाटांत शुभ मुहुर्तावर छलनामयीचं लग्न पार पडलं.

त्या दिवशीं सगळ्या गांवात कंजूष हरमोहनच्या उदारपणाचा बालबाला झाला. म्हाताऱ्याच्या हृदयांत अपरंपार दया संठाविलेली आहे हे त्यांच्या शत्रूं नीही त्या दिवशीं मान्य केलं.

त्याच्या तोंडावर जर कुणी त्याची प्रशंसा करूं लागला तर तो संकोचून म्हणे—‘काय करूं, बाबा ! एकुलना एक मुलगा. त्याची इच्छा तर लग्न करायची मी कशाला आढ येऊं ? सगळ्या गांवांत आमचंच एक घर, हारानच्या कुटुंबियांचा शरीरसंबंध जडून येईल असं. या सगळ्या गोष्टींचा आणि शेजारधर्माचा विचार करूनच मी ह्या लग्नाला सम्मति दिली. •

आपल्या वडिलांचे हे शब्द ऐकून भुंवया चढवून आणि तोंड फिरवून शारदा स्वस्थ बसत असे.

कामांचा पुढ्यांत ढीग पडला होता—जिवापाड मेहनत करून तीं एकदांची सगळीं उरकलीं म्हणजे विश्रांतीचा आणि सुखाचा निःश्वास सोडतांना मजा वाटते. पण किती ? दोनचार दिवसच. नंतर त्यांतली मजा निघून जाते. आणि स्वस्थ बसून रहाणं मनाला प्रशस्त वाटत नाही.

छलनामयीचा विवाह केल्यानंतर आणि हरमोहन बाबूला गुप्त रीतीनें पैसे दिल्यानंतर खुनाच्या अपराधांतून मुक्त झालेल्या माणसासारखं सदानंदाला हायसं वाटलं आणि त्याने दोनचार दिवस विछान्यावरच लोळून काढले. परंतु त्यानंतर विछाना अंगाला खुपू लागतो, उशा डोक्याला दगडासारख्या कठीण

श्रागतात आणि खालीत अंधार पसरलेला आहे असा संदानंदाला भास होऊन श्रागला. सदानंद खोलीच्या बाहेर पडला, त्यावेळी जवळ जवळ संध्याकाळ होऊन गेली होती. दिवसभर जी सारखी पाऊसाची झिम्झिम् चालू होती ती अजून थांबली नव्हती. काळे काळे ढग हलक्या हवेमुळं दोनचार पावलं पुढं मागे होत आहेत परंतु सर्वथैव ते नाहीसे होणार नाहीत असंच सदानंदाला भाटलं. छत्री उघडून तो घराबाहेर पडला. पुष्कळ वेळपर्यंत तो रस्तो-रस्तीं मटकला. कपडे ओले चिम्ब झाले आणि गुडघ्यापर्यंत पाय चिखलानं माखले. नंतर स्वारी हारानचंद्र मुखर्जीच्या घरांत घुसली.

शुभदा स्वयंपाकघरांत होती. तिकडे तो गेला नाही. रासमाणि शेजारी गजाली कुठंतरी बसायला गेली होती. तिचीही त्यानें वास्तपुस्त केली नाही. गाय धुवून, थोडंसं इकडं तिकडं करून तो सरळ माधवचन्द्राच्या खोलीत गेला आणि त्याच्याजवळ जाऊन बसला.

कितीतरी दिवस झाले माधवचन्द्राचा समाचार घेतला नाही. त्याचें काम काय चाललं होतं हें सांगणं आवश्यक आहे. ललना निघून गेल्यानंतर माधवचन्द्र शहाणा होत चालला होता. एखाद्या वगेवृद्ध माणसाप्रमाणं कुठल्याही गोष्टीवर विचार करून तो आपलं मन प्रकट करीत असे, आणि आजकाल खाण्याच्या बाबतींनहीं हट्ट करीत नसे. कित्येक दिवस तो कुणाशींच बोलत नसे. एखाद्या ब्रह्मज्ञान्याप्रमाणे एकावर एक उर्या रचून त्यांच्या सहाय्यानं गंभीर चेहरा करून आपल्याच विचारांत मग्न होऊन बसत असे. अशा वेळीं आल्योगेल्याकडे त्याचें मुळीच लक्ष नसे.

आजही तो तसाच बसला होता. सदानंद जवळ येऊन बराच वेळ उभा राहिला. नंतर माधव भानावर आला.

‘सदा भैया, आजकाल तूं माझ्याकडे येत कां नाहीस ?’

‘माझ्यामागे कितीतरी कामं होती, बाळ !’

‘सगळीं उरकलीं ?’

‘हो. झालें मोकळा एकदांचा—’

‘धाकटी आक्का परत केव्हां येईल आतां ?’

‘तीनचार दिवसांनी येईल ती.’

‘है पाहा, सदादादा, पुष्कळ दिवस तुला एक गोष्ट सांगायची होती मला. परंतु अजूनपर्यंत ती सांगता आली नाही.’

‘कां बरं?’

‘तुझी माझी एकांतांत गांठ पडत नव्हती म्हणून.’

सदानंदानं त्याच्याजवळ बसून विचारलं, ‘एकांतच कशाला हवा माधव?’

‘दादा, फक्त तुझ्या जवळच ती गोष्ट सांग, असं आकानं मला बजावलं आहे.’

‘कुणी, माधव?’

‘ललना आकानं दादा! ती इथून गेली त्यावेळीं तूं इथं नव्हतास. परत आल्यानंतर ती गोष्ट सांग असें सांगून ती निघून गेली.’

सदानंद त्याच्याजवळ आणखिन् सरकून बसला. त्याच्या अंगावरून हात फिरवीत त्यानं विचारलं, ‘ती कां निघून गेली, माधव? तिला कुणी चोललं तर नव्हतं ना?’

‘छे: कुणीच नाही.’

‘मग ती कां निघून गेली?’

‘मी पण जाणार आहे.’

‘कुठं?’

माधवनें थोडसं हंसून म्हटलं, ‘तुसच्या कुणालाच माहित नाही. फक्त मला आणि आकालाच तेवढं माहित आहे. ती आधी निघून गेली आहे तिथं सगळं ठाकठीक करायला. मग ती मला घेऊन जाणार आहे. तिथं आम्ही दोघंही मजेंत राहूं.’

सांगतां सांगतां माधवचंद्राचा चेहरा प्रफुल्लित होऊन गेला.

त्यानं थोडसं हंसून सदानंदाकडे पाहात म्हटलं, ‘आका यइल नी मला खात्रीनं घेऊन जाईल.’

सदानंद पुष्कळ वेळ स्वस्थ बसून राहिला.

नंतर त्यानं विचारलं, 'केव्हां ?'

'माझी वेळ येईल तेव्हां.'

'माधव, ह्या गाष्टी तुला कुणी शिकविल्या ?'

'मोठ्या आक्कानं'

'तुला घेऊन घेऊन जाईन असं तिनं म्हटलं होतं ?'

'हो.'

'आणि समज ती घेऊन गेली नाही तर ?'

'कां नाही घेऊन जाणार ? खात्रीनं घेऊन जाईल.'

'समज, ती घेऊन नाही गेली तर तू एकटा जाशील ?'

माधव थोडासा खिच झाला.

त्यानं विचार करून म्हटलं, 'कसं सांगूं ?'

सदानंदही गप्प बसला.

माधवला काय वाटलं कुणास ठाऊक, त्यानं पुन्हां प्रश्न केला,

'सदादादा, तिथं एकट्याला जातां येतं कारे ?'

'कां नाही ? तुझी आक्का एकटीच गेली ना ?'

'तर मग मीही जाईन ?'

'बरं.'

माधव विचार करूं लागला. नंतर कांहीं वेळानं दुःखी स्वरांत म्हणाला,

'पण मी कसा जाऊं ? माझ्या अंगांत आतां थोडीसुद्धां शक्ति राहिली नाही.'

सदानंद त्याच्या तोंडाकडे पाहात होता आणि तो तसाच बोलत होता.

'आक्का गेली त्यावेळीं माझ्या अंगांत थोडीतरी शक्ति होती पण आतां मुळीच नाही. कसं जातां येईल मला ? उभं सुद्धां राहवत नाहीं...मला आतां. मग इतक्या लांब मी कसा जाऊं ?'

सदानंदाचे डोळे पाण्यानं भरून आले. अंधारांत माधवला तें दिसलें नाही. माधवची प्रकृती दिवसेंदिवस खालावत चाललेली सदानंदाला दिसत होतं.

इतकंच नव्हे तर माधव हा फारच थोड्या दिवसांचा सोबती आहे याबद्दल त्याची खात्री होऊन चुकली होती.

त्याच्या मनांत शुभदाचा विचार आला; ललनेचा विचार आला, तो संकटांत सांपडला. माया—ममतेत गुरफटल्यामुळे पूर्वीप्रमाणे आपले दिवस निश्चिंतपणांत जात नाहीत हे त्याला कळून आलं. पूर्वीसारखं तो गात नव्हता, स्वच्छंदपणे भटकत नव्हता आणि आपल्याच लहरीत आणि मस्तीत राहत नव्हता. पूर्वी तो सुखी होता, पण हल्ली तो काळजीत होता. पूर्वी तो विरागी होता, हल्ली संसारी झाला होता.

त्याने डोळ्यांतले अश्रू पुसले. सदानंदाला पहिल्यांदाच आज कळून आलं. जिवंत राहण्यांत कसलंच सुख नाही; जिवंत आहे तो दुःखी आहे आणि मेलता तो सुखी; त्या दिवशीं रात्री घरी गेल्यानंतर त्याने पुष्कळ विचार केला. नातांना आपल्याला ललना विसरली नव्हती हे त्याच्या लक्षांत आलं. माधवचंद्र आतां फार दिवस काढीत नाही हेही त्याला कळून चुकलं. मग शुभदाची काय बात ? त्याला वाटलं. ललना मरून गेली ती आपली सारी दुःखं आपली सगळीं संकटे त्याच्याच शिरावर लादून.

माधवचंद्रही त्या दिवशीं पूर्वीप्रमाणे निश्चित नव्हता. त्याच्या मनाला घोर शमून राहिला. इतके दिवस ललना येऊन आपल्याला घेऊन जाईल या कल्पनेत तो निश्चित होता, परंतु सदादादानं दुसरंच सांगितल्यामुळे तो बंचैन झाला होता. त्याच्या मनांत विचार येत होता. आपल्या अंगांत आतां मुर्तीच शक्ति उरली नाही. एकटेच कसं जायचं तिथं ? उलटसुलट विचारांची पुष्कळ भवति न भवति करून तो एकदांचा निश्चयावर येऊन ठेपला. नाही आकाश हीच खोटे बोलणार नाही; ती येऊन खात्रीनं मला घेऊन जाईल—हा विचार मनांत ठाम झाल्यानंतर माधवचंद्र शांतपणे झोपी गेला.

असेच आणखिन कांहीं दिवस निघून गेले. छलना माहेरीं परत आली, शेजारींपाजारीं पुन्हा एकदां मुलीला आण जावयाला पहावयाला जमले. हास्थ-विनोदाला भरती आली, हरमोहन स्वतः व्याह्याच्या घरीं आला, सगळ्यांना गोड वार्णाने संतुष्ट करून आणि जातांना विहिणीच्या नमस्काराचा स्वीकार करून निघून गेला. कमरेला शुभ्र चादर गुंडाळून घेऊन आणि ब्राम्हणपाड्याच्या प्रत्येक दुकानावर पांढरीपाळीने आसन ठोकून हारानचंद्रानें किती तरी लोकांना चकित करून सोडलें. अशाच तऱ्हेचे किती तरी प्रसंग घडून आले.

माधवचंद्राची प्रकृति आज फारच बिघडली होती. बिछान्यावर तो सारखा तळमळत होता. त्याच्या शेजारीं, उशाशी आणि पायथ्याशीं रासमणी कृष्णा ब्राह्मणी आणि छलना अशी सगळीजण बसली होती. शुभदा तेवढी तिथं नव्हती. ती स्वयंपाक घरांत आपले डोळे पुशात पुशीत स्वयंपाक करीत होती. सदानंद डॉक्टर आणायला गेला होता आणि हारानचंद्र आतां येतो म्हणून जो बाहेर गेला तो तीन तास होऊन गेले तरी अजून परत आला नव्हता. सगळेजण एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहात होते आणि कृष्णा ब्राह्मणी माधवच्या अगावर हात फिरवीत डॉक्टराची वाट पहात होती. शेवटीं अंधार पडायच्या अगोदर डॉक्टर येऊन पोहचले. आज सहा सात दिवस ते दररोज येऊन बघत असत. रोग्याची प्रकृति दिवसेंदिवस न सुधारतां उलट बिघडतच चालली होती आणि तो आतां वांचणार न ही ह्याची खात्री डॉक्टरांना झाली होती. त्यांची आज यायची इच्छा देखाल नव्हती परंतु सदानंदाच्या जुलूम-जबरदस्तीमुळं ते आले होते.

डॉक्टरनीं माधवची प्रकृती तपासली. नंतर बाहेर येऊन, सदानंदाला बोलावून त्यांनी म्हटलं, 'सदानंदबाबू, हा मुलगा कदाचित् उद्यांची सकाळ पाहणार नाही.' '

सदानंदाला हे माहीत होतं.

रात्र बरीच उलटून गेल्यानंतर हारानचंद्र घरीं परत आला. चोरांप्रमाणे माधवाच्या खोलीबाहेर कांहीं क्षण उभं राहून, नंतर आत हळूच डोकावून त्याने चौकशी केली, 'आतां कसे आहे माधवचं?'

कुणीच उत्तर दिलं नाही, फक्त शुभदा त्याला पाहतांच बाहेर आली आणि जेवणाचं ताट त्याच्या पुढं ठेवून बसली.

हारानबाबूने प्रश्न केला, 'माधवची प्रकृति आतां कशी आहे?'

'फारशी चांगली नाही.'

'चांगली नाही?' मग कांहीं क्षण थांबून म्हणाले, 'मलाहि बरं वाटत नाही.'

कसला विचार करून त्याने हे म्हटलं आणि कोणत्या हेतून त्यांनी स्वतःच्या प्रकृतीबद्दल गोष्ट काढली सांगतां येत नाही. आणि त्या गोष्टीत किती तथ्य होतं, हेहि मला माहीत नाही. परंतु ते शब्द शुभदाच्या कानांत शिरले नाहीत हे मात्र नक्की. हारानचंद्र मनांतल्या मनात अतिशय चिडला. बायकोच्या पुढे प्रकृति चांगली नाही हे बोलल्यानंतर तिनं सहानुभूतीचे चार शब्दसुद्धां ताडावाटे काढून नेत याचं त्यांना आश्चर्य वाटलं, नव्हे, त्याला तो स्वतःचा अपमान वाटला. तो नशा-पाणि करून आला होता त्यामुळे अपमानाच्या त्या लहानशा अंकुराचा दोन-चार क्षणांतच भला मोठा वृक्ष बनला. पुढ्यातलं ताट पायांनं लाथाडून हारानचंद्र म्हणाला 'मी आणखिन् खाणार नाही, मला काय मरायचं आहे?' ताटावरनं उठून, चूळ भरून आपल्या खोलींत येऊन तो विधीपूर्वक झोपी गेला. हारानचंद्र आपल्या खोलींत गेल्यानंतर शुभदा हात धुवून माधवाच्याजवळ येऊन बसली. शुभदाला आलेली पाहतांच कृष्णा ब्राह्मणी म्हणाली, 'हारान कुठे आहे?'

'त्यांना बरं वाटत नाही, पडले आहेत.'

‘ थोडा वेळ गप्प बसून कृष्णा ब्राह्मणीनं म्हटलं, ‘ मनाची नसली तरी जनाची तरी लाज हवी माणसाला. ’

हळूहळू रात्र सुरू लागली. कृष्णा ब्राह्मणीनं मृत्यु-शय्येच्या शेजारी बसून कितीतरी रात्री जागून काढल्या होत्या आणि किती तरी मृत्यू निनं आपल्या डोळ्यांनी पाहिले होते ! माधव शेवटचे श्वास घेतो आहे असं तिला वाटलं.

थोड्या वेळानं माधवनं म्हटलं, ‘ डोकं फार दुखतंय माझं. ’

कृष्णा आल्या त्याच्या डोळ्यावरनं हात फिरवू लागली.

थोडा वेळ थांबून त्यानं पुन्हां म्हटलं, ‘ पोटसुद्धां दुखतं आहे. ’

तिथं बसलेल्या प्रत्येकानं एकमेकाच्या तोंडाकडं पाहिलं; कांहीं काळ तिथं स्तब्धता पसरली. सगळींच म्लान मुखानं शेवटल्या क्षणाची वाट पाहत बसलीं.

आणखिन् थोडा वेळ गेल्यानंतर क्षीण स्वरांत माधवनं म्हटलं, ‘ तहान लागली आहे. ’

आत्म्यानें दुधाऐवजी गंगोदक त्याच्या तोंडांत घातलं.

अतिशय कष्टानं सगळंच्या सगळं ते गंगोदक माधवनं पिऊन टाकलं.

हळू हळू श्वास वाढत चालला. कृष्णा ब्राह्मणीला नाडीची परिक्षा होती. पुष्कळ वेळपर्यंत त्याचा हान हातांत धरल्यानंतर सदानंदास बोलावून ती म्हणाली, ‘ आतां त्याला जमिनीवर घ्यायला पाहिजे. ’

सदानंद गप्प बसला.

रासमणिच्या कानांवर ते शब्द पडले. क्षीण आणि रडक्यां स्वरांत तिनें म्हटलं, ‘ आतां काय पाहतोस बाबा सदानंद ? ’

माधवचन्द्राचं प्राणहीन शरीर खाली जमिनीवर ठेवतांच सगळ्यांनी एकच आकांत केला.

बराच वेळ गेल्यानंतर माधवनें पुन्हां एकदां तोंड उघडलं, कृष्णा आत्म्यानं पूर्वीप्रमाणेच त्यांत गंगोदक घातलं. माधवला जणू थोडी शाक्त आली,

त्यानं डोळे उघडून हंसून म्हटलं, 'सदा दादा.....आक्का.....आक्का...
...आली आहे.'

छत्रनामयी जवळच बसली होती. माधवचे ते शब्द ऐकतांच भितीनं आणि दुःखानं ती आपल्या आईला बिलगली.

कांहीं क्षणानंतर माधवचंद्राची तळमळ जास्तच वाढली. त्याचा श्वास जोरानं चालू झाला आणि त्याने हातपाय झाडायला सुरवात केली. माधव-चन्द्राची ती अवस्था पाहून कृष्णा आत्यानं रडक्या स्वरांत म्हटलं, 'आतां तोंडाकडे काय पाहतं ? तुळशीच्या कट्ट्यावर.....'

सगळ्यांनी एकदमच आकांत मांडला. रडक्या भेकण्याचे स्वर ऐकून हारानबाबूंची झोंप उडाली. बाहेर येऊन पाहतो तों माधवचं शव बाहेर आणीत होते. त्यानेही हंबरडा फोडला आणि मुलाचें शव घेऊन तुळशीच्या कट्ट्यावर जाऊन बसला. तुळशीच्या कट्ट्यावर बसतांच त्यानें मोठमोठ्यानें हांक मारायला सुरवात केली, 'माधव.....अरे माधव..... !'

१०

बादशाही थाटाच्या महालांत राजशाही कोचावर स्वरूपसुंदरी मालती परिजमान होऊन सगळ्या खोलीची शोभा वाढवीत बसली होती. जवळच एका संगमरवरी स्टुअर चान्दीचा दिवा जळत होता आणि त्या दिव्याच्या प्रकाशांत मालती एका पुस्तक वाचीत बसली होती. मालता ज्या खोलति बसली होती ती एका विशेष प्रकारनं सजविलेली होती. सगळ्या जमिनीवर एक

मूल्यवान् गालीचा पसरलेला होता आणि भिंतीवर नाना प्रकारची सुरेख चित्रं काढली होती. खोलीची शोभा आणाखिन् वाढविण्यासाठी बिलोरी कांचांची नाना रंगाचीं हंड्याझुबरे लटकावलेली होती आणि त्या बिलोरी कांचांतून परावर्तित होऊन लाल, हिरवी, आणाखिन् इतर रंगाची किरण खोलीभर पसरलेली होती. दोन्ही बाजूनी मोठमोठे आरसे लावलेले होते. त्यांतून प्रकाश किरण परावर्तित होऊन खोली अधिक प्रकाशमान दिसत होती. आरशाच्या जवळच संगमरवरी दगडाचं एक टेबल ठेवलं होतं.

अशा त्या राजेशाही महालांत जिवंत सुवर्ण प्रतिमेप्रमाणें मालती बसली होती. नाना प्रकारच्या साज शृंगारांने आपलं सौंदर्य तिनं हजारपटीनं वाढवून ठेवलं होतं, परंतु मंत्रमुग्ध नेत्रांनी ते सौंदर्य पाहायला तिथं कुणी हजर नव्हतं म्हणून मालती वाचनांत तल्लीन होऊन गेल्यासारखी दिसत होती. परंतु ती खरोखर वाचत होती का ? वाक्यावरून आणि शब्दावरून तिचे डोळे अफरत होते आणि तशीच पानावर पानं उलटली जात होती हे खरं, परंतु वाचलेल्यापैकी तिच्या बुद्धीत किती शिरत होतं हें मात्र सांगतां येत नाही. कारण तिच्या गालावरचे सुकलेल्या अश्रूंचे डाग पाहिले म्हणजे असं वाटतं की थोड्या वेळां-पूर्वीच ती रडत असावी. ह्या सुख-स्वर्गात ती रडत कां होती हे कुणाला कळणार ? परंतु ती रडत होती हें मात्र निश्चित. वस्तुतः रडं आवरण्यासाठीच तिनं हातांत पुस्तक घेतलं होतं. मालतीच्या रडण्यावरून ती सुखांत नव्हती असं अनुमान काढायला कांहींच हरकत नाही. पुस्तक बंद करून तिनं टेबलावर फेकून दिलं, आणि गुपचुप कोचांवर आपलं डोकं टेकून ती स्वस्थ बसून राहिली. पुन्हा तिचे डोळे भरून आले. परंतु यावेळीं आसवांना आवरण्याचा तिने प्रयत्न केला नाही. एकेक अश्रूबिंदू कोचांवर गळून पडूं लागला.

अशा स्थितीत बराच वेळ गेल्यानंतर सुरेंद्रबाबूंनी खोलीत प्रवेश केला. खोलीभर जाड गालीचा पसरला होता त्यामुळे सुरेंद्रबाबूंच्या पायांचा आवाज मालतीला ऐकू आला नाही त्यामुळे ती पूर्ववत अश्रू गाळीतच बसली होती. सुरेंद्रबाबू आश्चर्यचकित झाले. मालती रडत त्यांना दिसली. कांहीं क्षण निस्तब्ध राहून सुरेंद्रबाबू मालतीजवळ येऊन म्हणाले,

‘ मालती ! ’

मालतीने चमकून त्यांच्याकडे पाहात म्हटलं, ‘ काय ? ’

सुरेन्द्रबाबूंनी मालतीजवळं बसून तिचे हात आपल्या हातांत घेत म्हटलं.

‘ मालती तू पुन्हां रडत होतीस ? ’

रडताना मालतीला पकडलं होतं, त्यामुळं तिला नाही म्हणतां येईना. ती स्वस्थ बसून राहिली.

सुरेन्द्रबाबूंनी विचारलं,

‘ कां रडत होतीस ? ’

मालती गप्पच.

कांहीं वेळ सुरेन्द्रबाबू बोलले नाहीत.

त्यानंतर तिचे हात आपल्या हातांत अधिक आवळून त्यांनीं म्हटलं,

‘ तुला सुखी करतां आलं नाही याबद्दल मला वाईट वाटतं. ’

उत्तर देण्याची मालतीला इच्छा होती, परंतु उत्तर काय द्यावं हे तिला सुचत नव्हतं. तिच्या हातून आणखी एक गोष्ट घडली नाही. पुन्हां कधी रडणार नाही अशी प्रतिज्ञा तिने मनांतल्या मनांत नुक्तीच केली होती, परंतु कांहीं केल्या तिला आपल्या अश्रूवर ताबा ठेवता आला नाही.

सुरेन्द्रबाबू पुढं म्हणाले, ‘ काय केलं म्हणजे एखादा माणूस सुखी होईल, हें कुणालाच कळत नाही. परमेश्वराला तरी हें माहीत आहे कां नाही कुणास ठाऊक ? समाधानासाठी, सुखासाठी, ह्या खोलीची इतकी सजावट केली आणि तुझ्यासारख्या देवीची त्यांत प्राणप्रतिष्ठा केली, पण काय सुख मिळालं मला ? सुखाची गोष्ट राहिली बाजूला आणि उलट दुःखच पुढ्यांत वाढलेलं दिसतं आहे. जिला सुख व्हावं म्हणून एवढा खटाटोप मी केला, तिला सुखी असलेली मी एकदाही पाहिली नाही. ’ असं म्हणत म्हणत त्यांनी मालतीचे हात सोडून दिले. आणि अत्यंत अर्धारतेने तिचा आसवांनीं मलिन झालेला चेहरा आपल्या दोन्ही हातांनीं वर धरून विचारलं, ‘ मालती, इतके दिवस झाले, तुझा चेहरा हंसरा असा कधीच दिसला नाही. असंच कां चालायचं सदोदित ? ’

मालतीनं आपले अश्रु पुसून टाकलं.

सुरेन्द्रबाबूंनी आपलें बोलणें पुढें चालू केलें, किती सुंदर दिसते आहेस तू ? तुझ्या स्वरूपानें मला किती वेड लावलं आहे हें सांगायला माझ्याजवळ शब्द नाहीत. किती उत्साहानं तुझ्यासाठीं मूल्यवान् वस्त्रं आणि दागदागिने घेऊन आलों परंतु एक क्षणभर सुद्धां तुला ते अंगावर घालतांना मी पाहिलं नाही. मालती, माझं तोंड सुद्धां पाहूं नये असं तुला वाटतं का ?

मालती त्यांच्या कुशीत डोकें खुपसून रडूं लागली. सुरेन्द्रबाबूंच्या डोळ्यांतही अश्रु उभे राहिले. त्यांनीं तिच्या केसावरनं प्रेमानं हात फिरवीत म्हटलं, ' रडूं नकोस. तसंच आहे असं मी म्हणत नाहीं, पण माझ्या मनांत नाना तऱ्हेच्या शंका येतात. त्या एकदां सगळ्या बोलून टाकूं दे. तू रागावू नकोस. तूं जो मार्ग धरला आहेस त्याच मार्गाचा आश्रय नीच वृत्तीच्या स्त्रिया घेतात. परंतु कपडे—लत्ते, धन—दौलत यांच्याशिवाय दुसऱ्या कुठल्याहि गोष्टीत त्यांना सुख मिळत असेल असं मला वाटत नाहीं. परंतु त्यांच्यापैकीं तूं नाहीस हे मला पक्कं माहीत आहे. त्यामुळं काय केलं असतां तुला सुख होईल मला कळत नाहीं; तूं जर त्यांच्याप्रमाणं असतीस तर एव्हाना सुखां झाली असतीस....., असं म्हणत म्हणत सुरेन्द्रबाबू कांहीं क्षण गप्प राहिले. नंतर गंभीर होऊन त्यांनीं प्रश्न केला, ' मालती, तुझे पति जिवंत आहेत कां ? '

आपले पति जिवंत नाहीत हें मालतीनं मान हालवून दर्शविलं.

' तर मग सांग, तुझ्याशीं मी लग्न केलं तर सुखी होशील तूं, सांग, सांग मला त्यांत मुळीच कमीपणा वाटणार नाही. '

सुरेन्द्रबाबूंचे ते शब्द ऐकतांच मालती त्यांच्या पायांवर पडली. त्यांच्या दोन्ही पायांत तिनें आपलं तोंड लपवलं. सुरेन्द्रबाबूंनी तिला वर उठविण्याचा प्रयत्न केला नाहीं, तिच्या डोळ्यांतील अश्रूंचा अभिषेक आपल्या पायांवर होतो आहे हें त्यांना कळत होतं, तरी सुद्धां त्यांनी तिला वर उचलून घेतलं नाहीं; दीर्घ निश्वास सोडीत तेही निःशब्द बसून राहिले.

अशा अवस्थेंत पुष्कळ वेळ निघून गेल्यानंतर, उदास होऊन त्यांनीं म्हटलं, ' माझी काय अवस्था झाली आहे हे त्या एका देवालाच माहीत.

तुझ्या अप्रतिम सौंदर्यानं मी वेडा झालो आहे की खऱ्याखऱ्या अर्थानं मी तुझ्यावर प्रेम करितो आहे हे मला सांगता येत नाही; विवेकबुद्धि माझ्यांत राहिली नाही, चांगलं वाईट जाणण्याची माझी शक्ती नष्ट झाली आहे, हें मात्र खरं. तुझ्या एका गोड शब्दासाठी जीव देण्याची माझी तयारी आहे. तुझं हृदय जिंकण्यासाठी मी खोटं बोलत नाही; मी खरं तेच सांगतो आहे. याला ईश्वर साक्षी आहे. मी स्वतःला विसरून गेलों आहे. जाऊं देत त्या सगळ्या गोष्टीं. असं तूं एकदां आपल्या तोंडानं सांग, तुझ्याशी लग्न केल्याने तुला सुख होईल. की कांहीं झालं तरी मी तें केल्याशिवाय रहाणार नाही. जात, कूळ, मान, सन्मान आणि एवढा मोठा वंश कशाचाच मी विचार करणार नाही... नाहीतर.....' सुरेन्द्रबाबूंचे डोळे भरून आले होते. आणि त्यांचा कंठ दाटत चालला होता. कांहीं क्षण गप्प राहून आणि स्वतःला सावरून ते पुढें म्हणाले, 'नाहींतर मालती, आमच्या सारख्यांना दाहीदिशा मोकळ्या आहेत. जेव्हां सहनशक्तीच्या मर्यादेबाहेर गोष्टी जातील तेव्हां आत्मघात करून घेऊन सरळ नरकाचा रस्ता धरीन. '

आतां मात्र मालतीला रहावेना. रडक्या स्वरांत तिने म्हटलं, 'असले शब्द तोंडांतून काढूं नका. माझे प्राण तुम्हीच वांचविले आहेत. माझी लाज तुम्हीच राखलीत आणि तुम्हीच मला आश्रय दिलात; नाहीतर आज मी जिवंत दिसलें नसतें. मी नीच आहे, तिरस्कारास पात्र आहे. पण कृतघ्न मात्र खास नाही, तुमची दया, तुमचे उपकार ह्या जन्मांत तरी मी विसरणार नाही. उपकारांची फेड अपकारानं कशी करीन ? '

सुरेन्द्रबाबूंनीं एक दीर्घ उसासा सोडीत म्हटलं, 'उपकार केलाय की अपकार केलाय तें देवालाच माहीत ! मला तर कांहींच कळत नाही. आज महिनाभर माझ्या हृदयांत काय चाललं आहे हें मी तुला कसं सांगूं ? वाईट वाटून घेऊ नकोस. इतक्या थोड्या दिवसांत एका स्त्रीचा मी गुलाम बनलों ! हें सांगतांना मला लाज वाटते. एक.....एक.....तूं कुणीहि का असेनास तूं कशीहि कां असेनास.....मी पूर्वजांचा, कुळाचा अभिमानसुद्धां सोडून बायला तयार झालो आहे तुझ्यासाठी.'

मालतीनं पूर्वीसारख्याच रडक्या स्वरांत म्हटलं, 'मी तुमच्या दासीची दासी सुद्धा व्हायला योग्य नाही. मी अशी कोण लागून गेलं आहे की त्यासुळं तुम्ही एवढं सहन करावं आणि स्वतःचं इतकं नुकसान करून घ्यावं ? मी जन्माचीच दुःखी आहे, इतकी दया मला ह्या जन्मांत कुठं दिसून आली नव्हती.' क्षणभर थांबली आणि पुढं म्हणाली, 'माझा शेवट इथंच होऊ दे, अशी माझी देवाजवळ प्रार्थना आहे.'

सुरेन्द्रबाबूंनी प्रेमानं तिचा हात धरून तिला आपल्या जवळ बसवून घेत म्हटलं, 'परंतु कुठल्याच तऱ्हेनं तूं सुखी होत नाहीस !'

मालतीनं डोळे पुसून म्हटलं, 'आम्ही अगदी कंगाल आहोत.'

'पण मी कंगाल नाही. माझं म्हणून जें कांहीं आहे तें सगळं तुझंच आहे.'

'मी माझी स्वतःची गोष्ट सांगत नाही.'

'मग कुणाची गोष्ट सांगते आहेस ! तुझं तर कुणीच नाही ?'

'आतां माझं कुणी आहे की नाही हे देवालाच माहीत, परंतु मी त्यांना सोडून आले तेव्हां संगळीजणं होती.'

'हें कसं काय ? नाव बुडल्यानंतर.....'

'ते सगळं खोटं होतं. नाव—बिब कांहींच बुडाली नाही.'

आश्चर्यानं थक्क होऊन सुरेन्द्रबाबू मालतीकडे पाहू लागले. कदाचित् त्यांना संशय आला असावा. ही सांगते आहे सें सगळं खरं कां खोटं ? परंतु तिचा निर्मल चेहरा, ते निष्पाप डोळे आणि ते चटकन् येणारे अश्रू खोटं सांगतील असं त्यांना वाटलं नाही. तरी पण त्यांनी म्हटलं, 'मालती !'

'काय ?'

'खरं सांगतेस तूं हें ?'

मालतीनं त्यांच्याकडे पाहिलं, पाहतां पाहतां तिचे डोळे आंसवांनी तरारले.

सुरेन्द्रबाबूंनी मनांतल्या मनांत खजील होऊन, तिचे अश्रू पुसून म्हटलं,

'मालती, आतां सगळ्या गोष्टी मला सांग पाहू.'

मालतीनं त्यांच्या गुढ्यांवर डोकं ठेऊन सांगायला सुरवात केली, 'जन्मल्यापासून दुःखाच्या कुशीतच माझं पालन पोषण झालं. माझं सगळं कांहीं होतं. बाबांनीं स्वतःच्या सामर्थ्यानुसार मला चांगलं घर पाहून दिलं होतं; परंतु मी अभामिनी. एका वर्षाच्या आत विधवा झालं. ज्यांच्याशी माझं लग्न झालं त्यांना फक्त एकदांच काय तें मी पाहिलं. पुढें मी माहेरीं आलों. तिथेंच माझीं जवळजवळ पांच वर्षे निघून गेलीं. माझे बाबा हलुदपूरहून एका मैलांवर असलेल्या जामिनदाराच्या कचेरीत नोकरीला होते. पगार थोडाच मिळत होता, तरी पण आमचा निर्वाह कसाबसा चालत असे.'

बोलतां बोलतां तिचा गळा दाटून आला.

सुरेन्द्रबाबूंनीं मध्येच विचारलं, 'तुमच्या घरीं त्यावेळीं कोण कोण होते ?'

'सगळीं होती. बाबा, आई, आत्या, आम्ही दोघी बहीणी आणि एक धाकटा भाऊ; इतकीं माणसं आमच्या कुटुंबांत होती. चोरीच्या अपराधामुळं बाबांची नोकरी गेली. त्या वेळेपासून दररोज भिक्षेवरच आमचा निर्वाह चालत असे. एखाद्या दिवशीं खावला मिळालं तर मिळालं, नाही तर उपाशी. माझी आई एक सती होती. भिक्षा मागून जें कांहीं मिळेल तेवढ्यांत ती संगळ्यांचं भागवीत असे. कधीं मधीं ओमच्यामुळं तिला उपासही काढावे लागत. तरी सुद्धां तिनें कुरकुर म्हणून कधींच केली नाही. कधीं कधीं तर तिला तीन-तीन, चार-चार दिवस उपाशी राहावं लागे.' एवढं बोलून मालती हुंदके देऊं लागली.

कांहीं वेळ गेल्यानंतर स्वतःला सावरून ती म्हणाली, 'बाबांना कशाचीच काळजी नव्हती. गांजा, अफू खाऊन वाटेल तिथं पडून राहात आणि चार चार, पांच-पांच दिवसपर्यंत घरीं येत नसत.'

'माझा धाकटा भाऊ माधव वर्षभर आजारी होता. औषध पाण्याची व्यवस्था नसल्यामुळें तो बरा होत नव्हता. त्याचं काय झालं असेल...'

मालतीनं कृष्णा ब्राह्मणीची गोष्ट सांगितली, सदानंदाची माहिती सांगितली आणि शेवटीं छलनेविषयीं बोलतांना म्हणाली, 'छलनामयी लग्नाला योग्य झाली होती, परंतु आम्ही गरीब म्हणून तिच्याशीं लग्न करायला कुणीच

तयार होईना. ब्राह्मण जातीत मुलीचं लवकर लग्न झालं नाहीतर जातीस मुकावं लागतं. आमचीही तीच स्थिती होण्याच्या बेतांत आली. माझ्या आईचं जेवण-खाण बंद झालं. तिची रात्रीची झोप उडून गेली. तरीसुद्धां माझे बाबां बोक्रीर होते. फक्त सदानंदाचाच काय तो एक आधार होता; परंतु तोही त्यावेळेस गांवांत नव्हता, आपल्या आत्याला घेऊन काशीला गेला होता. बाबांची नोकरी सुटल्यानंतर हळू हळू सहा महिने असेच निघून गेले. शेजारी पाजारी किती म्हणून मदत करतील ? सदानंदानी काशीला जाताना पचास रुपये दिले होते. तेही खर्च होऊन गेले-पुरे, त्यावेळची स्थिती सांगवत नाही माझ्याच्यानं आतां.' असं म्हणून मालती पुन्हां रडूं लागली.

सुरेन्द्रबाबूंचेहि डोळे भरून आले. आपले अश्रू पुसून त्यांनी म्हटलं, 'पुरे, राहूंदे आतां, बाकीचं पुढें कधीतरी सांग.'

मालतीनं डोळे पुसून म्हंटलं, 'नाहीं, आजच मी सगळं सांगून टाकणार आहे. लोक मला सुंदर म्हणत होते; कलकत्याला जाऊन पैसा कमवावा असा विचार माझ्या मनांत घोळूं लागला. एके दिवशीं रात्रीं मी गंगेच्या किनारीं आले. गंगेच्या कांठाकांठाने चालत मी कलकत्याला पोहोचून असा विचार केला होता, परंतु घाटावर येऊन पाहिलं तों एक मोठी नौका शीड उभारून चालली आहे; मला पोहतां येत होतं. गुपचुप जाऊन नौकेचं सुकाणू धरून रहावं असं मनांत आलं. कलकत्ता आमच्या गांवापासून फार लांब नाही असं ऐकलं होतं, परंतु नक्की किती लांब आहे हे मला ठाऊक नव्हतं. कलकत्याला आपण रात्री जाऊन पोहचूं असं मला वाटलं होतं. आणि तेव्हांच हातांत धरलेला नौकेचा दांडा सोडून द्यायचा असं मी ठरवलं होतं. पाण्यांत उतरून पोहत पोहत थोडंसं लांब गेलें तोंच हाता-पायांत माझी साडी अडकली. बुडतां बुडतां मी वाचलें. मोठ्या कष्टानं मी माझ्या हातांनं साडी फेडली, ती माझ्या हातांतनं सुटून कुठें वाहून गेली कोण जाणे. त्याच वेळीं ती नौका जवळ आली; पण माझ्या हातां-पायां-तली शक्ती नष्ट झाली होती. परत जाणंही शक्य नव्हतं; शेवटीं मनाचा धडा करून नौकेचा दांडा मी हातांनं घट्ट पकडून ठेवला आणि पाण्यांत लोंबकळत राहिलें. नौका पुढें पुढें जाऊं लागली. मोठ्या धैर्यानें मी त्या दांड्याला पकडून

ठेवलं. अशा तऱ्हेनें मी बरीच लांब आले. परत फिरावे असा विचार माझ्या मनांत पुन्हां आला, परंतु इलाज नव्हता. शेवटीं दुसऱ्या दिवशीं पहाटे बायका घाटांवर स्नानाला येतील, त्यांच्याकडून एक साडी मागून घ्यायचा मी विचार केला. मला वस्त्र-हानि पाहून त्यांना खात्रीने द्या आली असती, आणि पुढें— पुढें काय झालं हें तुम्हाला माहीतच आहे. '

मालतीची करुण कहाणी ऐकून सुरेन्द्रबाबू पुष्कळ वेळपर्यंत निःशब्द बसून राहिले, नंतर इळू-इळू तिला आपल्याजवळ ओढून घेऊन म्हणाले, ' ज्यांच्यासाठीं तूं एवढे कष्ट सधन केलेस त्यांच्यासाठीं कांहीं केलेस ? ' मालतीनें मान हालवून म्हटलं, ' नाही. '

' कांहीं केलं नाहीस हे मला माहीत आहे, परंतु मला राहून राहून नवल वाटतं तें हें कीं, तोंड उघडून आपल्या मनांतली गोष्ट जिला सांगता येत नाही तिच्या हातून एवढं मोठे साहस झालं कसं ? '

मालती स्वस्थ राहून त्यांचे शब्द ऐकत राहिली.

' महिन्याला किती पैसे पाठवले म्हणजे त्यांचा संसार सुरळीत चालेल ?

' वीस रुपये. '

' मग महिन्याला पचास रुपये तिकडे पाठवून देत जा. '

' तुम्ही द्याल ते ? '

सुरेन्द्रबाबू हसून म्हणाले, ' हो, मीच देईन. आणखिन् हवे असले तरी देईन. '

इतक्या दिवसानंतर आपल्या जन्माचं सार्थक झालं असं मालतीला वाटलं !

सुरेन्द्रबाबूंनीं पुढें म्हटलं, ' त्या बरोबरच माझं एक काम कर. माझ्याशीं लग्न कर. मी नराधम आहे खरा, पण तुझ्या निर्मळ चरित्राला आणि नांवाला कलंक लावणार नाही. '

त्यांच्या छातीवर ठेवलेली आपली मान हालवून अस्फुट शब्दांत मालती म्हणाली, ' नाही. तेवढं बोलू नका. '

‘कां ? माझी जात, माझा धर्म, नष्ट होईल अशी तुला का भीती वाटते ?
परंतु इथला मी जमिनदार आहे. माझ्याजवळ पैसा आहे. आणि ज्याच्याजवळ
पैसा आहे त्याची जात नष्ट होत नाही. ’

‘ परंतु मोठे काडूर माजेल समाजांत. ’

‘ माजून दे. ते सुद्धां टिकणार नाही फार दिवस. ’

‘ कुलशीलाची काय वाट ? ’

‘ मालती, एका दिवसासाठी तरी मला ह्या सगळ्या गोष्टींचा विसर
महू दे. संसारांत कोणत्याही गोष्टींची मला कमतरता नाही. प्राप्ती झाली, पण
सुख म्हणून मला एक दिवसही लाभले नाही; एक दिवस तरी मला सुखी
गेलं दे. ’

सुरेन्द्रबाबूचे शब्द ऐकून मालतीच्या हृदयांत कालवाकालव झाली;
गोठ्या कष्टाने आपले अश्रू आंवरून ती म्हणाली,

‘ माझ्या जीवनाच्या अंतापर्यंत मी तुमच्याजवळ राहीन. ’

तुझ्या म्हणण्याप्रमाणेच घडून यावं अशी मी देवाजवळ प्रार्थना करीन.
प्रायुष्यभर जरी तू माझ्याजवळ राहिलीस तरी मला सुख मिळणार नाही. तू
मजून जग पाहिलं नाहीस, मी पाहिलं आहे. मी तुझ्या विश्वासाला पात्र नाही
मला माहीत आहे; ज्या प्रेमाच्या आश्रयानं तू आपलं आयुष्य सुखासमाधानानं
गाढण्याच्या विचारांत आहेस, ते प्रेम विकून केव्हां चालता होईन ह्याचा नेम
माही; म्हणून मालती वेळेवरच तू मला बांधून घे. ’

मालतीनं लक्षपूर्वक सगळं ऐकून घेतलं. पुष्कळ दिवस शांतपणें, स्थिर
चेतानं विचार केल्यानंतर तिने निश्चयानं म्हटलं, ‘ समजा, बांधून घेतलं.
रीसुद्धां मनांत आलं तर सुद्धां जायला कसली अडचण ? मग आहे तेच
गय वाईट आहे ? दुसऱ्या कोणत्याहि बंधनाची आवश्यकता नाही. ’

‘ तुला नाही, पण मला आहे. ’

‘ असली तरी तुमचं माझं लग्न होणं अशक्य कोटींतील आहे. ’

‘ कां ? विधवेशीं लग्न होत नाही का ? ’

सुरेन्द्रबाबूंचं सगळें शरीर शहारून उठलं, त्यांनीं विचारलं,

‘तूं का वेऱ्या आहेस ?’

‘मग कोण आहे ? तुम्हीच विचार करून पाहा. ’

‘छे: छे: ! असे शब्द तोंडावाटे काढूं नकोस. माझं तुझ्यावर जीवा-
पलीकडे प्रेम आहे. ’

‘म्हणूनच मी म्हणतें. नाहीतर लग्नाला मी केव्हांच तयार झालें असतें. ’

‘मालती. ’

‘बोला. ’

‘सगळें उघड करून नीट सांगशील ? ’

‘सांगतें. माझ्या शरीराला तुमच्याशिवाय अजून पर्यंत कुणीच स्पर्श
केला नव्हता. परंतु एका माणसाला मी माझं हृदय, प्रेम—सर्वस्व अर्पण
केलं होतं. ’

‘मग ? ’

‘माझ्याशीं लग्न कर म्हाणून मी त्याला गळ घातली. ’

‘मग काय झालं ? ’

‘जात वाळीत टाकील ह्या भीतीनं त्यानं नकार दिला. ’

‘मग तुझ्या प्रेमाचं काय झालं ? ’

‘काय होणार ? ’

‘त्याला अर्पण केलेलं तुझं हृदय तुला परत मिळालं ? ’

‘मी वेऱ्या आहे, हे मी तुम्हाला पूर्वीच सांगितलं आहे. वेऱ्येच्या
हातून काय होत नाही ? ’

‘ज्याच्यावर प्रेम करित होतीस तो सदानंदच का ? ’

‘नाहीं, दुसराच आहे. ’

‘मग तुला माणसं ओळखतां येत नाहीत म्हणायचं ! सदानंद तुझ्या-
वर प्रेम करित होता, त्याला का विचारलं नाहीस तं ? ’

मालतीच्या शरीरांत एकदम बीज चमकून गेली. कांवरीचावरी झाला
ती. पाऊस पडत होता त्यावेळीं तिनें सदानंदाच्या घरीं आश्रय घेतला होता तो दिवस,

त्यानं तिला आर्थिक मदत केली त्यावेळचा प्रसंग, काशीला जातांना पन्नास रुपये त्यानं दिले, हे सगळे प्रसंग तिला एका मागून एक आठवले. त्याच्या अपरंपार सहानुभूतीच्या मार्गे प्रेम दडलेलं पाहून तिला एकदम रडूंच कोसळलं; तिने मोठ्या कष्टानं आपलं रडूंच आवरलं आणि सुरेन्द्रबाबूंना ते अश्रूंच दिसूंच नयेत म्हणून ते हळूंच पुसून टाकले.

सुरेन्द्रबाबूंनी पुन्हां विचारलं, 'मग पुढं काय झालं?'

'मी कलकत्त्याला निघालं होतं.'

'नंतर?'

'माझ्यावर दया करून आपला आधार मला दिलात.'

प्रश्न विचारतांना सुरेन्द्रबाबूंचें लक्ष ठिकाणावर नव्हतें. ते कसलातरी दुसराच विचार करीत होते.

थोडा वेळ विचार करून त्यांनीं म्हटलं, 'मालती, तूं एक रत्न आहेस ! रत्न उकिरड्यांत पडलेलं असलं तरी त्याचं खरं स्थान गळ्यांतच !'

'कुणी म्हटलं असं? एकादा ज्या रत्नाला आपल्या गळ्यांत स्थान देते त्याच रत्नाला दुसरा तिरस्कारानं लाथेनं भिरकावून देतो. माझं स्थान तुमच्या पायापाशीं. तेंच मी माझं परम सौभाग्य समजेन !'

सुरेन्द्रबाबूंनीं हंसून म्हटलं, 'मालती, तूं खुळी आहेस असं मला वाटत होतं, पण तशी तूं नाहीस.....'

मालतीलाही हंसू आलं. पुष्कळ दिवसानंतर तिच्या चेहऱ्यावर आज हंसू उमटलं होतं.

त्याच वेळीं एका दासीनं येऊन म्हटलं, 'बाबू, बाहेर अघोर बाबू आले आहेत.'

सुरेन्द्रबाबूंनीं विस्मित होऊन विचारलं, 'अघोरबाबू? काय बरं येण्याचं कारण?'

'त्यांनीं सांगितलं, फार जरुरीचं काम आहे.'

सुरेन्द्रबाबूंनीं लगेच उठून उभं राहात म्हटलं, 'मालती, जाऊन येतो मी !'

‘बरं हे अघोरबाबू कुठले कोण ?’

‘नंतर सांगेन.’

‘त्यांची सासुरवाडी कुठं आहे तें त्यांना विचारून घ्या.’

सुरेन्द्रबाबूंनीं हंसून विचारलें, ‘तुझी ओळख आहे कीं काय ?’

‘थोडीशी. पण तेच असतील तर.’

११

जो जन्माला येतो त्याला मरावं लागतंच, आकाशांत फेंकलेला दगड जमिनीवर पडतोच, खून केल्यानंतर फांशी जावं लागतंच, चोरी केल्यानंतर तुरुंगवास कपाळीं येतोच. आणि जिवाभावानं प्रेम केल्यानंतर रडणं पाठीमागं लागतंच. जगातले हे नियम आहेत. हे नियम कुणी आणि कसे घालून दिले हें कळायला मार्ग नाही. रडायला ईश्वरी इच्छा कारण होते कीं, शिरावरचें ओझं कारण होतं तें एक रडणारांनाच ठाऊक. माझ्यासारख्या अभाग्याला त्यांतलें काय कळणार ? पण इच्छा मात्र होते कीं एकदां प्रेम करून रडून घ्यावं म्हणजे त्यांतलं खरं कारण कळून येईल ! परंतु त्याबरोबरच प्रेम करण्यांत धोका आहे असं म्हणतात. छाती फाडून जाण्याचा प्रसंग येतो म्हणतात, त्यामुळं मी प्रेमापासून शंभर हात दूर राहतो आणि विचार करतो कीं सहसा ह्या भानगडींत उडी घ्यायची नाही. आणि विशेष म्हणजे माझ नशीबही चांगलं नाही; कुणी सांगवं, ह्या भानगडींत सांपडून माझ्याच छातीचे तुकडे तुकडे व्हायचे ! या सगळ्या विचारांचा परिणाम असा झाला कीं मी त्या इच्छेला सोड चिठी दिली आहे.

परंतु जिज्ञासा मात्र कांहीं अजून जात नाही. जिथं कुणी प्रेम करून राहू लागतात तिथं मी डोक्यावर पाहू लागतो. ह्या गृहस्थाचं हृदय आतां विदारण होईल, ह्याची वाट पाहात विषण आणि सोंशंक मुद्रेन तिथं बसलेला असतो. परंतु शेवटीं डोळे पुसून तो जेव्हां तसाच धडधाकड हृदयानं उठतो तेव्हां अतिशय निराश होतो. त्या लोकांचं हृदय विदीर्ण व्हावं अशी इच्छा करतो असा मात्र याचा अर्थ नाही हं, परंतु काय असेल कोण जाणे, तें संगळं डोळ्यांनी पाहण्याच्या इच्छेला मी कांहीं केल्या माझ्या मनांतून दूर करूं शकत नाही.

आजही ह्याच कारणासाठीं मी मालतीच्याकडे आलो आहे, तिथं येऊन मी काय पहातो आहे हें मी पुढें सांगणारच आहे, परंतु त्यापासून मी जे कांहीं शिकलो तें आधीं सांगणार आहे. प्रेम केल्यानंतर मनुष्याला देवाजवळ स्थान मिळतं आणि मालतीप्रमाणें त्या जगन्नियंत्याच्या पायांवर आपल्या अश्रूंचा अभिषेक जे करतात, त्यांचे अश्रू कमलाच्या फुलाहूनही अधिक सतेज आणि मौल्यवान् होऊन जातात. स्वतःला विसरून, उचित-अनुचित याचा विचार न करता, दुसऱ्याच्या चरणीं मालतीप्रमाणं जे आत्म-बलिदान करतात ते अजाणतां त्या परमात्म्याची साधना करतात आणि जीवन्मुक्त होऊन जातात. लोक त्यांना कदाचित् वेड्यांत काढतील आणि मीही पण प्रथम त्यांना वेडेच म्हणत होतो; परंतु असले वेडे जगांत क्वचित्च सांपडतात. त्यावेळीं मला हें माहीत नव्हतं. अशा वेड्यांचं नुसतं अनुकरण जरी केलं तरी हें तुच्छ जीवन सफल होऊन जाईल.

सुरेन्द्रबाबू निघून गेल्यानंतर दरवाजा बंद करून मालती किती रडली हें मी सांगत नाही; परंतु बाल्यावस्थेतील त्या प्रेमांत आणि ह्या प्रेमांत किती भेद आहे याचाच ती विचार करित असावी असं दिसत होतं. ह्या वेळीं आपलं सर्वस्व गमावून मालतीनं प्रेम केलं आणि तिच्या त्या प्रेमांत गाढ कुतज्ञतेचं भर ! मालती आपल्या सुखासाठीं आसुसलेली आहे असं आता कोण म्हणालं ? सुरेन्द्रबाबूंच्यासाठीं हंसत-मुखानं आपलं प्राण देखील द्यायला ती तयार झाली असती आणि कदाचित् असं झालं असतं तर तिला खरं सुख त्यांतच मिळालं असतं.

मालती स्वतःशीच म्हणत होती, 'माझ्या प्राणाहूनही तुम्ही मला अधिक प्रिय आहांत. तुमच्या एका केसाला जरी धक्का लागला तर मी प्राण-त्याग करीन. माझ्यामुळं तुम्हाला कलंक लागेल. लोक तुम्हाला नाना प्रकारचीं दूषणं देतील. तें मी उघड्या डोळ्यांनीं सहन कसं करूं ? आणि तुम्हालाही कसं सहन करायला लावूं ? माझं कुलशील कुणालाच माहीत नाहीं मला कुणीच ओळखत नाहीं. त्यामुळं मला कसलीच खंत वाटणार नाहीं. पण तुमची गोष्ट तशी नाहीं. तुम्हाला सगळे लोक ओळखतात. तुमची दुष्कीर्ती व्हायला किती उशीर ? वेश्येशी तुम्ही विवाह केला आहे असं लोक म्हणतील, लोक तुमच्या वर्गीं धांव घालतील, तुम्हाला घायाळ करतील, तुम्हाला समाजांत खालीं मान घालावी लागेल. हे मी होऊ देणार नाहीं.' मान हालवून मालतीनं म्हटलं, 'हें होतां कामा नये.'

शांत होऊन मालती उठून बसली. डोळे पुसून आणि दोन्ही हात जोडून तिनें म्हटलं, 'देवा, ह्या जन्मांत मी जे कांहीं पाप आणि जे कांहीं अपराध कले आहेत ते सगळे तुला माहीत आहेत. परंतु त्या दिवशीं मात्र तूं मला विसरूं नकोस. जगांत माझ्यासाठीं आतां दुसरं स्थान राहिलं नाहीं—कधी काळीं तो दिवस आलाच, कधी काळीं माझ्या पतीचं माझ्या वरचं प्रेम उडालं तर त्या दिवशीं तुझ्या पायापाशीं मला थारा दे, पतिता म्हणून दूर लोटूं नको.' त्या रात्रीं मालती तिथेंच झोपी गेली.

दुसरा दिवस उगवला. परंतु सुरेन्द्रबाबू परत आले नाहीत. मालती दिवसभर त्यांची वाट पाहत होती. रात्र बरीच उलटून गेल्यानंतर ते परत आले. पहिल्यापेक्षां त्यांचा चेहरा थोडा मलूल आणि म्लान झालेला पाहून मालती घाबरली.

खोलींत येताच त्यांनीं हंसून म्हटलं,

'मालती, दिवसभर तूं माझी वाट पाहत होतीस ना ?'

मालतीच्या गालांवर रक्तिमा चढली. तिनें कांहींच उत्तर दिलं नाहीं.

'काय करूं ? खटल्या—खोकल्या पायीं एक दिवसही फुरसत मिळत नाही. ज्याच्या जवळ जितका पैसा तितकाच व्याप त्याच्या पाठीमागं.'

मालतीनं विचारलं, 'खटल्या-खोकल्यात पडतांच कां ?'

सुरेन्द्रबाबूंनीं हंसून म्हटलं, 'पडतां कां ? तुला नंतर कळून येईल तें. पहिल्यांदा तू माझी होऊन जा, माझ्या सगळ्या गोष्टी स्वतःच्याच आहेत असं मानून घे म्हणजे मग तुला समजेल, मी खटल्या-खोकल्यांत कां पडतो तें ?'

मालती विचार करूं लागली. कसला कोण जाणे !

सुरेन्द्रबाबूंनीं पुन्हां विचारलं, 'मालती, विचार केलास त्या गोष्टीचा ?'
'कोणती गोष्ट ?'

'वा : ! कोणती गोष्ट ? कालची गोष्ट आजच विसरून गेलीस वाटतं ?'

'विसरलें नाही. आहे, आठवण आहे.'

'आठवण असेल परंतु त्याच्यावर विचार केलास कां ?'

'हां, विचार केला; हें लग्न कदापि होणार नाही.'

'होणार नाही. म्हणजे ?'

'हें मी पूर्वीच सांगितलं आहे आपणाला.'

'सांगितलं काय कपाळ ! मी तुझ्याशीं लग्न करणारच.'

'मी ते होऊं देणार नाही. एवढा निर्धार होता तर आधींच कां लग्न केलं नाही ? जयावती मेल्यानंतर तुम्हीं दुसरी आणून ठेवली आहे हे आतां जगाला माहीत झालं आहे.'

सुरेन्द्रबाबू विचारांत गडून गेले.

कांहीं वेळ विचार केल्यानंतर ते म्हणाले, 'मी सुद्धां हाच विचार करीत होतो. ठीक आहे, जाऊं द्या.....मी.....'

'माझ्याशीं तुम्ही लग्न केलं तर मी विष खाईन.'

सुरेन्द्रबाबूंनीं हंसून म्हटलं, 'तें नंतर पाहतां येईल. ह्या वेळीं तर मी सात दिवसांच्या आत लग्न करायचें ठरवलं आहे.'

'तर मग सात दिवसांच्या आतच मी इथून जाईन.'

सुरेन्द्रबाबूंनीं विस्मयानें चकित होऊन विचारलं,

'कुठें जाणार तू ?'

'वाट दिसेल तिकडे.'

‘फुकट मरशील.’

‘मरणार नाही; मला मरण यायचं नाही. ज्या प्रवाहांत प्रवाहपातिते प्रमाणं जीवन कंठायला निघालें होतें त्याच प्रवाहांत परत जाऊन पडणार !

‘मग लग्नबंधनाचा स्वीकार नाही करणार तू ?’

‘नाहीं.’

मालतीचा वृद्ध निश्चय बघून मालती खोदं बोलत नाही ह्याची सुरेन्द्र-बाबूंची खात्री झाली.

थोडा वेळ विचार करून, शुष्क हास्य करून ते म्हणाले, ‘तू तरी काय करणार त्याला ? तुमचा हा स्वभावधर्मच आहे. बरं आहे. जशी तुझी मर्जी.’

मालतीनं ह्या वेळीं कांहींच उत्तर दिलं नाही. मूक भावानं तो तिरस्कार सहन केला. पुष्कळ वेळपर्यंत कुणीच बोललं नाही.

नंतर सुरेन्द्रबाबूंनीं विचारलं, ‘थरीं पैसे पाठविलेस ?’

मालती रडूं लागली. मान हालवून तिनें सूचित केलं, ‘नाहीं.’

‘कां ?’

मालती गप्प बसली. मालती रडते आहे हें आतां त्यांच्या लक्षांत आलं; त्यांनीं विचारलं, ‘तुझ्याजवळ पैसे नव्हते ?’

‘नव्हते.’

‘मुळींच नव्हते ?’

‘कुठले असणार ?’

‘इथं येऊन तुला इतके दिवस झाले, तूं अजून पैसे घेतलेसच नाही का ?’

मालती कांहींच बोलली नाही. मालतीजवळ एक पैसाही नव्हता हें सुरेन्द्रबाबूंना माहीत होतं तरी सुद्धां त्यांनीं तो प्रश्न विचारला होता.

कांहीं वेळानं तिचा हात धरून तिला आपल्याजवळ बसवून घेत ते म्हणाले, ‘आपण होऊनच जर तूं अशी कंगाल होऊन राहूं लागलीस तर मी तरी त्याला काय करूं सांग ? एकही साडी नेसणार नाही, काय जरूरी आहे

त्यांची ? असं म्हणून किती दिवस तूं घालविणार आहेस ? तोंड उवडून तुला काय हवं, हें तूं सांगणार नाहीस तर मला तरी तें कसं कळावं ? ’

स्विशांतून नोटांचा एक गडा काढून तिच्या हातांत देत ते म्हणाले, ‘ हे ठेऊन घे. ह्या रकमेंतून तुला जितके पाठवायचे असतील तितके पाठव, आणि उरलेले विना-संकोच खर्च करून टाक. आणि हें पाहा, मधून मधून पैसे मागत जा; ’ नंतर थोडसं हंसून म्हणाले, ‘ पेसे शिलकेंत कसे टाकायचे हे शिकायला सुरवात कर आतां. ’

मालती गप्प बसून ऐकत होती.

सुरेन्द्रबाबूंनीं पुढं म्हटलं, ‘ आज पैसे पाठवायला विसरूं नकोस. ’

‘ कसे पाठवूं ? ’

‘ रजिस्टर करून. ’

‘ माझ्या हातून नाहीं होणार तें. दुसऱ्या कुणाच्या तरी नांवानं तुम्हीच पाठवून द्या. ’

‘ कां ? तुझा पत्ता लागेल ह्याची भीती वाटते तुला ? ’

‘ हो. ’

‘ तर मग माझे वकील-अधोरबाबू-त्यानांच हें काम करायला मी सांगितों. ते कलकत्त्यांत राहातात, तिथूनच ते पाठवीत जातील. ’

‘ हां, तें ठीक होईल. पण त्यांना कुणी विचारायला आला तर ? ’

‘ जसं त्यांना बरं दिसेल तसं उत्तर देतील ते. ’

‘ असं नको बाई. तुमचं नांव त्यांनीं कुठल्याही तऱ्हेनं सांगूं नये असं त्यांना बजावून सांगा. ’

‘ ठीक आहे. ’

१२

जयावती मेली होती पण तिची आई अजून जिवंत होती.

नारायणपुराहून थोडं दूर उत्तरेकडे बाजपुर नांवाचं गांव होतं. त्या गांवांतच एक घर होतं. आणि त्या घरांतच जया आणि तिची आई राहात असत. त्यांचा उदर निर्वाह कसा चालला होता हे त्यांचं त्यांनाच माहीत. ऐकिवांत असं आहे की, गांवांतल्या दोन चार गुंडांना देखील तें माहीत होतं, परंतु तें जाणून घ्यायची ना आम्हाला आवश्यकता, ना इच्छा. जाऊ द्या ती गोष्ट.

अशाच प्रकारें कांहीं दिवस गेले, आणि नंतर नारायणपूरच्या जमिन-दारांच्या खास महालांत जयावतीनं कशी जागा पटकावली हे माहीत नाही; परंतु ज्या वेळीं तिला तिथं जागा मिळाली त्या वेळीं तिच्या आईनेही तिथें प्रवेश करून घेतला, आणि दोघांनीं मिळून आपलं बस्तान चांगलंच बसविलं-परंतु जयाच्या आईचं दैव चांगलं नव्हतं असं दिसतं, कारण चार-पांच महिन्यांनंतर दोघांनीं एकमेकांशीं भांडायला सुरवात केली. कांहीं दिवसांनंतर अशी पाळी आली, कीं दररोज सकाळ संध्याकाळ एकमेकींशीं भांडल्याशिवाय, एकमेकींना शिब्यां शाप दिल्याशिवाय त्या अन्नग्रहण करीत नसत.

अशा स्थितीत आणखी कांहीं दिवस गेलें. सहा महिन्यांनंतर जयाची आई महालांत राहायची लालसा सोडून, आपल्या पहिल्या जुन्या घरांत राहाव-यास गेली. तो महाल सोडायला तिला भाग पाडलं, असंच तिनें जाताना जे कांहीं प्रकार केले, त्यावरून वाटतं. कारण जातांना तिनें आपलं खूप उर बडवून

१२

घेतलं. आणि आपल्या मुलीचा चांगलाच उद्धार केला. यावरून तो महाल सुखासुखी सोडावयाची तिची इच्छा नव्हती हे स्पष्ट दिसून येत होतं. तेव्हां पासूनच त्या हरामजादीनं पुन्हां महालांत पाऊल ठेवतां काम नये असा सुरेंद्र-बाबूचा कडक हुकूम होता. ती पुनः पुन्हां येत होती, घरंत वावरत होती. परंतु त्याचा उपयोग कांहींच झाला नव्हता. नाना प्रकारची शिबीगाळ करून खरी खोटीं आसवं डोळ्यांत उभीं करून, छाती बडवून घेऊन आणि शेवटीं नोकरांकडून गचांडी खाऊन ती परत बाजपूरला आपल्या घरीं जात होती. दर एक-दोन महिन्यांनी हा हैदोस चालायचा. त्यांत तिला आंतल्या आंत कांहीं तरी लाभ होत होता; नाही तर ह्या क्षुल्लक गोष्टीसाठीं ती इतक्या दूर कशाला आली असती ? तिच्या पूर्व चरित्रावरून पुष्कळच कमी मेहनतींत ह्या सगळ्या गोष्टींचा लाभ तिला करून घेतां आला असता, असे म्हणायला कांहींच हरकत नाही. जाऊं यात त्या सगळ्या गोष्टी, पोटाच्या मुलींवर तिचं फार प्रेम होतं आणि ती कुमारी असली तरी तिच्यावरील प्रेमामुखेंच ती तिला भेटायला येत होती, असंच समजू. असेच दिवस जात होते. नंतर जयावती गंगेंत बुडून मेली असं जेव्हां तिनें ऐकलं तेव्हां उर बडवून घेऊन आणि मोठमोठ्यानं ओरडून ओरडून बाजपूरच्या अर्ध्या रहिवाश्यांना तिनें आपल्या घरासमोर गोळा केलं होतं.

बाजपूरची बरीच वस्ती कुणव्या-माळ्यांची होती. कुणव्यांच्या घरां-तील म्हाताऱ्या, प्रौढा आणि तरण्या बायकांचं संमेलन जयाच्या आईच्या ओसरीवर बघतां बघतां भरलं. आश्चर्याने डोळे मोठे भरून आणि तांडं बन्द करून सगळ्यांनीच ऐकलं. जयावतीच्या गांवाएवढी मोठी होडी जवळ जवळ पांचशें दास-दासीना घेऊन कलकत्त्याच्या अफाट डोहांत बुडून गेली !

नंतर जयाची आई म्हणाली, 'ज्यांनी ज्यांनी म्हणून पाहिलं त्यांचं म्हणणं असं, कीं एवढी मोठी नौका सगळ्या कलकत्ता शहरांत नव्हती. '

एका म्हातारीनं दुजोरा देत म्हटलं, 'हो, नव्हतीच मुर्झी. '

एक मध्यम वयाच्या बाईनं विचारलं, 'काय किंमतीची होती ती ? '

'अग, किंमत काय त्यांवर लिहिलेली असते ? '

ती बाई गप्प बसली.

जयाच्या आईनं म्हटलं, 'स्वतः लाटसाहेब सुद्धा पहायला आले होते.'

सगळ्या तरुणी कानांत प्राण आणून ऐकू लागल्या.

जयाची आई पुढें म्हणाली, 'स्वतः लाटसाहेब सुद्धा छातीवर हात मारून घेऊन रडत होते. माझ्या मुलीवर सगळ्यांचंच प्रेम होतं !'

एवढं बोलून जयाच्या आईनं पदरानं आपल्या डोळ्यांचे कोपरे पुसले; आणि काय केलं म्हणजे पुढच्या जन्मीं जयावतीचं भाग्य आपणाला लाभेल असा विचार जमलेल्या बायका मनांतल्या मनांत करूं लागल्या.

जयाच्या आईनं म्हटलं, 'तर जयाच्या रूपाला काय मर्यादा होती ? साक्षात् लक्ष्मीची प्रतिमा ती ! आहा, कसं सरळ नाकं, किती चांगले डोळे, किती रेखीव भुंव्या आणि शरीराचा बांधा किती मोहक ! नांव ठेवायला तिळभर जागा नव्हती.'

तरुणी तर गप्प बसल्याच, परंतु जयाच्या आईच्या म्हणण्यांत अस त्याचा लवलेश तरी आहे अशी शंका कुणीच काढली नाही.

जयाच्या आईनं बोलणं चालू केलं, 'बाबूचं काय तिच्यावर कमी प्रेम होतं ? मागितल्या वेळीं हवं तें तिला ते दंत असत. एवढे मोठे राजासारखे बाबू त्यांच्या डोळ्यांत भरणं म्हणजे काय सोपी गोष्ट आहे ?'

ही गोष्ट मनांतल्या मनांतच सगळ्यांनींच खरी धरली.

'मीही आतां जास्त दिवस जिवंत राहणार नाहीं—हे दुःख मी कसं सहन करूं ?'

ह्या गोष्टीविषयी कांहीं जणांना संशय आला, परंतु सुखासुखी सद्धानुभूति प्रकट करायला कोण माघार घेणार ?

एकीनं विचारलं, "जमिनदार बाबूचं काय झालं ?"

जयाच्या आईनं उत्तर दिलं, 'ते जिवंत आहेत. ते दुसऱ्या जहाजांत होते ना त्यामुळें ते बचावले.'

'तर काय दोघं वेग-वेगळ्या जहाजांत होती ?'

जयाची आई म्हणाली, 'नाहीं तर काय ?'

‘ त्या सगळ्यांचं काय झालं ? ’

‘ ते बिचारे सगळे बुडून गेले. ’

ती वेळ अशाच तऱ्हेनं निघून गेली. ‘ संध्याकाळ होत चालली आहे, घरी पुष्कळ कामं पडली आहेत. जे झालं ते होऊन गेलं, तूं तरी आतां काय करणार ? ’ असं म्हणत एक एक आपापल्या घरीं निघून गेल्या.

जयाच्या आईनं कसं तरी उकडून खालं आणि दरवाजा बंद करून घेतला. तिला झोप येत नव्हती तोंपर्यंत मधून मधून मोठमोठ्यानं रडून ओरडून कलकल्या एवढ्या मोठ्या नौकेची आणि लाटसाहेबांच्या रडण्याची आठवण ती शेजाऱ्या पाजाऱ्यांना करून देत होती.

दुसऱ्या दिवशीं पहांटेस जयाची आई नारायणपुरला निघून गेली. तोच रस्ता, तोच घाट, झाडांची तीच रांग, सगळ्या गोष्टी त्याच—सगळ्या त्याच परिचित गोष्टी. ह्याच रस्त्यानं आपण नारायणपूरला जात होतो, ह्याच रस्त्यानं ऊर बडवून घेत परत येत होतो, ह्याची जयाच्या आईची आठवण जागी झाली. पण आतां जया जिवंत नव्हती, पूर्वीप्रमाणं आतां भांडणही होणार नव्हतं कीं उर बडवून घेण्याचा तमाशाही करायला नको होता. हजारों वेदनांनी तिचं हृदय व्याकुळ होऊन गेलं, परंतु ती व्याकुलता आपल्या हजारों किंकाळ्यांनीं शान्त करित ती चालली होती. ज्यांच्या ज्यांच्या घरांसमोरून म्हणून ती जात होती त्यांना हाक मारून, हातांतलीं सगळीं कामं टाकून एकदां तरी पाहून जावं लागत होतं.

शेवटीं सुरेन्द्रबाबूंच्या हवेलीसमोर ती जाऊन पोंहचली. जयाच्या किती तरी स्मृती त्या हवेलींत जिवंत होत्या—जयाच्या आईनं सहस्रपटीनं आणखिन् आपला आवाज चढवून किंकाळ्या फोडायला सुरवात केली. प्रथम पुढल्या फाटकांतून आंत जायला तिला बंदी होती, परंतु ह्या वेळीं एखाद्या बाविणीसारखी ढरकाळ्या फोडीत इतक्या वेगानं ती आंत घुसली कीं तिला अडविण्याची हिंमत दरवानाला सुद्धां झाली नाही. उलट दहा पावलं सगळे मार्गेच सरकले.

नुक्तंच जेवण—खाण आटोपून घेऊन सुरेन्द्रबाबू वामकुक्षी करायला चालले होते तोंच त्यांच्या कानावर किंकाळ्या पडल्या, जयाची आई वावटळी-सारखी आली असावी हे त्यांच्या लक्षांत आले.

आल्यानंतर वेड पांघरून जयाला परत करायची मागणी करून ती जवळच बसली. त्यानंतर एकामागून एक मागण्यांचा तिने सपाटाच चालविला. तिनं भीक्षा, निवेदन, कैफियती असे नाना प्रकार करून सुरेन्द्रबाबूंना त्राही त्राही करून सोडलं. त्यानंतर डोकं फोडून घेणं, छाती बडवून घेणं, आणि झिंझ्या उपटून घेणं वगैरे जे प्रकार तिने केले त्यांचं वर्णन करणं माझ्या

एवढं सगळं आटोपल्यानंतर शेवटीं पैशाची मागणी करीत तिनं म्हटलं आपल्या जवळ विष खायला एक पैसाही नाही, दया करून सुरेन्द्रबाबूंनीं पैसे दिले नाहीत तर आपण उपाशी मरून जाऊं, नाहीतर गळफांस लावून जिथं तिची जयावती गेली आहे तिथं आपणही जाऊं.

हे सगळं ऐकून सुरेन्द्रबाबूंनीं म्हटलं, ' जें व्हायचं तें होऊन गेलं, आतां मला हे सांग, किती पैसे दिले तर तुझं चालण्यासारखं आहे ? '

जयाच्या आईनं डोळे पुसून म्हटलं, ' बाबा, मला असे किती पैसे लागतात ? मी विधवा आहे, माझं कुणीच नाही—मला असे कितीसे पैसे लागणार ? '

' स्पष्टच सांग ना तुला किती पैसे पाहिजेत तें. '

' दर महिन्याला पंधरा रुपये मिळाले तरी भागण्यासारखं आहे..'

' ठीक आहे, मिळत राहतील. तहाइयात दर महिन्याला पंधरा रुपये कचेरीत येऊन घेऊन जात जा. '

महिना पंधरा रुपायांचं अभिवचन मिळाल्यानंतर जयाच्या आईनं किती तरी आशीर्वाद दिले आणि कितीतरी गोड गोड शब्द तिने तोंडावाटे काढले. जातांना ती पूर्वीप्रमाणे रडत गेली नाही, तर उलट विचार करीत गेली. जयावती मेली होती; आईच्या हृदयाला दुःख हे होणारच. परंतु मुलीच्या मृत्युमुखं थोडासा फायदाही झाला हा विचार जातां जातां तिच्या मनांत येऊन गेल्या-शिवाय राहिला नाही.

सुरेन्द्रबाबूंचा निरोप घेऊन जयाची आई तशीच आपल्या गांवी गेली नाही. दास-दासी राहात असत तिथं जाऊन इजर झाली. तिथें किती तरी तिच्या ओळखीची माणसं होती. जयाच्या आईच्या दुःखांत त्यांनीही भाग घेतला आणि एक दोघींनी रडूनसुद्धां घेतलं. जयाची आई पुष्कळ वेळपर्यंत बोलत बसली होती, शेवटीं सुरेन्द्रबाबूंच्या दयेची गोष्टही तिने सांगितली. बोलण्याबोलण्यांत जेव्हां तिने ऐकलं की, तिच्या जयाच्या गादीवर एक स्त्री नुक्तीच येऊन विराजमान झाली आहे आणि बाबूंनी तिला मोठ्या सन्मानानं बगिचा-महालामध्ये ठेवलं आहे, तेव्हां तिच्या बागणुकींत संपूर्णपणें फरक पडला. तिच्या डोळ्यांतून ज्वाला बाहेर पडूं लागल्या आणि देश-काल परिस्थितीचा विचार न करतां तिथल्या तिथें बगीचा-महालाच्या मालकीणीचा ग्राम्य शब्दांत तिने चांगलाच उद्गार केला. तिच्या किंकाळ्यांचा आवाज हळू हळू मोठा होऊ लागला. अदम्य उत्साहानं तिने पुन्हां आपल्या झिंझ्या उपटून घेतल्या आणि छाती बडवून घ्यायला सुरवात केली. तिचा तो अवतार पाहून दास-दासी घाबरून गेल्या. तिला शान्त होण्याचा पुष्कळांनीं उपदेश केला. त्यांनीं तिला धाक दपटशा देऊन पाहिलं आणि शेवटीं 'तू हा प्रकार असाच चालू ठेवलास तर बाबू येऊन तुझा पगार बंद करतील' हेही सांगून पाहिलं. पण तिने कशाकडेच लक्ष दिलं नाही, आणि कुणाचंच ऐकलं नाही. अखेरीस नेहमीच्या मार्गाचा अवलंब करून त्यांनीं एकदांची जयाच्या आईच्या तावडीतून आपली सुटका करून घेतली.

ती बाहेर आली आणि तडक बगीचांतल्या महालाकडे निघाली. मुली-बद्दलचं तिचं दुःख चौपट वाढलं होतं, तिच्या हाडांहाडांतून हिसक अग्नीच्या ज्वाला भडकत होत्या. आपल्या मुलीला बुडवून तिच्या जागी ही हरामजादी बसली आहे, हा जयाच्या आईचा कटाक्ष. ती गर्जत गर्जत बगीच्याच्या बंगल्यांत शिरली. समोर दिसलेल्या दासीवरच क्रोधानं आपले लाल-लाल डोळे फाडून म्हाली,

‘ती डांकीण कुठं आहे?’

ती दासी बिचारी नवी होती; भिऊन दोन पावलं मार्गे सरून ती म्हणाली,
'ती.....तिथं !'

जयाच्या आईनं जसा प्रश्न केला होता तसंच तिला उत्तर मिळालं.
दासीला प्रश्नाचा अर्थ समजला नव्हता आणि जयाच्या आईला उत्तराचा अर्थ
समजला नव्हता. पुन्हां एकदां दासीकडं पहात तिने विचारलं, 'कुठाय ती ?'

तिनं बोट दाखवलं आणि तिथून ती सटकली.

जिना चढून जयाची आई वर गेली. तिथं एक एक खोली आपल्या
पायाखालीं पालथी घालूं लागली. पण तिला कुठेंच कुणीही दिसेना. परंतु
तिथला थाटमाट मात्र दिसल्यावांचून राहिला नाही. किती सामान, किती उत्तम
सजावट ! पूर्वी ती सुरेन्द्रबाबूंच्या घरी राहिली होती, पण अशा प्रकारचा थाट
आणि अशा प्रकारची सजावट तिने पूर्वी कधीच पाहिली नव्हती. खोलीची
शोभा पाहतांच ती नागिणीसारखी फूत्कार टाकूं लागली. हे वैभव, हे ऐश्वर्य
वास्तविक पाहतां, जयावती जिवंत असती तर, तिचंच झालं असतं. म्हणजे
आपल्याच मालकीचं झालं असतं असं तिला वाटलं.

अशा प्रकारे मनांत तर्क वितर्क लढवीत असतां तिला एका खोलींत
एक स्त्री दृष्टीस पडली.

ती स्त्री पाठमोरी बसली होती. दासी समजून जयाच्या आईनं तिला हांक
मारून विचारलं, 'अग ए, तुझी मालकीण कुठं आहे ?' विलक्षण कर्कश आवाज
ऐकून त्या स्त्रीनं तिच्याकडे दचकून पाहिलं. त्या स्त्रीने साधी वस्त्रं परिधान केलीं
होतीं आणि अंगावर तर एकही दागिना नव्हता. जयाची आई त्या स्त्रीच्या
चेहऱ्याकडे पाहून मुग्ध होऊन गेली.

तिनं जरा नरमाईनंच विचारलं, 'तू कोण आहेस बाई ?'

'मी इथंच राहतें. तुम्ही बसून घ्या.'

जयाच्या आईनं त्या स्त्रीला विचारलं, 'तू किती दिवसांपासून इथं
आहेस ?'

'महिन्यापेक्षा थोडा अधिक काळ लोटला असेल.'

‘तुझी मालकीण कुठं आहे ? आप.या मालकीणी बरोबर तूं आली आहेस का ?’

त्या स्त्रीनं मान हालवून विचारलं, ‘त्यांच्याशीं तुमचं कांहीं काम आहे का ?’

‘लहानसहान काम नाहीं माझं. त्या हरामजादीचं आज मी डोकं कापून खाणार आहे.’

असं बोलतां बोलतां तिच्या चेहऱ्यावर तिचे पूर्वीचेच भाव परत आले होते; तिचा तो अवतार, तो आवेश आणि ती वरून नजर सगळींच्या सगळीं प्रकट झालीं.

‘मी कोण आहे माहीत आहे तुला ? मी जयाची आई. सगळा देश मलांओळखतो. हरामजादी डाखीण ! माझ्या मुलीला खाऊन बसली आहे, आज मी तिला खाऊन टाकीन—खाऊन टाकीन—खाऊन टाकीन—(दांत ओठ खात) तिला खाऊन टाकीन तेव्हांच परत जाईन, खाऊन टाकीन—खाऊन टाकीन—जरूर खाऊन टाकीन—सगळं कांहीं स्वाहा करूनच मी घरी परत जाईन.’

ती स्त्री आपला श्वास कोंडून हे सगळं पहात होती.

‘अग ए हरामजादी, मी तुला जरूर गिळंकृत करीन (छाती बडवून) अग ए अभागिनी, तुझा शंभरदा सत्यानाश होईल—छिनाल—डांकीण (झिझ्या ओढात) तुला खाऊन टाकीन—तुला चावून टाकीन—तुला कच्ची खाईन—आई दुर्गेच्या चरणांवर तुझी छाती फोडून रक्ताचा अभिषेक करीन—आणि तसंच तुझं कपाळ फोडून त्याची हाडे चढवीन, (जमिनीवर डोकं आपटून)—अग ए अभागिनी, असंच (दांत ओठ खात)—कां कुठं आहे ती ?’

जिच्यामुळें इतकं रण माजलं होतं ती पुढेंच बसली होती, परंतु जयाच्या आईला तें माहीत नव्हतं. कदाचित् तिला ते माहीत असतं तर त्या दिवशीं कांहीं तरी वाईट प्रसंग आला असता.

मालतीनं तिच्या जवळ जाऊन तिचा हात पकडीत म्हटलं, ‘तुम्ही जरा गप्प व्हा.....’

‘मी गप्प होऊं ?.....तू छिनाल ! हें सांगणारी तू कोण ! माझ्या मुलीला ती गिळून बसली आहे आणि मी गप्प बसूं ?’ (पुन्हां एकदां तिनें डोकें जमिनीवर आपटलें.)

एवढा मोठा जाड गालीचा नसता तर जयाची आई आपलें डोकें फोडून घेतल्याशिवाय घरीं परत गेली नसती. हे मालतीच्या लक्षांत येऊन ती म्हणाली,

‘त्या आज इथं नाहीत.’

‘इथं नाहीत ?’

‘नाहींत.’

‘मग मी एक क्षणभर सुद्धां इथून हलणार नाहीं. हरामजादीला पाहीन-खाईन-आणि मग जाईन.’

मालतीनें हंसून म्हटलें, ‘जातां कां ? आनंदानें इथंच राहा ना. पाहा किती उशीर झाला आहे ! तुमचें जेवणखाण अजून व्हायचें असेल ना.’

‘जेवणखाण ? सगळें एकदमच करीन.’

‘अरेरे ! मुलीचें दुःख ! आईला काय वाटत असतं, याची मला चांगली कल्पना आहे.’

जयाची आई थोडीशीं नरम पडून म्हणाली, ‘तूच पाहा बरं मुली.’

‘तें काय मला समजत नाहीं ? परंतु तुम्ही तरी काय करणार सांगा ? पोटांत दोन चार घांस तर टाकलेच पाहिजेत. हें दरिद्री पोट ऐकणार आहे कां ?’

‘खरं सांगतेस तूं, मुली.’

‘म्हणूनच म्हणतें थोडें खायला आणून देऊं कां इथं ?’

‘आणतेस ? बरं आहे, मुली. घेऊन ये.’

‘जया आक्का तुमच्या किती गोष्टी सांगत होती !’

‘सांगत होती ? कां बरं सांगणार नाहीं ? तूं तिला पाहिलं होतंस ?’

‘हो, किती तरी दिवस आम्हीं एकत्र होतो. तिला पाहिलं नाही असं कसं बरं होईल ?’

‘तर काय तूं तिच्या बरोबरच होतीस ?’

‘हो, तिने मला देशावरने आणलं होतं. ती किती तरी गोष्टी सांगत असे माझ्याजवळ. त्या सगळ्या गोष्टीत तुमच्याच जास्त असायच्या.’

‘असणार नाहीत तर काय होईल ?’

‘ती फार चांगली होती.’

‘अग, असली मुलगी सुद्धा मरावी ? बरं तुझी ती डांकीण कुठली आहे ?’

‘कलकत्याची.’

‘हरामजादीने बाबूंना कांहीं तरी खाऊं पिऊं घातलं आहे असं वाटतं.’

‘असंच कांहीं तरी ऐकिवांत आहे.’

‘परंतु आज मी तिचं सगळं खाऊं पिऊं घालणं बरोबर करून टाकीन.’

‘जरूर करा मग जा. तसलीच आहे ती !’

‘तेव्हांच जाईन मी. त्या डांकीणीला मंत्र-तंत्र येतं काय ?’

‘मंत्र तंत्र ? सगळं कामरूप देशाहून शिकून आली आहे असं ऐकलं आहे मी. मनुष्याला मेंढसं करून टाकते असं म्हणतात. बाबूंना तर तिने असं करून टाकलं आहे कीं ती ऊठ म्हणाली तर ते उठतात आणि बस म्हणाली तर बसतात.’

जयाच्या आईचा चेहरा थोडासा सुकून गेला. ती म्हणाली, ‘मंत्र-तंत्र मलाही येतात.’

‘काय न झालं यायला ? दुपारीं जेव्हां मालकीणबाई येतील तेव्हां मी दाखवून देईन त्यांना.’

‘एखाद्याला मूठ मार्तां येते कां तिला ?’

‘हो, येते तर—’

‘केव्हां येईल ती ?’

‘दुपारीं.’

दुपार व्हायला फारसा वेळ नाही ई जयाच्या आईने खिडकीतून बाहेर डोकावून पाहिलं.

थोडं इकडं तिकडं पाहात तिनं म्हटलं, 'परंतु माझीं आज पुष्कळ कामं पडलीं आहेत. आतां जातें मी. उद्यां पुन्हां परत येईन. '

असं म्हणून ती जायला उठली.

'नाहीं, नाहीं, आज इथंच खाऊन-पिऊन जा. '

'फार उशीर होतोय. '

'नाहीं, मुळींच उशीर होणार नाहीं. '

'तर मग लवकर आण. मुली, तुझं नांव काय बरं ? '

'मालती. '

'आपल फारच चांगलं नांव आहे ! '

मालतीनं म्हटलं, 'एक गोष्ट मी तुम्हाला अजून सांगितलीच नाहीं. जया आक्काकडून मी दहा रुपये उसने घेतले होते. ती तर आतां नाहींच, तिच्या ऐवजीं तुम्हीच ते द्या आणि माझ्या शिरावरील ऋणाचा भार हलका करा. माझ्यावर उपकार होतील तुमचे. '

मालती काय म्हणाली तें जयाच्या आईच्या लक्षांत आलं नाहीं. म्हणून तिनं विचारलं,

'काय करूं म्हणतेस ? '

'ते दहा रुपये तुम्हीच घेऊन टाका. '

'मला देतेस तूं ? '

'हो. ' असं म्हणून मालतीनं तिच्या हातांवर दहा रुपये ठेवून दिले.

जयाची आई पुष्कळ वेळपर्यंत मालतीकडं पाहून म्हणाली, 'मुली, तूं चांगल्या घरांतली मुलगी दिसतेस. '

जयाच्या आईचे डोळे पाण्यानं भरून आले.

ती पुन्हां म्हणाली, 'मुली, चांगल्या घराण्यांतली मुलगी आहेस तूं नाहींतर.....हें पाहा, मी तुला आतां खरं सांगतें—माझ्या जयाच्या हातांत किती तरी पैसे खेळत असत, परंतु मी तिची आई असूनही तिनं मला कधीं सुद्धां दहा रुपये दिले नाहींत. '

एवढं बोलून जयाच्या आईनं आपल्या डोळ्याचे कोपरे हळूच पुसून घेतले.

थोड्या वेळानंतर मालती म्हणाली, 'आम्ही दीन दुःखी असलों तरी आम्हांला सुद्धां धर्म आहे.'

'हो, आहे तर. पण धर्म सगळेच कुठं पाळतात ?'

'जाऊं द्या तें. उद्यां पुन्हां येणार ना ?'

'हो.....पण.....हो, कां येणार नाहीं ?'

'मग ही गोष्ट आज मालकिण बाईला सांगून ठेऊं ना ?'

'हो. पण नको; आतां सांगण्याची कांहीं जरूर नाहीं.'

कामरूप देशांत बाण सोडायची शिकलेली विद्या जयाच्या आईला बेचैन करून सोडत होती—आणि मालतीच्या लक्षांत तें आलं होतं.

जयाच्या आईनं सुकलेल्या चेहऱ्यानं म्हटलं, 'तर मग मी आतां जातें, मधून मधून तुझ्याकडे येत जाईन बरं.'

'जरूर येत जा, हं.'

ही! हकीकत ऐकून सुरेन्द्रबाबू पोट धरुधरून हसले. नंतर त्यांनीं विचारलं,

'तुझ्याबरोबरही तिनं भांडण केलं तर ?'

'भांडण कसलं ? उलट चांगलं सूत जमलंय आमचं.'

'बऽऽरं ! मग सूत जमलं तर तुमचं ?'

'हो !'

'परंतु स्वतःच्या मुलीशीं कधींच जमलं नाहीं तिचं, तिच्याशीं ती नेहमीं भांडत असे.'

'हो, तें मी ऐकलं.'

'कुठून ?'

'मनांतल्या दुःखामुळे तिनं आपण होऊनच थोडं बहुत सांगितलं.'

जयाच्या आईच्या मनांतील दुःख काय होतं हे मात्र मालतीनं उघड करून सांगितलं नाहीं.

‘घरांत घुसतां क्षणींच तिनं तुला खूप शिवीगाळ केली असेल ?’

मालतीनं हंसून म्हटलं, ‘मला नाही शिवीगाळ केली, त्या जखिणीला केली—जिला तुम्ही कलकत्याहून आणली आहे तिला.’

‘ती जखीण तर तूच आहेस.’

‘मीच कशी ? मी कलकत्याहून थोडीच आलं आहे ?’

‘म्हणून काय झालं ? तूच तर आहेस ती.’

‘तिनं मला ओळखलं सुद्धां नाही; ती मला दासी समजत होती.’

सुरेन्द्रबाबूंनी दुःखी होऊन म्हटलं, ‘असंच असलं पाहिजे. एरवीं तिची समजूत कशी पडली असती ?’

‘पण त्यामुळंच मी तिच्या तावडींतून सही सलामत सुटलं, नाहीतर तिनं कदाचित् मला जिवंत सोडलं नसतं आज.’

‘मारून टाकलं असतं ?’

‘कदाचित्.’

‘मग ?’

‘ती हरामजादी इथं नाही असं मी तिला सांगितलं. हे ऐकून ती म्हणाली, तिला येऊ दे खरी, खाऊन टाकीन तिला.’

सुरेन्द्रबाबू हंसू लागले.

मालती पुढे म्हणाली,

‘नंतर तिनं विचारलं, तिनं तुम्हाला खाऊं विऊं घातलं आहे कीं काय. मी म्हटलं, हो. असं वाटत खरं, नाहीतर तिच्या शब्दांवर बाबू इतके नाचले नसते.’

‘बऱ्सरं, तर मग मी हें सगळं करतो तर ?’

‘करीत नाही ?’

‘आतां नाही, पुन्हां सांगेन तें. नंतर ?—’

‘नंतर त्या जखिणीस मंत्र—तंत्र, जादूटोणा येतो का म्हणून तिनं विचारलं. मी म्हटलं, हो येतो तर. कामरूप देशाहून ही विद्या ती शिकून आली आहे असं ऐकतें. त्यावर तिनं उत्तर दिलं, आपल्यालाही ती विद्या अवगत आहे.

परंतु मनांतल्या मनांत ती फार भिऊन गेली होती हे मला दिसत होतं. पुन्हां तिनं मला विचारलं—तिला मूठ मारतां येते ? मी म्हटलं—हो, येते. '

हे ऐकून सुरेन्द्रबाबू खूप हंसले आणि हंसता हंसता त्यांनीं विचारलं, 'हे सगळं ऐकून ती पळून गेली वाटतं ? '

'हो. '

'पुन्हां ती आतां इथं कधींच येणार नाही. '

'असं कस होईल ? तुमच्या त्या जखिणीकडे नाही येणार ती, माझ्याकडे येईल. '

'वाटेला त्यांच्याकडे तिला येऊं दे, तूं मात्र आतां माझ्याजवळ ये. '

मालती त्यांच्याजवळ गेल्यानंतर तिचे दोन्ही हात धरून ते म्हणाले, 'मालती, किती दिवस तू अजून अशी जोगीण होऊन राहणार ? तुझं हें रूप माझ्याच्यानं आतां बघवत नाही. '

मालती मालांतल्या मालांत हंसून म्हणाली, 'दागिने घातले तर मी अधिक सुंदर दिसणार आहे होय ? '

'तुझ्या सौंदर्याला सीमा नाही आणि ज्याला सीमा नाही त्यांत अधिक भर घालता येत नाही. पण काहीं नाही तरी निदान माझ्यासाठी तरी '...

'दागिने घालावे लागतील ? '

'हो. '

'दागिने घालायला माझी हरकत नाही, पण मी दागिने घालावे, हा तुमचा हट्ट कां हें आधी मला सांगा. '

'माझा हट्ट कां हें सांगितलं तर तुला दुःख नाही का होणार ? '

'मुळीच नाही. '

'तर मग सांगतां, ऐक. तुझ्या या साध्या सुध्या मूर्तीत विलक्षण तेज आहे; तुला स्पर्श करायला सुद्धां धीर होत नाही. सात्विक तेजःपुंज आणि निर्मळ असं तुझं हें स्वरूप पाहिल्यानंतर माझी पापं माझ्यासमोर उठून उभीं राहतात. तुला सांगायला कसलीच हरकत नाही की, तुझ्या जवळ मी येऊन बसलों म्हणजे मला भिती वाटू लागते ! पूर्णज्ञान मी तुझ्यांत मिसळून

जाऊ शकत नाही. म्हणूनच तुझ्या अंगावर दागिने चढवून तुझं पावित्र्य थोडंसं तरी कमी करावं असं मला वाटतं. '

मालती कांहींच बोलली नाही; खालून वरपर्यंत तिने आपल्या शरीराला न्याहाळून घेतलं, स्वतःचं प्रतिबिंब आरशांत निरखून पाहिलं. आपण खरोखरीच उज्वल आहोत, आपल्यांत तेज आहे, अजून भूतकाळांतील पुण्याई आपल्याला सोडून गेली नाही आणि अजूनहि पावित्र्याची छाया आपल्या शरीरावर आहे असं तिला वाटतं. रात्रीच्या वेळीं त्या निस्तब्ध खोलीत मालतीला थोडासा भ्रम झाला. आरशांत एका कलंकित देवीची मूर्ति आहे आणि त्या मूर्तीजवळ तिचे अकलंकित असे आराध्य देव सुरेंद्रबाबू बसले आहेत असं दिसल्यासारखा तिला भास झाला.

विस्मयाने आणि आनंदाने बेहोष होऊन मालतीने आपले डोळे मिटून घेतले.

दुसऱ्या दिवशीं काळोख पडल्यानंतर सुरेंद्रबाबूंनी नटवर मोहनच्या वेषांत मालतीच्या मंदिरांत प्रवेश केला. जाई जुई, बकुल आणि कामिनी आदि फुलांच्या माळा त्यांच्या गळ्याला वेष्टून त्यांच्या छातीवर रुळत होत्या. त्यांच्या एका हातांत फुलांचा मोठा गुच्छ होता आणि दुसऱ्या हातांत मखमली पेटी. अंगावर रेशमी वस्त्र धारण करून आणि पायांत जरीचा चढाव घालून ते एकदम मालतीच्या समोर येऊन उभे राहिले. त्यांचा तो वेष बघून मालतीनं हंसत हंसत विचारलं, 'आज हें काय चालवलंय ?'

'सांग वरं तूच ?'

'मला काय माहीत ?'

सुरेंद्रबाबूंनी कृत्रिम गंभीरता धारण करून म्हटलं,

'तू पूजा करतेस ना ?'

'हो.'

'मग तुझ्या घरांत चंदन आहे, त्या चंदनाचा मला टिळा लाव. आज माझं लग्न आहे.'

'कुणारी ?'

‘पाहिल्यांदा टिळा लाव मग सांगतो.’

खालीं जाऊन मालतीनं चंदन सहाणेवर घासून आणलं आणि त्याचा टिळा सुरेन्द्रबाबूंना लावून म्हटलं,

‘हं. सांगा आतां.’

‘तुझ्या लक्षांत अजूनही नाहीं आलं?’

नंतर सुरेन्द्रबाबूंनी आपल्या गळ्यांतील फुलांच्या सगळ्या माळा मालतीच्या गळ्यांत घातल्या आणि त्या मखमली पेटीतून नाना प्रकारचे मूल्यवान् दागिने काढून तिच्या अंगावर घातले. मालतीने तसले दागिने पूर्वीं सगळ्या जन्मांत कधींच पाहिले नव्हते. विस्मित होऊन ती त्यांच्याकडे पहातच राहिली. सगळे दागिने तिच्या अंगावर चढवून आणि तिचं चुंबन घेऊन सुरेन्द्रबाबू म्हणाले, ‘तुझ्याशीं माझं लग्न झालं, इतक्या दिवसानंतर तूं माझी पत्नी झालीस. आतां तूं पळून जाणार नाहीस. जी माळ आज मी तुझ्या गळ्यांत घातली ती तुला जन्म-जन्मांतरीही काढतां येणार नाहीं.’

दोघांचेही डोळे भरून आले, कांहीं वेळ कुणीच एकमेकांशीं बोललें नाही.

नंतर डोळे पुसून सुरेन्द्रबाबू म्हणाले, ‘आतां चल आणि आपलं घर संभाळ. ह्या जीवनांत सदा सुखी रहा असा मी तुला आशिर्वाद देतो.’

मालती त्यांना नमस्कार करून त्यांच्याजवळ जाऊन बसली. तिच्या डोळ्यांतले अश्रू आज खळत नव्हते. वारंवार ती आपले डोळे पुशीत होती आणि पुनः पुन्हां ते भरून येत होते. सुरेन्द्रबाबूंच्या लक्षांत ती कां रडते आहे हे येतांच त्यांनीं विचारलं, ‘मालती, आज आई-बापांची तुला आठवण येते आहे कां?’

मालतीनं मान हलवून म्हटलं, ‘हो.’

‘माझ्या मनांत होतं तें तूंच तर मला करूं दिलं नाहीस. आतां असं राहून नये अशी माझी इच्छा होती. तूं माझी झालीस त्याचवेळीं निश्चय केला होता कीं उघडपणें तुझ्याशीं लग्न करीन, पुन्हां एकदां गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करून तुझ्या आई-बापांना घेऊन येईन. लोकांनीं कितीहि नांव ठेवली तरी

मी त्याची पर्वा करणार नाहीं, मी तरी सुखी झालो असतो—' नंतर एक दीर्घ श्वास सोडून ते म्हणाले, 'ती आशा तर आतां नष्ट झाली.'

काहीं वेळ थांबून त्यांनीं पुन्हां विचारलं, 'आतां तरी घरीं चलणार ना?'

'कुठं?'

'तुझ्या घरीं, जिथं मी रहातो तिथं.'

'ते घर माझं नाहीं.'

'तर मग तूं त्या घरीं कधींच येणार नाहीस?'

'नाहीं.'

'हं. मला असं वाटलंच होतं.'

१४

दुःखाचे दिवस लवकर संपत नाहीत हें खरं. तरी पण संपतातच हळूहळू. माधवच्या मृत्यूनंतर शुभदाचे दिवसही असेच हळूहळू निघून गेले. ते पावसाचे दिवस होते, आकाशांत ढगांची गर्दी झाली होती आणि रस्त्यांवर व घाटांवर चिखल झाल्यामुळे पाय घसरत होते. पावसाळा संपून आतां शरद ऋतूची सुरवात झाली होती. आकाशांत आतां ढग नव्हते, रस्त्यांवर घसरण नव्हती आणि रस्ते व घाट सुकून कोरडे झाले होते. म्हणून मधून पांढऱ्या ढगांचे पुंज ध्येयहीनाप्रमाणे आकाशांत फिरून कुठं तरी निघून जात होते. पावसाळ्यांत निसर्गदेवता नेहमी क्लृप्त दिसायची आणि तिच्या डोळ्यांतून सारखा वर्षाव व्हायचा. पण

आतां तसं कांहीं होत नव्हतं. कधी कधी निसर्गदेवतेचा चेहरा भकास दिसतो आणि तिच्या डोळ्यांतून दोन चार थेंब गळतात खरे, पण ते सारे क्षणभरच. लगेच अश्रू पुसून ती हंसू लागते. भूतकाळांतील दुःखाने कधी कधी आभाळां-तील एखाद्या कोपऱ्यांतून 'गडगड' करीत ती रडते खरी, परंतु त्या रडण्या-तही आतां सातत्य उरलें नव्हतें. नेहमी एकाच चाकोरींतून जीवन कंठायचा कंटाळा निसर्गदेवतेला सुद्धां येतो असं ह्याच्यावरून दिसतं. परिवर्तन झाल्या-शिवाय जग चालणं कठीण होऊन जातं हें सगळ्यानांच समजतं, परंतु हें सम-जत नाही फक्त. शुभदाच्या भाग्य-विधात्याला ! आपल्या जीवनाकडे पाहिल्या-वर शुभदेला ह्या गोष्टींची सारखी जाणीव होत होती आणि तशीच सदानंद चक्रवर्तीला सुद्धां. गांवांतलीं चार माणसं नेहमी पाहात होती—शुभदा घाटा-वरून स्नान करून परत येत होती, घरचं कामकाज करीत होती. परंतु रोज थकत, खंगत चाललेली होती.

म्हाताच्या बाया म्हणत, 'विचारी आतां फार दिवस कांहीं काढीत नाही. अरेरे !'

ज्या समययस्क होत्या त्या म्हणत, 'देवानं असलं दुर्भाग्य वैच्याला सुद्धां देऊ नये.'

पाठीमागे समळीच 'अरेरे' म्हणत असत. परंतु तिच्या तोंडावर म्हणा-यला त्यांना लाज वाटत होती. कदाचित् 'अरेरे' हा शब्द शुभदाच्या बाबतींत उच्चारायला योग्य नव्हता. कुठला तरी दुसरा शब्द,—ज्याचं अस्तित्व नाही, ज्याचा कुणी प्रयोग केला नाही किंवा करायची वेळ आली नाही—असा शब्द कुणी हुडकून काढला तर शुभदाच्या बाबतींत उच्चारायला कदाचित् तो योग्य ठरला असता. म्हणूनच शुभदा आली की कुणी तिच्या समोर बोलायचं नाही, सगळीं तोंड मिटून रहात. नदीत स्नान करीत असतांना मुलेंबाळें दंगा करून एकमेकांवर पाणी उडवून हंसून खिदळून आणि आपल्या धांद-लीने कलकलाट करून प्रौढ स्त्रियांच्या शिव-पूजेंत व्यत्यय आणित असत. परंतु एखाद्या अस्पृश्य जातींतल्या स्त्रीप्रमाणें घाटाच्या एका कोपऱ्यावर कळशी घेऊन जेव्हा शुभदा पाण्यांत उतरत असे तेव्हां तीं मुलेंबाळें गप्प

होऊन आपल्या आईचा किंवा दुसऱ्या कुणातरी ममतेच्या माणसाचा पदर धरून तिच्याकडे गपचुप टक लावून पाहात असत. ती निघून गेल्यानंतरही पुष्कळ वेळपर्यंत त्यांच्या धांदलीला आणि हंसण्याखेळण्याला सुरवात होत नसे.

शुभदा हंसणं-रडणं सगळंच विसरून गेली होती. रडण्याची तर आतां तिढीक वसून गेली होती आणि जुन्या गोष्टी घोळीत बसण्यांत तिला लाज वाटत होती. आजकाल तिचं घर सुनं झालं होतं; छलना सासरी गेली होती, रासमाणि दिवसभर कुठेतरी असायची, आणि हारान मुकजी? आजकाल तो थोडासा चांगला वागत होता. रोज दोन्ही वेळां घरी येत होता, पूर्वीप्रमाणेच पैसे मागून घेत होता आणि पुन्हां बाहेर निघून जात होता. शुभदा सारा दिवस स्वयंपाकघराच्या जमिनीवर पदर पसरून पडलेली असे. संध्याकाळ झाली की ती उठत असे, गंगेवर जाऊन पाणी आणत असे, दिवा लावत असे आणि स्वयंपाक करीत असे.—काळजीपूर्वक एक ताट वाढून आपल्या नवऱ्यासाठी झकून ठेवीत असे, आणि सदानंदाला खावू-पिऊ घालीत असे. पुन्हां सकाळ, नंतर संध्याकाळ आणि नंतर रात्र.

रोजच्याप्रमाणे शुभदा आजही दुपारी स्वयंपाकघरांत पदर पसरून आडवी झाली होती. बाहेरून कुणीतरी पुरुषी आवाजांत हांक मारली, 'आईसाहेब !'

शुभदानं ऐकलं, पण बोलली नाही. कुणीतरी दुसऱ्यालाच हांक मारीत असेल असं तिला वाटलं.

त्यानं पुन्हां हांक मारली, 'अहो आईसाहेब ! कुणी घरांत आहे का ?'

शुभदानं बाहेर येऊन विचारलं, 'कोण ?'

'मी पोस्टमन, पत्र आलं आहे.'

शुभदाला मोठं आश्चर्य वाटलं—पत्र कुणाचं ? जवळ जाऊन म्हणाली, 'दे इकडे.'

'हें पत्र असंच मिळणार नाही आईसाहेब, हें रजिस्टर,—श्री शुभदा देवीच्या नांवावर आलं आहे, त्यांची सही पाहिजे.'

रजिष्टरचा अर्थ शुभदाला नीट कळाला नाही; ती तशीच म्हणाली, 'दे इकडे. शुभदा माझंच नांव आहे.'

पोस्टमनने पत्र काढलं आणि त्याशिवाय दुसरा एक कागद काढून तो म्हणाला, 'याच्यावर सही करा.'

शुभदाला लिहितां येत होतं. ती म्हणाली, 'दऊत-टांक दे.'

पोस्टमन तिच्याकडे पाहात हंसून म्हणाला, 'दऊत-टांक मी कुठून आणू ? तुमचं घर आहे, घरांत दऊत-टांक नाही ?'

'पाहतें, हं,' असं म्हणून शुभदानं घर, खाली सगळीकडे हुडकलं. शेवटी तिला छलनाची एक अर्धी फुटलेली दऊत सांपडली. पण तिच्यांतली शाई सुकून गेली होती. पाणी घालून शेवटी शाई कशी तरी तयार केली परंतु लेखणी कुठे होती ?

एकदम शुभदेला माधवच्या दप्तराची आठवण झाली. वरच्या खोलीत एका कोपऱ्यांत चवरंगावर बसून माधव आणि छलना अभ्यास करीत असत, ललना त्यांची मास्त्रीण होत होती. शुभदानं घर येऊन पाहिलं, एका कोपऱ्यांत त्याच चौरंगावर त्याचप्रमाणे शाई लागलेल्या कपड्यांत एक दप्तर गुंडाळून ठेवलं होतं. शुभदा फार दिवस झाले, इकडे आली नव्हती आणि तिने इकडे नजर देखील फिरविली नव्हती. ही ललनाची खोली होती, ललना मेल्यानंतर ती आजच ह्या खोलीत आली होती. दप्तर हातांत घेऊन तिने तें हळू हळू उघडलं — एक फुटकी स्लेट पाटी, अर्धा फाटून गेलेला एक चित्रबोध, प्रश्नोत्तरांचं पाहिलं पुस्तक, दोन दगडी पेन्सिली, दोन चाकू, दोन लेखण्या आणि जुन्या पंचांगांतून फाडलेली चार-पांच चित्रे—एवढं साहित्य त्यांत होतं. शुभदाने फक्त एक लेखणी घेऊन तें दप्तर मोठ्या कष्टाने तसेंच बांधून ठेविलें. माधवची ती आवडती मालमत्ता होती.

खाली येऊन शुभदानं पत्र घेतलं. खोलीत जाऊन पत्र फोडून पाहिलं. तों त्यांतून एक पन्नास रुपयांची नोट निघाली. खात्रीनं कांहीं तरी घोटायला झाला असला पाहिजे असा विचार करून पोस्टमनला बोलावण्यासाठी ती बाहेर

आली, परंतु मोठ्याने हाक मारूनही तो परत आला नाही. तेव्हां निरुपाय होऊन ती नोट घेऊन ती खोलीत परत आली.

कांहीं वेळ गेल्यानंतर आपली चूक लक्षांत येऊन पोस्टमन परत येईल असं शुभदाला वाटलं. परंतु तो परत आला नाही आणि दुसऱ्या दिवशीं सुद्धा त्या बाजूला फिरकला नाही. मग मात्र शुभदानं सदानंदाला ती गोष्ट सांगितली. सदानंदानं विचार करून म्हंटलं, 'घोटाळा तर झाला नाही? ह्या गांवांत तुमच्याच नांवाची दुसरी बाई कुणीच नाही आणि शिवाय हारान मुखोपाध्यायांचं घर असा वर पत्ता आहे; तेव्हां हे पत्र तुमच्याच नांवानं आलं आहे हे निश्चिन. परंतु कलकत्त्यांत तुमचं कोण आहे?'

‘कलकत्त्यांत माझे कुणीच नाही.’

दुसऱ्या दिवशीं पोस्ट ऑफिसांत चौकशी करून आल्यानंतर सदानंदानं म्हंटलं, ‘अधोरनाथ बसू नांवांच्या वकीलानं कलकत्त्याहून हे पैसे पाठविले आहेत.’

शुभदानं विस्मित होऊन म्हंटलं, ‘या नांवाच्या कुठल्याच माणसाला मी ओळखत नाही.’

‘मग?’

‘तूच काय तें बघ बाबा.’

सदानंदानं हंसून म्हंटलं, ‘काय करूं? रुपये द्यायचे नसतील तर परत करून टाका.’

‘बाबा, जेव्हां मुलं बाळं होती, उपाशी मरत होती, तेव्हां सुद्धा मी हे रुपये घेतले नसते. हे पैसे माझे नाहीत, तूं परत करून टाक ते.’

थोडासा विचार करून सदानंद म्हणाला, ‘कलकत्त्याला मी स्वतःच जाऊन हे पैसे कुणी पाठविले आहेत ह्याचा पत्ता लावतो. तोंपर्यंत हे पैसे तुमच्याच जवळ राहू देत—परत पाठविण्यासारखे असतील तर परत पाठवून देऊ.’

‘पाठाविण्यासारखे वगैरे कांहीं नाही. तू हे पैसे तुझ्याच बरोबर घेऊन जा आणि त्यांना परत करूनच ये. कदाचित् दुसऱ्या कुणाचे तरी असतील, चुकून माझ्या नांवाने पाठवून दिले आहेत.’

‘जे काय करायचं ते तिथंच जाऊन ठरवितो.’

‘हो, तसंच कर बाबा.’

१५

श्री अघोरनाथ बसु वकील महाशय आपल्या कचेरीच्या एका प्रशस्त खोलीत बसले होते. त्यांच्या समोर टेबलाच्या दुसऱ्या बाजूला नारायणपुरचे जमिनदार श्री सुरेन्द्रनाथ बसले होते. टेबलावर दाव्यांच्या कागदपत्रांचा ढीग पडला होता. ते दोघे अस्वस्थपणे कागद-पत्र उलटण्यांतच मग्न झाले होते.

कांहीं वेळानंतर आपली मान वर करून सुरेन्द्रबाबू म्हणाले,

‘अघोरबाबू, कदाचित् हा दावा मी जिंकणार नाही.’

‘आतांच कांहीं सांगतां येत नाही.’

‘कां नाही सांगतां येत ? खात्रीनं सांगतां येईल, हा दावा मी हरणार हें मला स्पष्टच दिसत आहे.’

‘परंतु हायकोर्टच्या नंतर सुद्धा आपल्याला मार्ग मोकळा आहे.’

‘आहे, परंतु इतकं दूर जायची माझी इच्छा नाही.’

‘तर मग मालपुरंची इस्टेट गमावून बसणार ?’

‘दुसरा उपाय तरी काय आहे ?’

‘भलं भक्कम उत्पन्न नाहीसं होईल.’

‘होईल खरं ! जवळ जवळ अर्थ उत्पन्न नाहीसं होईल.’

अघोरबाबू गप्प बसले. सुरेन्द्रबाबूंचा अंदाज खरा ठरणार हे त्यांना मनांत कळून चुकलं होतं. त्यामुळे ते खिन्न होऊन गेले होते.

त्याचवेळीं एका नौकाराने येऊन म्हटलं, ‘एक गृहस्थ तुम्हाला भेटायला आले आहेत.’

अघोरबाबूंनी त्याच्याकडे पाहून विचारलं, ‘कोण ?’

‘ओळखीचा नाही. दिसायला कुणी ब्राह्मण पंडित वाटतो.’

‘त्याला जाऊन सांग की सध्यां मला फुरसत नाही.’

कांहीं वेळाने नौकाराने पुन्हां येऊन म्हटलं, ‘ते जात नाहीत, म्हणतात फार जरूरीचं काम आहे.’

अघोरबाबू चिडल्यासारखे झाले—तरी त्यांनी सुरेन्द्रबाबूंकडे वळून विचारलं, ‘इथंच बोलवू का त्याला ?’

‘काय हरकत आहे ?’

त्यांनी नौकराला त्या गृहस्थाला पाठवून घ्यायचा हुक्म केला. कांहीं वेळानंतर एक लांबरुंद आणि गोऱ्यापान रंगाचा एक ब्राह्मण येऊन तिथे उपस्थित झाला. गळ्यांत जानवं, डोक्यावर शेंडी, कपाळावर गंधाचा टिळा वगैरे ब्राह्मणाचीं लक्षणां त्याच्या अंगावर कांहींच नव्हतीं. तो बिन कांठाचं एक धोतर नेसला होता आणि अंगावर एक मळकं उपरणं होतं. तो अनवाणीच आला होता. त्याच्या पाठीवर गुढघाभर धूळ सांचली होती. दोघेही त्याच्याकडे पाहू लागले. अघोरबाबूंनी म्हटलं, ‘बसा.’

ब्राह्मण जवळच्याच चौरंगीवर आसनस्थ होऊन म्हणाला,

‘वकीलसाहेब, बाबू अघोरनाथ बसूंच्याकडे.....’

‘माझं नांव अघोरनाथ आहे.’

‘तर माझं काम तुमच्याशींच आहे. सांगायचं आहे तें इथंच सांगू का ?’

‘हो, कसलीच हरकत नाही.’

त्याने आपल्या मळक्या उपरण्यांतून एक लिफाफा बाहेर काढून म्हटलें,
' शुभदा देवीला हे पैसे आपणच पाठविले होते कां ? '

अघोरबाबूंनी तो लिफाफा न्याहाळल्यानंतर म्हटलें,
' हो मीच पाठवून दिले होते. '

ब्राह्मणानें विस्मित होऊन विचारलें, ' हलदपुरच्या हारान मुकजींच्या
घरी शुभदा देवीला ? '

' होय, त्यांनाच. '

' कां ? '

' माझ्या अशीलाच्या सांगण्यावरून. '

' कोण हे तुमचे अशील ? '

अघोरबाबूंनी सुरेंद्रबाबूकडे कटाक्ष फेकून म्हटलें, ' तें सांगतां येत
नाहीं. '

' तर मग हे पैसे परत घ्या; जिला तुम्ही हे पैसे पाठविले होते ती ह्यांचा
स्वीकार करित नाही. ती तुम्हालाही ओळखत नाही. आणि तुमच्या अशीला-
नाही ओळखत नाही. ही गोष्ट सांगून तुम्हाला पैसे परत करायला तिनं मला
मुद्दाम पाठवून दिलं आहे. चुकून तुमच्यांच्या ऐवजीं आमचाच पत्ता पाकिटावर
तुम्ही लिहिला असाल अशी आमची कल्पना होती. '

अघोरबाबूंनी हंसून म्हटलें, ' वक्रीलांच्याकडूक चुक सहसा होत नाही. '

' होत नाही तर ठीक आहे. हे आपण परत घ्या आतां— '

' मला तेंही करतां येत नाही. अशीलाच्या सांगण्याविरुद्ध मला जाता
येत नाही. '

' तर मग त्यांना विचारून कळवा म्हणजे मी पुन्हां येऊन पैसे परत
करून जाईन. '

तो ब्राह्मण उठून चालला होता पण सुरेंद्रबाबूंनी त्याला थांबवून विचारलें,
' आपलं नांव ? '

' माझं नांव सदानंद चक्रवर्ती. '

सुरेन्द्रबाबू नांव ऐकतांच एकदम दचकले... कांहीं वेळ त्याच्याकडे पाहून त्यांनी विचारलें,

‘आपण इथं उतरला आहांत कुठं ?’

‘उतरायचं कुठं याचा अजून विचार केला नाही. गांवाहून निघालों तो सरळ इथेंच आलों आणि आजच परत जायचा विचार आहे.’

सुरेन्द्रबाबूंनी अघोरबाबूकडे पाहून म्हटलें, ‘आतां जाईन, रात्रीं पुन्हां येऊन जाईन.’ पुन्हां त्यांनी सदानंदाकडे वळून म्हटलें, ‘आपल्याशीं मला थोडंसं बोलायचं आहे.’

‘बोला.’

‘इथं नाही. माझ्या घरीं. माझं घर इथून जवळच आहे आणि आपली हरकत नसली तर आपणही माझ्या घरीं चलावं अशी माझी इच्छा आहे. तिथंच मी तुमच्याजवळ जें बोलायचं आहे तें बोलेन.’

सुरेन्द्रबाबूंच्या घरीं जायला सदानंदाची कसलीच हरकत नव्हती. दोघेहि गाडींत येऊन बसल्यानंतर सदानंदानें विचारलें, ‘ह्या पूर्वीं आपल्याला कधीं पाहिल्याचं मला आठवत नाही...पण...पण...’ आपण कधीं मला पाहिलं आहे ?’

‘नाहीं, कधींहि पाहिलं नाही; परंतु मी तुम्हाला ओळखतां.’

‘ओळखतां ? कसं ?’

‘बरीं चला, तिथंच सांगेन.’

कांहीं वेळानें गाडी बरीं येऊन पोंहोंचली. नंतर सुरेन्द्रबाबू म्हणाले, ‘मी ब्राम्हणच आहे, उशीर झाला आहे तेव्हां आपण भोजन वगैरे इथंच आटोपून घ्या. आपलीं कांहीं हरकत नाही ना ?’

‘मुळींच नाही.’

जेवणखाण उरकून जेव्हां ते दोघे एकत्र बसले तेव्हां सुरेन्द्रबाबूंनी विचारलें, ‘शुभदा देवीची स्थिति गरीबीची नाही काय ?’

‘शुभदादेवीची परिस्थिति गरीबीची आहे, म्हणून कां—’

‘समजलों. म्हणून दान कां घेतील असंच ना ?’

‘हो थोडंस असंच आहे. विशेषतः दान देणाऱ्याचं नांव माहीत नसताना...’

‘परंतु त्यांत हरकत कसली आहे ? जो दान करतो आहे तोच म्हणतो आहे, ह्याच्यांत चूक—बिक कांहीं नाही; सत्पात्री दान होतें आहे.’

‘कुणी दान दिलं आहे हें ?’

‘घटकाभर समजा कीं अघोरबाबूंनीच...’

‘अघोरबाबूंना काय अधिकार आहे ?’

सुरेन्द्रबाबूंनी थोडंस दचकून म्हटलं, ‘परंतु दान करायचा अधिकार सगळ्यानांच आहे.’

‘असूं शकेल; म्हणून सगळ्यांनींच कां त्याचा स्वीकार करावा ?’

‘करूं नये; परंतु ज्यांची स्थिति चांगली नाही त्यांनी स्वीकार कां करूं नये ?’

सदानंद थोडासा रागावून म्हणाला, ‘अशा तऱ्हेची भीक न घेता सुद्धा शुभदा देवीचं चांगलं चाललं आहे.’

‘आजकाल चालत असेल कदाचित्, परंतु पूर्वी चालत नव्हतं ना ?’

‘ह्या गोष्टीचा संबंध ? बरं ह्या गोष्टी आपल्याला कळल्या कशा ?’

‘मला सगळं माहीत आहे. हारानबाबू एक पैसाही चरीं आणून देत नाहीत. उलट त्यांना किती तरी दुर्व्यसनं आहेत, त्यामुळेच म्हणतो कीं जो आपल्या मुलाबाळांचं पालन—पोषण करीत नाही, त्याच्या घरचा संसार इतरांच्या मदतीवरच चालत असला पाहिजे.’

सदानंद संकटांत पडल्यासारखा दिसला. थोडा वेळ तो कांहींच बोलला नाही.

सुरेन्द्रबाबूंनी पुन्हां विचारलं, ‘सध्यां हारानबाबू काय करतात ?’

‘कांहींच नाही.’

‘समजलं. तुमच्याच मदतीवर त्यांचा संसार चालूं आहे असंच ना ?’

‘मदत परमेश्वर करीत असतो. मी एक दरिद्री क्षुद्र प्राणि.’

‘छलनामयींचं लग्न झालं ?’

‘हो, झालं.’

‘कुठें ? कुणाशी ?’

‘आमच्याच गांवांत. शारदाचरण रायशीं.’

‘माधवची प्रकृती कशी आहे ?’

‘तो गेला सगळ्यांना सोडून. फार दिवस झाले त्याला.’

‘अरेरे ! त्यांची मोठी मुलगी आतां कुठें असते ?’

सदानंदानं विस्मित होऊन म्हटलं, ‘कुठें आहे याचा अर्थ ? ती सुद्धां आतां हयात नाहीं.’

‘हयात नाहीं ?’

‘हो. गंगेंत बुडून आत्महत्या करून घेतली तिं.’

‘तुम्हांला कसं कळालं ? तिचं प्रेत सांपडलं होतं कां ?’

‘प्रेत नाहीं सांपडलं; गंगेच्या कांठीं पडलेली तिची साडी सांपडली होती त्यामुळेंच तिं आत्महत्या केली असं सगळ्यांना समजलं.’

‘याबद्दल आतां कुणाला संशय तर नाही ना ?’

‘मुळीच नाहीं.’

त्यानंतर कांहीं वेळ दोघेही गप्पच होते.

थोड्या वेळानं पुन्हां सुरेन्द्रबाबूंनीं म्हटलं, ‘समजा, तिंनंच पैसे पाठविले असले तर ?’

‘कुणी ? ललनानें ?’

‘ललना कोण ? तिचं नांव काय ललना होतं ?’

‘हो.’

‘मला वाटलंच तें—ललनाच. ललना—छलना दोघी बहिणी ना ?’

‘हो.’

‘तर मग समजा तिंनंच पैसे पाठविले असले तर ?’

‘मेली तिं ?’

‘हो तिंनंच. गंगेच्या किनारी तिची साडी सांपडली म्हणून ती मेली असं सिद्ध होतं का ? आणि तिंनंच हे पैसे पाठविले असले तर ?’

सदानंद फारच अस्वस्थ होऊन गेला. कांहीं क्षण खाली मान घालून विचार केल्यानंतर तो म्हणाला. 'ती जिवंत नाही, असती तर पत्र पाठविल्या-वांचून ती राहिली नसती.'

'पत्र लिहायला तिला लाज वाटत असली तर?'

'मी ललनेला ओळखतो. लाज वाटण्यासारखं कृत्य तिच्या हातून कधीच होणार नाही आणि जिवंत असली तर ती लपून रहाणार नाही.'

'ती मेली नाही, जिवंत आहे. तिनेच हे पैसे पाठविले आहेत; आणि इतकंच नव्हे तर आतां ती दर महिन्याला पाठवून देत जाईल.'

सदानंदाने आपलं मस्तक दाबून विचारलं, 'आपलं नांव?'

'सुरेन्द्रनाथ राय'

'निवासस्थान?'

'नारायणपूर.'

'आपल्याला हारानबाबूंची सारी हकीकत कशी कळली?'

'ललनाने सांगितली.'

'ललनाने सांगितली? नाही, ती मेली आहे.'

'ती मेली नाही. आनंदांत आहे.'

'ती स्वर्गांत आहे.' असं म्हणून सदानंद जायला निघाला.

सुरेन्द्रबाबूंनी ओरडून म्हटलं, 'सदानंदबाबू, थांबा जरा...'

'नाहीं. मी जातो...'

'थांबा... आणखिन् एक गोष्ट...'

'ती कधी भेटली तर तिला सदानंदाने आशीर्वाद दिले आहेत असं सांगा.'

'तिच्या आईला सांगा...'

'हो, स्वर्गांत गेली आहे म्हणून!' सदानंद हळू हळू निघून गेला तो परत फिरला नाही की त्यानं मागं वळून पाहिलं नाही.

सदानंद निघून गेल्यानंतर सुरेन्द्रबाबू किती तरी वेळ आश्चर्यचकित होऊन काष्ठवत् स्तब्ध बसले होते. कांहीं दिवसांपूर्वी जर असा प्रसंग घडला

असता तर ते कदाचित् त्यावेळीं हंसले असते; परंतु आज त्यांचे डोळे भरून आले होते.

त्याच वेळीं एका नौकरानं बाहेरून ओरडून विचारलं, 'बाबू, गाडी तयार करूं का ?'

'हो, कर तयार.'

छे: छे:—जाणून बुजून मनुष्य असलं विष सुद्धां खाऊन पचावितो !

१६

रात्र बरीच झाली होती तरी अजून मालती आपल्या खोलति 'सीता-वनवास' वाचीत बसली होती. पुस्तक वाचीत असतांना ती किती रडली, कितीदां तरी तिनें आपले डोळे पुसले. तरी ती पुस्तक वाचीतच होती. किती सुरेख होतं तें पुस्तक ! खालीं ठेववत नव्हतं अगदीं !

ह्याच वेळीं बाहेर दारांत उभें राहून गद्गद् स्वरांत कुणी तरी हांक मारली; 'ललना.'

मालती शहारून उठली—तिच्या हातून पुस्तक आपोआप गळून पडलं.

'ललना !'

मालतीच्या हृदयाचा थरकाप झाला. तिनें क्षीण स्वरांत विचारलं, 'कोण ?'

सुरेन्द्रनाथ हंसत हंसत खोलीत आले आणि पुन्हां त्यांनी त्याच आवाजांत हांक मारली, 'ललना !'

'तुम्ही ?'

'हो, मी ! कशी पकडली, चोरी एकाची ! नांव बदलून फसवायचा विचार होता का ?'

'कुठे ?'

'पुन्हां खोटं ?' नंतर तिच्या ओठांचं चुंबन घेत सुरेन्द्रबाबू म्हणाले, 'सगळं ऐकलं ! होतीस ललना-झालीस मालती.'

'कुठं ऐकलं ?'

'कलकत्त्यांत.'

'कलकत्त्यांत तर मला कुणीच ओळखत नाहीं.'

'कलकत्त्यांत तुला कुणीच ओळखत नाहीं हे खरं आहे, परंतु तुला ओळखणारा हलुदपुराहून तिथं आला होता.'

'कोण ?'

'तुझा सदा दादा नोट परत करायला अघोरबाबूंच्याकडे आला होता.'

'नोट परत करायला ?'

'हो.'

'सदा दादा ?'

'हो, हो, सदा दादाच.'

मालती गप्प बसली.

कांहीं वेळाने सुरेन्द्रनाथच म्हणाले, 'कां, गप्प कां राहिलीस ?'

'कसा आहे सदा दादा ?'

'खुशाल आहे. तुझी आईसुद्धां खुशाल आहे. त्यांची स्थिती सुधारली आहे म्हणून त्यांनीं तूं केलेल्या दानाचा स्वीकार नाहीं केला. सदानंदबाबूंच्या मुळं परत त्यांना चांगले दिवस लाभले आहेत.'

'माझं नांव ललना आहे हें कसं माहीत झालं ?'

‘सदानंदानं सांगितलं. गंगेत बुद्धन तूं नीव दिलास अशीच सगळ्यांची समजूत होती.’

मालतीनं एक दीर्घ निश्वास सोडला.

‘तूं जिवंत असून आनंदांत आहेस असं मी त्याला सांगितलं.’

‘कां सांगितलं तुम्ही हें?’

‘तर मग काय खोटं बोलूं? तू जिवंत आहेस आणि आरामांत आहेस. होय, आहेस ना?’

‘हो आहे. परंतु ही गोष्ट काय सदादादानें आपण होऊन विचारली होती?’

‘नाहीं, मी आपण होऊनच सांगितली आणि तुझ्या आईला पण सांगायला सांगितलें.’

‘मीच पैसे पाठवून दिले होते हे सुद्धां सांगितलं कां?’

‘हो.’

‘सगळा घोटाळा करून टाकला तुम्ही. तो वेडा आहे. मी जिवंत आहे हें सगळ्या गांवभर सांगत हिंडले तो. मी मेले आहे अशीच जर त्या लोकांची समजूत होती तर तुम्ही निष्कारण मला कां परत जिवंत केलंत?’

सुरेन्द्रबाबूना दुःख होऊन ते हंसून म्हणाले, ‘ज्याला तुम्ही वेडा—खुळा समजत होतां, वास्तविक पाहता तो तसा मुळीच नाही. कधी काळीं तो खुळा असेल, परंतु आज तो तसा राहिला नाही. हलुदपुरांत तूं जिवंत असल्याची बातमी त्याच्यामुळं फुटणार नाही. तूं आपण होऊनच स्वतः गुप्त रहाते आहेस तोपर्यंत तो तुला प्रकट करणार नाही.’

‘हें तुम्हाला कसं कळलं?’

‘मला कळलं. तूं जिवंत आहेस हे तुझ्या आईला सांगायला जेव्हां मी त्याला सांगितलं तेव्हां तो म्हणाला—‘लाज वाटण्यासारखी गोष्ट ललना कधीच करणार नाही—स्वतःला कधीच लपवून ठेवणार नाही—ती जिवंत नाही—ती मेली आहे.—’ मी म्हटलं, ‘ती खुशाल आहे.’—त्यानं म्हटलं ‘नाहीं, ती स्वर्गांत आहे.’ ‘थांबा जरा सदानंदबाबू,’ मी म्हटलं, तेव्हां तो म्हणाला—

‘ नाही, मी जातो. ती भेटली तर सदादादानं तिला अनेक आशीर्वाद दिले आहेत असं सांगा. ’ मालती, माझाच तर्क खरा ठरला—जें विष मी पिऊन चुकलों आहे तेंच विष तोही पिऊन चुकला आहे. माझं भाग्य चांगलं म्हणून माझ्या बाबतीत त्या विषाचं अमृत झालं आणि त्याच्या बाबतीत हालाहल ! ’

मालती खाली मान घालून ऐकत होती. रडायची तिला फार इच्छा होत होती; परंतु लाज वाटत होती.

‘ आणाखिन् एक शुभ-समाचार. तुझ्या छलनाचं लग्न झालं. ’

मालतीनें मान वर करून विचारलें, ‘ झालं ? कुठें ? कुणाशीं ? ’

‘ त्याच गांवांत; शारदाचरण का कोण—त्यांच्याशीं. ’

मालतीच्या लक्षांत सगळ्या गोष्टी आल्या. मनांतल्या मनांत त्याला सहस्र धन्यवाद देत ती म्हणाली, ‘ छलनाशीं लग्न करील तर तोच करील हे मला थोडं फार माहीत होतं. ’

‘ ते तुला कसे माहीत झालं ? पूर्वीपासून बोलणीं चालली होती का ? ’

‘ नाही, बोलणीं चाललीं नव्हतीं. परंतु छलनाशीं लग्न करायला मी त्याला विनवलं होतं. परंतु त्यावेळीं वडिलांच्या भीतीनं तो तयार झाला नव्हता. नंतर मी मेलें असं समजून, दया येऊन त्यानं लग्न केलं असावं असं वाटतं. ’

‘ वडिलांची भीति कसली ? ’

‘ ते फार लोभी गृहस्थ आहेत. मुलाच्या लग्नानिमित्तानें त्यांना पैसे उकळायचे होते. ’

‘ मग ते तयार कसे झाले ? तुझ्या वडिलांच्याजवळ तर तें सामर्थ्य नव्हतंच ! ’

‘ कुणाला माहीत ! ’

मालतीनं मनांत विचार केला—ज्या प्रेमासुखं सुरेन्द्रबाबूंचं एवढं परिवर्तन झालं, आपल्या मुलावरील त्याच प्रेमाच्या प्रभावामुळें कदाचित् तेही तयार झाले असतील—परंतु हा विचार मालतीनं उघड रीतीनं त्यांना बोलून दाखवला नाही.

काळजी करण्यासारखी सामग्री आज मालतीला बरीच मिळाली होती. त्यामुळे तिला जास्त वेळ बोलत बसावं असं वाटत नव्हतं. परंतु त्याच वेळीं तिला माधवची आठवण झाली. तिने विचारलं, 'माधव कसा आहे तें विचारलं होतं ?'

‘नो बरा आहे.’

मालतीने सुटकेचा एक श्वास सोडला. बराच वेळपर्यंत ती रात्री जागृत राहिली होती. तिच्या मनांत किती तरी गोष्टी येऊन गेल्या. तिचं अंतःकरण सारखं तळमळत होतं. तिला वाटलं—‘सदानंद पैसे परत करायला आला होता, त्यांच्या घरांत आतां कसलीच कमतरता नाही ! मीही आतां पैसे पुन्हां पाठविणार नाही !’ त्यानंतर शारदाचरणचा विचार तिच्या मनांत आला. पहिल्यांदा त्याला तिने शंभर धन्यवाद दिले होते. आतां मनांतल्या मनांत तिने सहस्र धन्यवाद दिले. मनांतल्या मनांत म्हणाली—‘मला क्षमा करा, त्यावेळीं पुरतं ओळखलं नव्हतं मी तुम्हाला. आतां कदाचित् पुन्हां मी तुमच्या दृष्टीस पडणार नाही. परंतु जिवांत जीव आहे तोपर्यंत तुमची ही दया मी विसरणार नाही. हृदयांत नेहमीं तुमचीच पूजा करीत आले होतं, ह्यापुढेही सदैव करीत राहीन.’

तिने आपल्या हृदयाचा ठाव घेऊन पाहिला. शारदाचरणची अस्पष्टशी छाया अजूनही तिथून लोप पावली नव्हती. आज पुन्हां ती जास्तच उज्ज्वल झाली. मनांतल्या मनांत म्हणाली, ‘माझे पती म्हणतात कीं तो सदानंद आहे; नाही, नाही, तो सदानंद नव्हे; शारदाचरण !’

सदानंद परत गांवीं आला. रस्ता चालतांना तो आपल्याशींच विचार करीत आला होता; त्याचें मन ठिकाणावर नव्हतें. रस्त्यानें त्याला कुणी अडवून विचारी, 'दादा, कुठून आलांत ?' दादा मान हलवून 'हूं' म्हणत असे. एकानें त्याला विचारलें, 'कुठें गेलों होता ?' सदानंदानें त्याच्याकडे पाहतां म्हटलें, 'घरीं चाललों.' या दरम्यान प्रश्न विचारणाऱ्याचे बेल एका शेतांत घुसले होते; शिज्या देत देत तो बैलांच्या मागे धावला. सदानंद परत आपल्या रस्त्यानें चालूं लागला. बैलांना घेऊन परत आल्यानंतर तो आपल्याशींच म्हणाला, 'वेड्याचें डोकें आज ठिकाणावर दिसत नाहीं; किती विचित्र गृहस्थ आहे हा.'

नंदा हलवायाच्या चौकटीला पाठ टेकून रामू मामा तेंबाखू पीत बसले होते. धुळीनं भरलेले सदानंदाचे पाय पाहून त्यानें विचारलें, "अरे सदानंद, चार-पांच दिवसांत तूं दिसला नाहींस ? कुठें गेला होतास ?"

सदानंदानें वळून देखील न पाहतां पाठीमागे बोट दाखवून म्हटलें, 'तिथं !'

'कुठें ? ब्राह्मणपाड्याला ?'

'हो.'

'इतके दिवस ?'

'हो.' एवढंच तुटकपणें उत्तर देऊन तो पुढें चालूं लागला. रामू मामाला राग आला. तो म्हणाला, 'हत्तिच्या ! काय बडबडला कुणाला ठाऊक ! समजलेंच नाहीं.'

रामू मामाचे शब्द सदानंदाने ऐकले नाहीत, किंवा त्याला ऐकावेसे वाटले नाहीत. तो सरळ शुभदाच्या जवळच जाऊन थडकला. नोट तिला परत देत म्हणाला, 'कांहीच पत्ता लागला नाही.'

शुभदा म्हणाली, 'उगीच एवढा त्रास घेतलास. नसता हेलपाटा !'

सदानंद कांहीच बोलला नाही.

शुभदाने पुन्हां विचारलं, 'मग ह्या पैशांचं काय करायचं ?'

'तुमच्या मर्जीला येईल तें करा. पैसे तुमचे आहेत—झाली इच्छा तर चांदून टाका नाहीतर जवळ ठेऊन द्या. कधी काळी पत्ता लागलाच तर परत पाठवून द्या.'

निरुपाय होऊन शुभदानं ते पैसे पेटीत ठेवून टाकले.

सदानंदानं विचारलं, 'हारान काका कुठं आहेत ?'

शुभदानं शेजारच्या खोलीकडं बोट दाखवून म्हटलं,

'झोपले आहेत.'

'कुठं गेले होते ?'

'गेले होते—आतांच परत आले आहेत.'

त्या दिवशीं संध्याकाळी, मोठं वादळ होऊन पाऊस आला. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं शुभदाने नित्य नियमाप्रमाणे स्वैपाक केला. जेऊन—खाऊन हारानचाबुने म्हटलं, 'थोडे पैसे तरी दे.'

'आज कुठं जाऊं नका. आकाश कसं ढगाळून गेलं आहे ! रात्री पाऊस आला तर ?'

'येऊं दे.'

'परतायला त्रास होईल.'

'नाही होणार. आज फार काम आहे, जावंच लागेल.'

काय काम होतं तें शुभदाला माहीत होतं.

ती म्हणाली, 'आज एकादशी आहे, वनसंची प्रकृती बरी नाही—वैशुद्ध पडून आहेत.'

हारानबाबूने शुभदेचं म्हणणं मनावरच घेतलं नाही. कडोसरीला पैसे लावले आणि ठिगळं लावलेलीं पायताणं हातांत घेऊन व डोक्यावर छत्री उघडून, धोतर हातांत धरून तशा चिखला पाण्यांतून ते घराबाहेर पडले. शुभदान एक दीर्घ श्वास सोडून म्हटलं, 'स्वभाव !'

शुभदाचा तर्क खरा ठरला. एक प्रहर रात्र होते न होते तोंच पावसाला सुरवात झाली. आजकाल शुभदाला बारीकसा ताप येत होता. परंतु ही गोष्ट तिने दुसऱ्याला सांगितली नव्हती आणि स्वतःलाही त्याची जाणीव होऊ दिली नव्हती; रात्री थंडी वाजून जेव्हा तिला ताप येत असे तेव्हा तिला तापाची जाणीव होत असे.

पावसाला सुरवात होताच तिला थंडी वाजून ताप आला—हाताला जे लागल तेच अंगावर ओढून घेतलं. बरीच रात्र उलटून गेल्यानंतर शुभदाला झोण्ड आली. पावसाची संतत धार हळू हळू कमी होत चालली होती. थकलेल्या शरीरांत अर्ध—जागृत अवस्थेत हळू हळू दाराची कडी कुणीतरी काढीत आहे असा तिला भास झाला; इतक्यांत खाडकून दरवाजा उघडला गेला. खांदीत दिवा भणभण करीत जळत होता. कुणी तरी एक मनुष्य खोलीत शिरलेला त्या दिव्याच्या प्रकाशांत डोळे उघडून पाहतांच तिला दिसला. त्याच्या हातात कळकीचा सोटा होता. त्याचं सगळं शरीर शार्डनं माखलेलं होतं आणि मधून मधून त्यावर चुन्याचे पांढरे पांढरे पट्टे होते. शुभदाचं सारं अंग भीतीनं शहारून उठलं. तिने ओरडून म्हटलं, 'आई ! आई !' 'चुप !' वज्र—गंभीर आवाज ऐकून भीतीनं शुभदानं आपले डोळे बन्द करून घेतले.

दोनदां ठक्—ठक् करून सोटा आपटीत तिच्या विछान्याजवळ जाऊन म्हणाला, "तुझ्या पेटीची किछी दे." तो आवाज घोगरा होता. तो आवाज कानीं पडतांच मुद्दाम प्रयत्न करून घोगऱ्या आवाजांत तो बोलला होता असे वाटत होतं.

शुभदा कांहीच बोलली नाही.

त्याने पुन्हा घोगऱ्या आवाजांत, जमिनीवर पुन्हा सोटा आदळीत म्हटलं 'किछी दे नाही तर गळा दाबून प्राण घेईन.'

मग शुभदा उठून बसली, उशीच्या खालून किल्ल्यांचा जुडगा काढून त्याच्या जवळ फेकीत हळू हळू शांतपणें म्हणाली, ‘ माझ्या पेटीच्या उजव्या खणांत पन्नास रुपयांची एक नोट आहे—तीच घे; मात्र डाव्या बाजूला कांही विश्वेश्वराचा प्रसाद आहे त्याला हात लावूं नकोस.’ निला यत्किंचितही भीती वाटत नव्हती इतक्या शांतपणें ती बोलली.

चुना—शाई फासलेल्या मनुष्यानें किल्ली घेऊन पेटी उघडली. डाव्या बाजूच्या कप्प्यांत त्यानें मुळीच हात घातला नाहीं; मात्र उजव्या बाजूच्या कप्प्यांत हात घालून त्यानें ती पन्नास रुपयांची नोट काढून आपल्या कडोसरीला लावली. शुभदानं ज्याप्रमाणें करायला सांगितलं होतं त्याप्रमाणें करून इतक्या सफाईनें आणि सहजतेनें ती पेटी उघडून उजव्या खणाचा पत्ता त्यानें लावला कीं त्यावरून वाटतं, कीं त्या माणसाला त्या पेटीची चांगलीच माहिती होती म्हणून तो लागला. तेव्हां जेव्हां तो खोलीतून बाहेर जाऊं लागला तेव्हां एक मोठा सुस्कारा टाकून शुभदा म्हणाली, “ नेटीवर नांव लिहिलं आहे, कदाचित् नंबरही आहे—नोट मोडतांना सावधान हं ! ”

